

Samirə Mərdanova

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

(mühazirə mətnləri)

*Bakı Dövlət Universitetinin Rektorunun
07 iyun 2019-cu il tarixli, R-81 sayılı əmri
ilə təsdiq edilmişdir.*

**"Elm və təhsil"
Bakı -2019**

Elmi redaktor: **Nizami Qulu oğlu Cəfərov,**
*Azərbaycanda Atatürk mərkəzinin
direktoru, akademik*

Rəyçilər: **Tofiq Müzəffər oğlu Hacıyev,**
*BDU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının
professoru*

Adil Məhəmməd oğlu Babayev,
*ADU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatı
kafedrasının professoru*

Şəlalə Abdulla qızı Abasova,
*BDU-nun Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti
kafedrasının dosenti*

**Mərdanova S.M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (mühazirə
mətnləri). Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 268 səh.**

*Dərs vəsaiti Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti fənninin
proqramı əsasında yazılmışdır. Burada Azərbaycan dili və
nitq mədəniyyətinin ən vacib məsələləri öz əksini tapmış,
nitq mədəniyyəti və natiqlik sənəti, ədəbi dilin normaları, o
cümlədən üslubiyyat və terminologiya kimi problemlər şərh
edilmişdir.*

*BDU-nun tələbələri üçün nəzərdə tutulmuş bu dərs və-
saitindən digər ali məktəblərin tələbələri, eləcə də Azərbay-
can dilini öyrənmək və nitq qabiliyyətini inkişaf etdirmək fik-
rində olanlar yararlana bilərlər.*

ISBN 978-9952-8175-0-7

© Samirə Mərdanova, 2019

GİRİŞ

Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənninin Azərbaycan ali məktəblərində geniş tədrisinə başlanıldığı bir neçə il ərzində müvafiq elmi-metodiki potensialın yaradılması istiqamətində zəruri işlər görülmüş, xüsusilə istər mühazirə, istərsə də seminar məşğələləri mövzuları dəqiqləşdirilmiş, müəyyən auditoriya təcrübəsi qazanılmış, eləcə də müasir tələblərə cavab verən bir sıra fənn proqramları, dərsliklər, dərs vəsaitləri nəşr olunmuşdur.

Təqdim olunan “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” adlı dərs vəsaiti Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti kafedrası tərəfindən hazırlanmış “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənninin proqramı (tərtib edənlər: S.Abbasova və S.Seyidova; Bakı, 2018) əsasında yazılmışdır. Hər bir fənnin tədrisində proqram nə qədər əsas olsa da, müəyyən təcrübəsi olan mühazirəçinin ayrı-ayrı mövzulara, problemlərə baxışında ümumi prinsiplərə zidd olmayan fərqlər, özünə-məxsus mövqe, fərdi nüansların meydana çıxması nəinki qaçılmaz, həm də təbiidir. Tələbələrin istifadəsinə verilən yeni dərs vəsaitində proqrama uyğunluq təmin edilməklə yanaşı, sadaladığımız keyfiyyətlər kifayət qədər əhatə olunmuşdur.

Fənnin səciyyəvi cəhəti odur ki, burada “Azərbaycan dili” ilə “nitq mədəniyyəti” anlayışları vəhdətdə çıxış edir. Yəni Azərbaycan dili tələbələrə onu fonetik, leksik və qrammatik quruluşuna, funksional-üslubi imkanlarına əsaslanmaqla məhz nitq mədəniyyəti texnologiyaları baxımından öyrədilir. Bu isə o deməkdir ki, tədris prosesində nə dilin daxili quruluşu, funksional üslubları barədə mövcud elmi-nəzəri faktları (xatırladaq ki, bunlar müvafiq fənlərin predmetidir) təkrarlamaqla, nə də nitq situasiyaları üzərində praktik təhlillərlə kifayətlənmək düzgün olmazdı. Hər hansı dilin “anatomiya”sını yaxşı bilmədən ünsiyyət praktikasında ondan optimal istifadə, heç şübhəsiz mümkün deyil.

Mühazirə mətnlərindən ibarət vəsait “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” mövzusu ilə başlanır ki, burada fənnin predmeti, məqsəd və vəzifələri, ədəbi dilimizin tarixi, əlifbası barədə məlumat verilməklə yanaşı, Azərbaycan dövlətinin dil siyasətini müəyyənləşdirən rəsmi sənədlərin təhlili təqdim olunur. İkinci mühazirə nitq mədəniyyəti anlayışının şərhinə həsr edilmiş, xalqın ümumi mədəniyyətinin tərkib hissəsi olaraq nitq mədəniyyətinə verilən tələblər, nətiqlik sənətinin tarixi, Azərbaycan nətiqliyi, nitq etiketləri barədə təsəvvür yaradılmışdır.

Fənnin strukturunun məntiqi davamı olaraq üçüncü, dördüncü, beşinci və altıncı mühazirələr ardıcılıqla ədəbi dilin fonetik, leksik-semantik, morfoloji və sintaktik normalarına, yeddinci mühazirə funksional üslublara, səkkizinci mühazirə isə terminologiyaya həsr olunmuşdur.

Əlbəttə, hər bir dərslək, dərş vəsaiti ilk nəşrində nə qədər uğurlu təsir bağışlasa da, illər keçdikcə tədris praktikasının tələblərinə uyğun təkmilləşməli olur. Əsas odur ki, fənnin miqyası, strukturu və metodiki sistemi bəri başdan düzgün müəyyənləşdirilsin. Bu cəhətdən kitab dərsləklərin, dərş vəsaitlərinin təcrübəsinə əsaslanmaqla məhdudlaşmır, həm də ideya-məzmun, tədris-metodiki baxımdan göstərilən tələblərə cavab verir.

Hazırladığımız “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” adlı yeni dərş vəsaiti geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Vəsaitdən bütün ali məktəblərin müəllim və tələbələri, eləcə də Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti ilə maraqlanan şəxslər faydalana bilərlər.

Müəllifdən

BİRİNCİ MÜHAZİRƏ

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

“Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənninin məqsəd və vəzifələri

“Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənni artıq bir neçə ildir ki, bütün ali məktəblərdə əsas fənlərdən biri olaraq tədris edilir. Bu da təbiidir. Çünki Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini öz müstəqil dövlətçiliyinin başlıca rəmzlərindən biri sayır, onun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsinin qayğısına qalır. Bunu ölkə prezidentinin 23 may 2012-ci ildə imzaladığı “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” adlı sərəncam və bununla bağlı 9 aprel 2013-cü ildə qəbul edilmiş “Dövlət proqramı” sübut edir.

Müstəqil dövlətimizin atributlarından biri sayılan ana dilimiz bu gün bütün sahələrdə - mətbuatda, rəsmi sənədlərin hazırlanmasında, dəftərxana işlərində və s. geniş tətbiq olunur. Belə bir dövrdə yüksək nitq mədəniyyətinə malik, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxslərin yetişməsinə böyük ehtiyac duyulur.

Ana dilini sevmək, bu dildə düzgün danışmaqla hamıya nümunə olmaq hər bir müasir gəncin başlıca vəzifələrindəndir. Bitirdiyi ali məktəbdən, ixtisasından və çalışdığı müəssisədən asılı olmayaraq hər bir mütəxəssis insanlarla ünsiyyət qurmağı, öz fikrini onlara aydın, dəqiq və yığcam çatdırmağı, nitqindən onlara təsir vasitəsi kimi istifadə etməyi bacarmalıdır. Buna görə də tələbələr nitq mədəniyyəti qaydalarına yiyələnməli, düzgün yazı və nitq vərdişlərinə malik olmalıdırlar. Bu vərdişlərin formalaşmasında “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənninin xüsusi əhəmiyyəti vardır.

“Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənninin tədrisində nitq mədəniyyəti məsələləri Azərbaycan dilinin qrammatikası ilə əlaqəli şəkildə öyrədilir. Bu fənn tələbələrin dilin incəliklərinə dərinləndirən bələd olmaq, onların öz fikir və düşüncələrini həm yazılı, həm də şifahi formada düzgün ifadə etmək, sərbəst fikir yürütmək bacarıqlarına yiyələnməsinə şərait yaradır. Yalnız bu üsulla onlar təcrübə qazanıb mütəxəssis kimi yetişə bilərlər.

“Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənninin məqsəd və vəzifəsi tələbələrin yüksək nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması, onların şifahi və yazılı nitqlərinin inkişaf etdirilməsidir. Fənnin tədrisi zamanı tələbələrə auditoriya qarşısında məruzə etmək, nitq söyləmək, bu zaman onların nitqini inkişaf etdirmək məqsədilə sözlərdə və cümlələrdə vurğunun düzgün qoyulması, fikri səlis və dəqiq ifadə etmək üçün sinonimlərdən istifadə edilməsi, nitqdə intonasiya, fasilə və s. kimi məsələlər mənimsədilir. Tələbələr bu fənn vasitəsilə nitq mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini, natiqlik sənətinin tarixi və onun sirləri ilə yanaşı, Azərbaycan dilinin fonetik, leksik, qrammatik qayda-qanunlarını, orfoqrafiya və orfoepiyasını dərinləndirən mənimsəyir və nitq vərdişlərinə yiyələnirlər.

Tələbələrdə bu fənn haqqında ilk təəssürat yaratmaq məqsədilə aşağıdakı bəndləri nəzərə çatdırmağı vacib sayırıq:

1. Norma. Hər bir şəxs ədəbi dilin normalarına (fonetik, leksik, qrammatik) uyğun gözəl, səlis danışmağı və yazmağı bacarmalıdır.

2. Məzmun. Nitqin məzmunu aparıcı rola malikdir. Məzmun dərin bilik, zəngin söz ehtiyatı və möhkəm hafizə hesabına başa gəlir. Buna görə də danışan daim öz üzərində işləməli, əlavə mütaliə etməklə öz biliyini, dünyagörüşünü artırmalı, möhkəm hafizəyə malik olmalıdır.

3. Təbiilik. Nitq şəxsi fikirlər əsasında hazırlanmalıdır, yəni əzbərlədiyini deyil, düşündüyünü söyləmək daha düzgündür. Bu zaman nitq daha təbii, səmimi, inandırıcı olur və asan

yadda qalır. Təbii nitq insanda özünəinam hissi və sərbəstlik yaradır.

4. Mədəni nitqin tələblərinə əməl etmək.

yığcamlıq (geniş fikri az sözlə ifadə etmək)

aydınlıq (fikrin dəqiq verilməsi, aydın diksiya)

ifadəlilik (sinonim, frazem, aforizm, məcaz və s. –dən istifadə)

kobud sözlərə yol verməmək (əks halda danışan etik normanı pozaraq özünü hörmətdən sala bilər).

dialekt sözlərdən və ləhcədən uzaq olmaq (ədəbi dil xalq danışığı dilinin əsasında formalaşsa da, dialektə qarşı durur).

əcnaəbi vahidləri, alınmaları lüzumsuz işlətməmək.

5. Səs, intonasiya və vurğu. Danışan dinləyicinin diqqətini cəlb etmək üçün intonasiya çalarlarından və vurğudan düzgün istifadə etməklə, fikrini hamının eşidə biləcəyi səs tonunda ifadə etməlidir.

6. Mimika. Nitq prosesində danışanın üzündə emosional rəng və çalarlar nəzərə çarpmalıdır (əks halda nitq çox sönük və cansıxıcı ola bilər).

7. Jest. Jestlər məna ilə bağlı olub, sözü, fikri nəzərə çatdırıb, tamamlamalıdır. Artıq jestə yol verilməməlidir.

8. Göz təması. Göz təması danışan və dinləyici arasında əsas anlaşıma vasitəsi olub, nitqin uğurlu olmasını təmin etməlidir.

Sadaladığımız tələblər nitq mədəniyyətinin, natiqlik sənətinin ayrılmaz hissələridir. Nitq mədəniyyətinə yiyələnmək istəyən hər kəs bu tələblərə əməl etməlidir.

Azərbaycan ədəbi dili haqqında

Qədim tarixə malik olan Azərbaycan dili böyük inkişaf yolu keçmişdir. Hazırda istifadə etdiyimiz ədəbi dil ümumxalq danışığı dilinin əsasında formalaşmış inkişaf etmişdir. Deməli,

Azərbaycan ədəbi dili ümumxalq danışq dilinin cilalanmış və normalaşdırılmış formasıdır.

Ədəbi dilin (nitqin) iki forması vardır:

1. *Şifahi ədəbi dil və ya şifahi nitq*

2. *Yazılı ədəbi dil və ya yazılı nitq*

Məlumdur ki, nitq dilin təzahür formasıdır. Dil ümumi xarakter daşıyır, yəni bütün xalqa məxsus olub, ictimai ünsiyyət vasitəsi rolu oynayır. Nitq isə bundan fərqli olaraq fərdi olub, ünsiyyət prosesində özünü göstərir və danışanın, yaxud yazanın dünyagörüşü, savadı, mədəni səviyyəsi ilə bağlı olur. Buradan aydın olur ki, şifahi dil ilə şifahi nitq, yazılı dil ilə yazılı nitq arasında elə böyük fərq yoxdur.

Müasir dövrdə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsində radio və televiziyanın, yazılı nitqin inkişaf etdirilməsində isə mətbuatın böyük rolu vardır. Şifahi və yazılı nitqin (dilin) özünəməxsus fərqli cəhətləri vardır:

1. *Şifahi ədəbi dil daha əvvəl, hələ əlifba və yazı meydana çıxmamış, yazılı ədəbi dil isə daha sonra, şifahi dilin yazıya köçürülməsi yolu ilə yaranmışdır.*

2. *Şifahi nitq danışılır və eşidilir, yazılı nitq isə yazılır və oxunur.*

3. *Şifahi nitq leksikasında hamıya aydın, ümumişlək sözlərə daha çox yer verilir. Yazılı nitqdə isə elmi, siyasi, texniki və başqa terminlər çox olur.*

4. *Şifahi nitqdə cümlələr əsasən qısa və quruluşca sadə olur, yazılı nitqdə isə əksinə, uzun və mürəkkəb cümlələrdən daha çox istifadə olunur.*

5. *Şifahi nitqin tempi çox sürətlidir, yazılı nitqin sürəti isə xeyli zəifdir. Obrazlı şəkildə desək, “şifahi nitqlə yazılı nitq arasındakı fərq qaçmaqla yeriməyi xatırladır”.*

6. *Şifahi nitq orfoepik normalara tabedir, burada nitqi daha aydın edən imkanlardan-intonasiya, vurğu, fasilə, həmçinin, mimika və jestlərdən istifadə edilir, yazılı nitq isə*

orfoqrafik normalara tabe olur, burada durğu işarələrinin yerli-yerində işlənməsinə diqqət yetirilir.

7. *Şifahi nitq müəyyən vasitə olmadan bu və ya digər fikri gələcək nəslə olduğu kimi çatdırı bilmir, lakin yazılı nitq hər hansı bir məlumatın nəsildən-nəslə keçməsində əsas rol oynayır.*

Şifahi dildə yaranan ilkin ədəbiyyat nümunələri – bayatılar, laylalar, atalar sözləri, tapmacalar, nağıllar, dastanlar və s. şifahi ədəbi dilin əsasını qoymuşdur. Məsələn, şifahi ədəbi dilə ən gözəl nümunə xalqımızın qəhrəmanlıq dastanı olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı sayıla bilər. 2000-ci ildə dastanın YUNESKO tərəfindən keçirilən 1300 illik yubileyinə istinad edərək hazırda xalqa ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edən şifahi ədəbi dilin 1300 ildən çox yaşının olduğunu deyə bilərik.

Yazılı ədəbi dilin formalaşmış inkişaf etməsində şair və yazıçıların böyük rolu olmuşdur, onlar öz əsərləri ilə xalq dilinin söz və ifadələrini, qayda-qanunlarını cəmləyərək daha mükəmməl şəkllə salmışlar.

Azərbaycan ədəbi dilinə aid ilkin yazılı nümunə (İ.Həsənoğlunun qəzəli) XIII əsrə aid olduğuna görə, yazılı ədəbi dilin başlanğıcı həmin dövrdən götürülür:

*Apardı könlümü bir xoş qəmər yüz, canfəza dilbər,
Nə dilbər, dilbəri-şahid, nə şahid, şahidi-sərvər.*

Qeyd: XIII əsrə qədər dövrün tələbinə görə, Azərbaycan yazısında fars dili hakim mövqe tutmuş, bu dil poeziya dili hesab olunmuşdur. Ona görə də dövrün şairləri – N.Gəncəvi, M.Gəncəvi, X.Şirvani və b. öz əsərlərini bu dildə yazmaq məcburiyyətində qalmışlar.

Azərbaycan ədəbi dili öz inkişafı müddətində iki böyük dövrü əhatə edir:

1. *Əski dövr (XIII-XVII əsrlər)*

2. *Yeni dövr (XVIII əsrdən bu günə qədərki dövr)*

Hər iki dövrün özünəməxsus xüsusiyyətləri var.

Əski dövr

Əski dövr Azərbaycan ədəbi dili öz inkişafında iki mərhələdən keçmişdir:

1. *Ədəbi dilin təşəkkül mərhələsi (XIII – XIV əsr)*

2. *Klassik şeir dili mərhələsi (XV – XVII əsrlər)*

Bu dövrdə ədəbi dilimiz İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai, M.Füzuli kimi nəhəng sənətkarlarla təmsil olunmuşdur. Səfəvilər dövlətinin banisi Xətainin dövründə Azərbaycan dili dövlət dili statusu almış, rəsmi yazışmalar ana dilində aparılmışdır. Buna əsasən demək olar ki, rəsmi üslub hələ əski dövrdə, yəni XVI əsrdə formalaşmışdı. Xətai dövlət başçısı olmaqla yanaşı, həm də şair olmuşdur. Onun “Dəhnamə” və “Nəsihətnamə” əsərləri, həmçinin M.Füzulinin ana dilindəki qəzəlləri, “Leyli və Məcnun” poeması ədəbi dilin klassik şeir dili mərhələsini təşkil etmişdir.

Əski dövr ilə yeni dövr arasında bir sıra fərqlər mövcuddur:

1. Fonetika sahəsində - bəzi sözlərin yazılışında dəyişikliklər özünü göstərirdi, məs: *av-ov; dutmaq-tutmaq; bən-mən; yiğit – iğid; yıldız – ulduz; yıldırım – ildırım, yalov- alov, yüz - üz , qanı – hanı, qamu – hamı, qansı - hansı* və s.

*Necəsün, gəl, ey **yüzi** ağüm **bənüm!***

*Sən əritdün odlara yağüm **bənüm.***

(İ.Həsənoğlu)

2. Leksika sahəsində - yeni dövrdə əski Azərbaycan ədəbi dilinin Osmanlı dili ilə müştərək olan bir sıra sözləri (*şimdi, şöylə, böylə, şu, kəndi, iştə və s.*) artıq işləkliyini itirməyə, dilimiz üçün fəal sayılan sözlər (*sayru – xəstə, güz-payız, görklü-gözəl, tanıq-şahid, uçmaq-cənnət, ayıtmaq-demək* və s.) arxaıqlaşmaya başlamış, əski dövrdə istifadə olunan alınma

sözlərin bir çoxu yeni dövrdə ədəbi dili tərk etməyə məcbur olmuşdur.

*Səndən neçə min can ayrı düşdü,
Tən ya çürüdü, ya sayru düşdü.*

(Ş.İ.Xətai)

3. Qrammatika sahəsində də bir sıra fərqlər özünü göstərirdi. Məs: Felin III şəxs –dürür şəkilçisi öz vəzifəsini –dür (*hökmdürür–hökmdür*) şəkilçisinə vermişdir və s. Məsələn:

*Ol pərivəş kim, məlahət mülkünün sultanıdır,
Hökm onun **hökmüdürür**, fərman onun fərmanıdır.*

(M.Füzuli)

Azərbaycan dilində söz birləşmələrinin quruluşu daha çox ərəb-fars dilinin sintaktik modelinə uyğun idi, yəni təyin edən söz təyin olunan sözdən sonra işlənmişdir. Məs: *fəsli-gül*. İkinci dövrdə, yəni yeni dövrdə isə artıq təyin edən söz bir qayda olaraq təyin olunan sözdən əvvəl keçmişdir: *gül fəsli*.

*Güli-rüxsarinə qarşı gözümdən qanlı axar su,
Həbibim, **fəsli-güldür** bu, axar sular bulanmazmı?*

(M.Füzuli)

Yeni dövr

Azərbaycan ədəbi dilinin bu dövrü üç mərhələni əhatə edir:

1. Ədəbi dilin xəlqiləşməsi mərhələsi (XVIII əsr)

Bu dövrdə M.P.Vaqif yaradıcılığı ilə ədəbi dil yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Böyük Azərbaycan şairi M.P.Vaqif dilin xəlqiliyini üstün tutaraq dilimizdəki ərəb və

fars sözlərinə qarşı mübarizə aparmış, öz əsərlərində xalis Azərbaycan sözlərinə daha çox yer vermiş və ədəbi dilin xalq dilinə daha da yaxınlaşmasına nail olmuşdur. Elə buna görə də bir neçə əsr keçməsinə baxmayaraq, onun əsərlərinin dili hamı tərəfindən asanlıqla başa düşülür:

*Bayram oldu, heç bilmirəm neyləyim,
Bizim evdə dolu çuval da yoxdur.
Düğiylə yağ hamı çoxdan tükənmiş,
Ət heç ələ düşməz, motal da yoxdur.*

(M.P.Vaqif)

2. Milli ədəbi dilin təşəkkülü və inkişafı mərhələsi (XIX əsr - XX əsrin əvvəli)

Bu dövrdə Azərbaycan dili artıq böyük inkişaf mərhələsinə qədəm qoyurdu; məs: əgər əski dövrdə əsasən ana dilində seirlər (qəzəllər, qəsidələr və s.) yazılırdısa, artıq yeni dövrdə şeirlə yanaşı, nəsr və dram əsərləri yazılmağa, qəzet və jurnallar (“Əkinçi”, “Kəşkül”, “Şərqi-rus”, “Tərəqqi”, “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat”, “Həyat”, “Tazə həyat”, “Şəlalə” və s.) nəşr olunmağa başlayırdı. Ümumiyyətlə, XIX əsr Azərbaycanın ictimai həyatının inkişaf dövrü sayılırdı. Dramaturgiyanın (1850-55), milli teatr (1873) və mətbuatın (1875-77) əsasının qoyulması kimi əlamətdar hadisələr məhz bu dövrə təsadüf edir. Bu hadisələr milli dilin formalaşması və inkişafında böyük nailiyyət sayılır ki, bu nailiyyətlərin həyata keçirilməsində dövrün bir sıra maarifpərvər ziyalıları – M.F.Axundov, N.Vəzirov, H.Zərdabi, C.Məmmədquluzadə və b. mühüm rol oynamışlar.

Bu mərhələdə baş verən ən vacib məsələlərdən biri də ana dilinin saflığı uğrunda mübarizə, yəni dilin yad təsirlərdən təmizlənilib, daha sadə və anlaşıqlı olması, milliləşməsi məsələsi idi. Belə ki, dilimizin tərkibində dilə yatmayan alınma sözlərdən həddən artıq istifadə onun sadəliyini pozur, onu ağırlaşdırır,

korlayırdı. Bu sahədə dövrün ziyalıları arasında fikir müxtəlifliyi mövcud idi. Dilə bu cür münasibət mətbuatda da özünü göstərirdi. Məs; “Molla Nəsrəddin” jurnalının dili, üslubu sadə və anlaşıqlı olduğu üçün xalq dilinə daha yaxın idi, “Füyuzat” jurnalının dili, üslubu isə əksinə alınma sözlərlə dolu olduğu üçün geniş xalq kütlələri tərəfindən başa düşülmürdü. Buna görə də dövrün bir sıra ziyalıları – M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, F.Köçərli, Ü.Hacıbəyov, N.Nərimanov və b. ana dilinin saflığı uğrunda müxtəlif üsul və vasitələrlə mübarizə aparırdılar. Onlar həm öz yaratdıqları əsərləri sadə, aydın Azərbaycan dilində yazırdılar, həm də bu məsələ ilə bağlı fikir və mülahizələrini cəsarətlə bildirirdilər. Məs; M.F.Axundov ədəbiyyat və elm dilinin bütün xalqın anlayacağı bir dil olmasını, ərəb, fars dillərindən alınmış sözlərin yazılış və tələffüzündə Azərbaycan dilinin, həm də Azərbaycan xalq dilinin qanunlarının gözlənilməsini tələb edirdi: “... *təvəqqe edirəm ki, sən də mənim kimi adəmi türk dilində adam yazasan, toxmi – toxum, çifti – cüt, müqəyyidi – müğayat, övrəti – arvad, qaidəni – qayda və habelə...*” Yaxud C.Məmmədquluzadə “Anamın kitabı” əsərində dilimizin üç yöndən korlandığını (ərəb-fars, rus-Avropa, türk-Osmanlı) ifşa edir, dil birliyini Vətən birliyi kimi mənalandırırdı. O, dogma dilimizi hər addımda müdafiə edərək onun inkişafına mane olanlara deyirdi: “*Bəzi yazıqlar dilimizdə olan sözləri dəyişdirirlər, habelə Azərbaycan dilinin tərkiblərini və qanunlarını kənara qoyub, fars və ərəb tərkibləri qanunlarını işlədirdilər. Hələ “pədar”, “madər”, “nan” kimi sözlər səhldir, ərəb və fars dilindən elə bir xoruz səsi eşitməyən kəlmələr və ibarələr lüzumsuz yerə işlədirdilər ki, dəxi onları ərəb və farsca az savadlılar oxuyub başa düşmür və bu icad etdikləri qatış – bulaş dilin adını ədəbi dil qoyub, açıq ana dilini çoban dili adlandırdılar...*” Görkəmli ədəbiyyatşünas F.Köçərli də öz “Ana dili” məqaləsində bu mövzuya toxunaraq yazırdı: “*Millətini sevən, onun mənəvi diriliyinə çalışan, tərəqqisi yolunda əmək sərf edən, yazıqlarımızdan, ədiblərimiz-*

dən və şairlərimizdən çox-çox təvəqqe edirik ki, dillərini asanlaşdırsınlar, ana dilindən uzaq düşməsinlər... Fikirlərini açıq və sadə dildə yazsınlar, ta ki onların yazdıqlarını oxuyan anlasın, düşünsün və ayılsın”.

Orta əsrlərdə əski Azərbaycan dilinə aid tərcümə lüğətləri, qrammatik tədqiqatlar aparılsa da, Azərbaycan dilinə aid elmi əsərlər və dərsliklər əsasən bu dövrdən, yəni XIX əsrdən etibarən yazılmağa başlamış, elmi üslub formalaşmışdır. Məs: Görkəmli türkoloq, şərqşünas alim Mirzə Kazım bəyin “Türk--tatar dilinin ümumi qrammatikası” monoqrafiyası bu qəbildəndir. Məhz bu əsərə görə o, “Demidov” mükafatına layiq görülmüşdür.

Bu dövrdə bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər Azərbaycan dilinə maraq göstərir, onu öyrənməyə çalışırdılar ki, bunlardan biri də böyük rus şairi M.Y.Lermontov idi. O, Azərbaycan dilinin Şərqdəki mövqeyini fransız dilinin Avropadakı vəziyyətinə bərabər tuturdu: “... dağları aşdım, Şuşa, Quba, Şamaxı şəhərlərində oldum... Azərbaycan dilini öyrənməyə başladım; həmin dil burada və ümumiyyətlə, Asiyada fransız dilinin Avropada olduğu qədər zəruri bir dildir”.

3. Müasir mərhələ (XX əsrin əvvəlləri və ondan sonrakı dövr).

Yeni dövrün müasir mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında 3 əsas meyil özünü göstərirdi ki, ədəbi dil sahəsindəki bu vəziyyət XX əsrin əvvəllərindən 30-cu illərədək davam etdi:

1) Ədəbi dili xalq dili ilə eyniləşdirmək meylli. Bu meyil əsasən özünü “Molla Nəsrəddin” jurnalında və bu jurnalın əməkdaşlarının (C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev və b.) əsərlərində göstərirdi.

2) Daha çox Osmanlı (indiki türk) və əski Azərbaycan dilinin ənənəsinə söykənən ədəbi dil yaratmaq meylli. Bu, “Füyuzat” və “Həyat” kimi bir çox jurnal və qəzetlərin, Ə. Hüseynzadə kimi maarifpərvər yazıçıların dilində özünü

göstərirdi. Bu dil o vaxtkı türk ədəbi dilindən, demək olar ki, seçilmirdi;

3) Hamı tərəfindən anlaşılan, heç bir dialekt təsirini qəbul etməyən, ədəbi dil normalarına əsaslanan ədəbi dil yaratmaq meylli. Bu dili A.Şaiq, C.Cabbarlı, S.Hüseyn, A.Səhhət kimi şair və yazıçılar yaradırdılar.

Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlənməsi. Dil haqqında verilən fərman və sərəncamlar.

Dil hər bir xalqın milli varlığını müəyyən edən, mənəvi dəyərlərini inkişaf etdirən və yaşadan başlıca amillərdəndir. Azərbaycan xalqının milli dili Azərbaycan dilidir.

Respublikamızın 9 milyonluq əhalisinin gündəlik ünsiyyət vasitəsi və rəsmi dövlət dili olan Azərbaycan dili, həmçinin, Cənubi Azərbaycanda, Rusiyada, ABŞ-da, Türkiyədə, Qərbi Avropada və dünyanın bir çox ölkələrində yaşayan azərbaycanlıların ana dilidir.

Azərbaycan dili geneoloji cəhətdən türk dilləri ailəsinin oğuz dilləri qrupuna aiddir. Buraya Azərbaycan dili ilə birlikdə onunla eyni kökdən olan türk, türkmən, qaqauz dilləri də daxildir.

Azərbaycan dili fonetik, leksik və qrammatik quruluşuna görə dünyanın inkişaf etmiş və zəngin dillərindən biri sayılır. Bu dil özünəməxsus musiqili ahəngi, səlisliyi və axıcılığı ilə diqqəti cəlb edir. Hələ qədim zamanlardan dilimizdə yaranan şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələri bunu bir daha təsdiq edir.

Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlənmə tarixi XVI əsrə təsadüf edir və Səfəvilər dövlətinin banisi Ş.İ.Xətəinin ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə bağlıdır. Dilimiz ilk dəfə onun tərəfindən dövlət dili səviyyəsinə yüksəldilmiş, sarayda bütün kargüzarlıq işləri, eləcə də ordu içində və qismən beynəlxalq yazışmalar Azərbaycan (türk) dilində həyata keçirilmişdir. Lakin dilimizin mövcud rəsmi vəziyyəti qısa bir dövr yaşamışdır.

Tarixin müxtəlif mərhələlərində Azərbaycan dili müxtəlif adlarla (“türk dili”, “türk-tatar dili”, “tatar dili” və s.) adlandırılmışdır. 1919-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövründən türk dili rəsmi dövlət dili elan olunmuş, Sovet çevrilişindən sonra, 30-cu illərə qədər də bu hal davam etmişdir.

SSRİ-nin tərkibinə daxil olduğdan sonrakı dövrdə, daha doğrusu, Azərbaycanın 1937-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyasında dillə bağlı bir maddə yox idi. Yalnız 1956-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə 1937-ci il Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddə əlavə edildi. Lakin çox keçmədi ki, bu qərar “mərkəzin” narazılığı nəticəsində ləğv edildi.

Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra 1992-ci ilin 22 dekabrında verilən fərmanla Azərbaycan Respublikasının dili yenidən türk dili adlandırıldı.

Ana dilimizin inkişafı və qorunması əsasən Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Azərbaycan dilini sevən, ona hörmətlə yanaşan Ümummilli lider H.Əliyev dilə münasibətdə hər kəsə örnək olmuş və hələ hakimiyyətə gəldiyi ilk illərdə bir çox ziyalının cəsarət etmədiyi halda müxtəlif tədbirlərdə Azərbaycan dilində çıxış etməklə dilimizə verdiyi dəyəri göstərmişdi. Məsələn: O, 1969 – cu ildə BDU-nun 50 illik yubileyində söylədiyi nitqi xatırlayaraq deyirdi:

“Xatirimdədir, universitetin 50 illik yubileyində çıxış edərkən, şübhəsiz ki, ana dilimdə - Azərbaycan dilində danışdım. Bu böyük sensasiya kimi qəbul olundu, təəccüb doğurdu, – nə cür olur ki, respublikanın rəhbəri Azərbaycan dilində çıxış edir və bu dildə heç də pis danışmır. Bəziləri mənə bu hadisə münasibətilə təbrik edirdilər, minnətdarlığını bildirirdilər. Dilini sevən, milli ruhla yaşayan insanlar, doğrudan da, bunu böyük bir hadisə kimi qəbul etdilər. Mən isə onlara dedim ki, burada bir qeyri-adilik yoxdur, nəhaq təəccüb edirsiniz, bu, mənim ana dilimdir və ana dilində çıxış etmək elə böyük bir qəhrəmanlıq da

deyildir. Ana dilini bilməmək isə, ana dilini qiymətləndirməmək isə, şübhəsiz ki, xalq qarşısında qəbahətdir”.

1978-ci ildə Ulu öndər daha bir tarixi uğura imza atdı. Belə ki, onun təklifi ilə elə həmin ildə Azərbaycan SSRİ-nin Konstitusiyasına 73-cü maddə daxil edildi və ilk dəfə olaraq rus dili ilə yanaşı, Azərbaycan dili də rəsmi dil statusu əldə etdi. Həmin dövrdə Azərbaycan milli dilə Konstitusiya qanunu səviyyəsində dövlət statusu vermiş üç keçmiş sovet respublikasından biri və yeganə türk müsəlman respublikası idi.

Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə gəlməsindən sonra 1995-ci il noyabrın 12-də Azərbaycanın ilk demokratik konstitusiyası qəbul edildi. Konstitusiyanın 21-ci maddəsində Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olması öz əksini tapdı. Bundan sonra ana dilimizin inkişafı və qorunması işi daha da gücləndi və bir-birinin ardınca fərman və sərəncamlar imzalandı.

2001-ci il iyunun 18-də H.Əliyev “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman imzaladı. Məhz bu fərmana əsasən ölkəmizdə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçid reallaşdı. Həmçinin fərmanda Azərbaycan Prezidenti yanında Dil Komissiyasının yaradılması nəzərdə tutulurdu ki, komissiya dövlət dilinin və latın qrafikasının tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsinə nəzarət etmək və bu prosesi tənzimləmək məqsədi daşıyırdı.

Fərmana əsasən 2002-ci il sentyabrın 30-da 3 fəsil, 20 maddədən ibarət “Dövlət dili haqqında” qanun qəbul edildi. Qanunda bir sıra məsələlər ön plana çəkilirdi:

1. Respublikada keçirilən bütün rəsmi tədbirlər Azərbaycan dilində aparılmalıdır.

2. Respublikada təhsil dövlət dilində aparılmalıdır. Digər təhsil müəssisələrində isə dövlət dilinin tədrisi məcburidir.

3. Bütün xidmət sahələrində, reklam və elanlarda dövlət dili işlənməlidir.

4. *Respublikada bütün kütləvi informasiya vasitələri (mətbuat, televiziya, radio və s.) Azərbaycan dilinin normalarına riayət olunmasını təmin etməlidir.*

5. *Azərbaycanda beş ildən bir yazı normalarını müəyyən edən orfoqrafiya lüğəti nəşr olunmalı və bütün vətəndaşlar ona əməl etməlidirlər.*

6. *Respublikada dövlət dilinə qarşı gizli, yaxud açıq təbliğat aparmaq, bu dilin işlənməsinə müqavimət göstərmək qadağandır.*

2001-ci il avqustun 9-da H.Əliyev yeni fərman “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” mühüm bir sənəd imzaladı. Fərmanda deyilirdi: “Hər il avqustun 1-i Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd edilsin”.

Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, dövlət dilinə çevrilməsi, diplomatiya aləminə yol açması, dünyanın ən mötəbər tribunalarından eşidilməsi Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulan dil siyasəti ilə bağlıdır. Bu gün Prezident İlham Əliyev bu siyasəti uğurla davam etdirir.

İ.Əliyev 12 yanvar 2004-cü il tarixli “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” sərəncam imzaladı. Sərəncama əsasən, Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə çapı nəzərdə tutulan əsərlərin siyahısı hazırlanmış və nəşr olunmuşdur.

23 may 2012-ci il tarixdə ölkə prezidenti “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair dövlət proqramının hazırlanması barədə” daha bir sərəncam imzaladı. Sərəncamın davamı olaraq 2013-cü il 9 aprel tarixində, 2013-2020-ci illər ərzində bir sıra zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi barədə Dövlət Proqramı imzalandı. Proqramda Azərbaycan dilinin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılması, Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsi, ölkədə dilçilik

araşdırmalarının əsaslı surətdə yaxşılaşdırılması, dil və nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsi və s. vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulurdu.

2018-ci il 1 noyabr İ.Əliyev daha bir sənəd – “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” fərman imzaladı. Fərmana əsasən Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitoring Mərkəzi yaradılması nəzərdə tutulmuşdur ki, mərkəz kütləvi informasiya vasitələrində ana dilinin saflığının qorunması və dildən istifadənin yaxşılaşdırılması kimi məsələlərə nəzarət etmək məqsədi daşıyır.

Azərbaycan əlifbasının tarixi haqqında

Əlifba bu və ya digər dilin yazısında işlədilən, həmin dil üçün qəbul edilmiş qaydada düzülmüş qrafik işarələr toplusudur. Müasir Azərbaycan dilinin mükəmməl yazısını əks etdirən əlifbada 32 hərf (qrafik işarə) vardır.

Azərbaycan xalqı tarixən müxtəlif ictimai-siyasi, tarixi və digər səbəblər üzündən bir neçə əlifba sistemindən istifadə etməli olmuşdur:

VII əsrin II yarısından 1929-cu ilə qədər ərəb əlifbası mövcud olmuşdur.

1929-1939cu illər – latın əlifbasından istifadə olunmuşdur.

1940- 1991-ci illər kiril qrafikalı əlifbadan istifadə olunmuşdur.

1991-ci ildən latın qrafikalı əlifbaya keçid baş vermişdir (bu dövrdə paralel olaraq həm kiril, həm latın əlifbalarından istifadə olunduğuna görə, pərakəndə dövr sayılır).

2001-ci il avqustun 1-dən ölkədə qəti şəkildə latın qrafikalı əlifbaya keçid baş vermişdir (2001-ci il 18 iyun H.Əliyev tərəfindən imzalanmış “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərmana əsasən).

Azərbaycanda yazının yaranma tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Onun əlifbadan əvvəlki dövrü piktoqrafik yazı ilə (müxtəlif şəkil və simvollar əsasında formalaşdırılan təsvir vasitəsi) seçilir. Bu yazı nümunələri respublikamızın bir çox ərazilərində – Qobustanda, Qazaxda, Gədəbəydə, Naxçıvanda qeydə alınmışdır.

Əldə olan materiallara əsasən, qeyd etmək lazımdır ki, ulu babalarımız tarixin müəyyən mərhələsində qədim türk–uyğur əlifbasından, daha sonra alban əlifbasından istifadə etmişlər.

VII əsrin II yarısında xalqımız ərəb istilasına ilə əlaqədar İslam dini ilə bərabər, ərəb əlifbasını qəbul etmək məcburiyyətində qalmışdır. Əsrlər boyu ərəb əlifbasından azərbaycanlılarla bərabər bir çox türk xalqları – türklər, özbəklər, türkmənlər, tatarlar, həmçinin farslar və b. istifadə etmişlər.

Ərəb əlifbası Azərbaycan dilinə kamilən uyğun olmasa da, keçmiş dövrlərdə bu əlifba vasitəsilə çox sayda dəyərli ədəbi və elmi əsərlər yaradılmışdır. Lakin ərəb əlifbası quruluşca başqa əlifbalara nisbətən mürəkkəb əlifba hesab olunurdu. Bu əlifbada yazının sağdan sola yazılması, saiflərin azlığı, hərflərin çoxunun bir neçə yazılış formasının olması, saysız-hesabsız işarələrdən – nöqtələrdən istifadə olunması dilimizin fonetik quruluşuna uyğun deyildi və bütün bunlar yazımızı ağırlaşdırır, ədəbi dilimizin inkişafına mane olurdu. Bu da görkəmli alim və yazıçılarımızın diqqətini cəlb edir, onları düşündürürdü.

M.F.Axundovun yeni əlifba uğrunda mübarizəsi

İlk dəfə Azərbaycanda əlifbanı dəyişmək ideyası XIX əsrdə böyük mütəfəkkir M.F.Axundov tərəfindən irəli sürülmüşdür. Teatr və dram əsərləri yazmasına baxmayaraq, M.F. Axundovun əlifba düzəlişinə böyük təsiri olmuşdur. Bundan əvvəl Tbilisidə tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərmiş

Axundov 1857-ci ildən əlifba islahatı uğrunda fəal mübarizəyə başlamış və ömrünün 20 ildən çoxunu bu işə sərf etmişdir.

Böyük maarifçi Yaxın Şərq xalqlarının mədəni geriliyinin səbəblərindən birini köhnə ərəb əlifbasında görür və bu barədə məktublarında yazırdı: *“Allaha and olsun ki, hər zaman ki həmvətənlərimiz və həmməzhəblərimizin vəziyyətini və onların cəhalətdə qalmasını xatırlayıram, təəssüf atəşinin tüstüsü qəlbimdən beynimə vurur. Bu vəziyyətin və cəhalətin səbəbi elmsizlik və savadsızlıqdır. Elmsizlik və savadsızlıq isə islam əlifbasının çətinliyinin nəticəsidir ki, bunun da əlacı ən asan bir çarə - yəni islam əlifbasını dəyişdirməkdir”*.

Axundov ərəb əlifbasının Azərbaycan yazısı üçün yararsız, tədris üçün ağır olduğunu göstərərək deyirdi ki, bu əlifbanı 3-4 ilə ancaq öyrənmək olur, onu öyrənmək uşağa riyaziyyatı öyrənməkdən ağır gəlir.

Beləliklə, ərəb əlifbasının çatışmazlıqlarını müəyyən edən Axundov yeni əlifba layihəsi hazırlamağa başlayır. O, bu işlərə ciddi yanaşmağı tələb edir və tədris, nəşriyyat işlərini asanlaşdırabilən əlifba yaratmağı lazım bilirdi. Buna görə də o deyirdi: *“Bizə elə bir əlifba ixtira etmək lazımdır ki, onun nəticəsində 3 məqsədə çatmaq mümkün olsun. Yəni – birinci – asan oxumaq; ikinci – asan yazmaq; üçüncü – asan çap etmək. Ancaq belə olduqda, köhnə əlifbanı dəyişdirmək vacib işlərdən sayıla bilər”*.

Layihələrindən birində o, köhnə əlifbanı sadələşdirmək, yəni əlifbaya sait hərflər əlavə etmək, nöqtələri atmaq, hər hərfə xüsusi şəkil düzəltməklə kifayətlənir. Axundov bu əlifba layihəsini bir neçə ölkəyə göndərir. 1863-cü ildə özü də bu işlə bağlı Türkiyəyə gedir və layihəni əvvəlcə Xarici İşlər naziri Əli paşaya təqdim edir. Əli paşa Axundovun məramını biləndən sonra deyir: *“Gözəl şeydir, İstanbulda on il bundan əvvəl bəziləri bu məsələni başa düşüb bir məclis təşkil etmişdilər. Lakin iş yarımçıq qaldı”*. Daha sonra Axundov layihəni baş nazir Fuad paşaya təqdim edərək ona öz fikrini çatdırır: *“Müsəlmanların tərəqqisi üçün əlifbadan əhəmiyyətli bir şey yoxdur. Köhnə*

əlifba elmləri öyrənmək qapısını xalqın üzünə bağlayıb. Yalnız əyanlar və sərvət sahibləri savad əldə etməyə qadirdir ki, o da çox çətinliklə müyəssər olur". Fuad paşa ilk baxışda layihəni bəyənilir. Lakin Axundov xatirələrində Fuad paşanın sonrakı görüşdə səmimi olmadığını qeyd edir.

Layihə bir neçə dəfə Türkiyə Elmlər Akademiyasında müzakirə edilir. Birinci toplantıda dəstəklənsə də, sonra mübahisələrə səbəb olur. Sonda əlifbanın qəbul edilə bilməyəcəyi və bu yolda olan problemlər sadalanır:

Yeni əlifbada hərflərin şəkli qüsurludur;

Yeni hərflər türk dilinə uyğun deyil;

Yeni hərflərin qarşılığı mətbəələrdə yoxdur;

Bu əlifba qəbul edilsə, gərək bütün köhnə ədəbiyyat məhv edilsin, bu isə mümkün deyil.

Axundovun İstanbul səfəri uğursuzluqla nəticələnir və bu səfərdən xatirə olaraq ona yalnız könlünü almaq üçün verdikləri "Məcidiyyə" ordeni qalır.

İstanbuldan qayıtdıqdan sonra M.F.Axundov yeni əlifba haqqında ikinci bir layihə tərtib edir və bu dəfə onu Tehrana göndərir. Hətta fanatik İran ruhanilərindən ehtiyat etdiyi üçün, o, layihədə hərflərin şəklini sağdan sola doğru göstərir. Lakin başda Nəsrəddin şah özü də olmaq üzrə irticapərəst İran hökuməti onun bu barədəki təklifini narazılıqla qarşılayır. Beləliklə, islam cəhalətpərəstliyinin hökm sürdüyü heç bir ölkədə onun layihələri həyata keçirilmir.

Axundov məktublarında təklifinin qəbul edilməməsinin səbəbi kimi İran və Osmanlı əyanlarının xalqın maariflənməsini istəməməsi olduğunu göstərirdi: *Bizim bütün səylərimizin faydası ancaq xalqa aiddir. Biz istəyirik ki, Osmanlı xalqı bizim səyimizlə xoşbəxt bir xalq olsun. Lakin bizim bu arzumuz Osmanlı nazirlərinin şəxsi zərərindədir. Biz ümumun mənfəətini istəyirik, onlar isə şəxsi mənfəətlərini güdürlər".*

Layihələrinin həyata keçirilə bilməməsindən doğan kədər və təəssüf Axundovu bir an belə rahat buraxmırdı. O, mühafizəkar

dövlət başçılarının maneələrinə qarşı çıxaraq yazırdı: *“Əfsus, min əfsus ki, nə İranda, nə Osmanlıda islam xalqlarının başçıları xalqın tərəqqisi xatirinə islam əlifbasını dəyişməyə iqdam etmədilər ki, bu vasitə ilə ölkənin əhalisi qadın-lı-kışılı bir neçə ayın içərisində başdan-başa savadlı olsunlar və bu vasitə ilə Avropanın hazırkı bütün elmləri bir neçə ilin ərzində islam xalqlarının dilinə tərcümə edilsin və elmlərin yayılması ilə islam xalqları xoşbəxtlik yoluna çıxsınlar”*.

Bütün bunlara baxmayaraq, M.F.Axundov yenə də ümidini itirmir, təbliğat aparmağa davam edirdi. Bu dəfə artıq o, ərəb əlifbasını islah etmək yox, bu əlifbanın hərflərindən tamamilə imtina edərək, latın hərfləri əsasında soldan sağa yazılan yeni əlifba yaratmaq qərarına gəldi və 42 işarədən ibarət yeni əlifba layihəsi hazırladı (bu əlifbada 32 samit, 10 sait səs var idi). Axundov deyirdi: *“Kim istəyirsə, ənənəvi ərəb yazısından, qalanları isə yeni əlifbadan istifadə edə bilər”*. Təklif olunmuş yazıya bir neçə kiril hərfi də daxil etdi və əvvəlkilərdən fərqli olaraq bu dəfə layihəni Rusiyaya göndərdi. Lakin Rusiya hökuməti də əlifbanın tətbiqinə icazə vermədi və layihə yenə rədd edildi.

Dövlət başçılarının əlifba sahəsindəki müqavimətlərinə baxmayaraq, Axundov öz məsləkindən dönmədi, ömrünün sonuna qədər bu sahədə mübarizə apardı. Axundov yaşadığı müddətdə öz fikirlərini həyata keçirə bilməsə də, arzusunun xələfləri tərəfindən həyata keçiriləcəyi ilə özünə təsəlli verirdi: *“Məlumdur ki, on beş ilə yaxındır bu fikrin toxumunu mən İranda və Osmanlı torpağında səpirəm. Şübhəsiz ki, bu toxum bizim xələflərimizin zamanəsində göyərəcəkdir”*.

Ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçid

XIX əsrdə Axundovun əlifba ilə bağlı fikirlərini “Əkinçi” qəzeti və o dövrdə yaşayan bir çox ziyalılar – C.Məmməd-quluzadə, F.Köçərli, N.Nərimanov və b. davam etdirirdilər. Məs, Cəlil Məmmədquluzadə ərəb yazısı və əlifba islahatları ilə bağlı fikirlərini belə bildirirdi: *"Bu heroqlifləri latın əlifbası ilə əvəzləmək vacibdir"*.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) elan olunduqdan sonra 1919-cu ildə əlifba məsələsi yenidən gündəmə gəldi, latın əlifbasına keçmək üçün daha bir cəhd göstərildi, Əlifba Komissiyası yaradıldı, plan hazırlandı. Lakin 1920-ci ildə müstəqil dövlətin süqutu bu planın reallaşmasına mane oldu.

Azərbaycan SSR-in yaranmasından sonra XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq əlifba məsələsi yenidən aktualıq qazandı və ərəb əlifbasının yazıdan götürülməsi üçün tədbirlər görülməyə başlandı. Bu məqsədlə 1921-ci ildə Əlifba Komitəsi təşkil edildi, layihə hazırlandı. Yeni əlifba layihəsində Azərbaycan dilinin bütün əsas səslərinə uyğun 32 hərf və 1 apostrof işarəsi göstərilirdi. Uzunsürən müzakirələrdən sonra 1922-ci ildə yeni əlifba təsdiq edildi. 1922-23-cü illərdə yeni əlifba mətbuatda təbliğ olunmağa, kiçik məqalələr nəşr olunmağa başlandı. 1925-ci il mayın 25-də Bakıda müəllimlərin I qurultayı keçirildi. Qurultayın qərarı ilə 1925-26-cı tədris ilində ibtidai məktəblərdə dərslər yeni əlifba əsasında keçirilməyə başlandı. 1926-cı il fevralın 26-dan martın 6-na kimi Bakıda Ümumittifaq Türkoğlu Qurultayı keçirildi. Əlifba məsələsi 3 gün qurultayda müzakirə olundu. Nəticədə 2 fikir irəli sürüldü:

- 1) *Ərəb əlifbasını islah edərək onu yazıda saxlamaq;*
- 2) *Ərəb əlifbasını latın əlifbası ilə əvəz etmək.*

Qurultay ikinci fikri müdafiə etdi, yeni Azərbaycan əlifbasını bəyəndi və bu barədə qətnamə qəbul etdi. Yeni əlifba ölkədə bir neçə il tətbiq olunmasına baxmayaraq, əhalinin bir hissəsi yenə də ərəb əlifbasından istifadə edirdi, lakin 1929-cu

ildən etibarən artıq latın əlifbası ölkədə bütövlükdə qəbul edildi. Elə həmin ildən Sovet hökuməti ərəb əlifbasının istifadəsinə qadağa qoydu və bu yazını yaddan çıxartmaq məqsədilə iri kitab yandırma kampaniyası həyata keçirdi.

Azərbaycanda yeni əlifbanın qəbul edilməsi ərəb əlifbasından istifadə edən başqa xalqlar üçün də (tatarlar, qazaxlar, başqırdlar, türkmənlər, özbəklər və s.) nümunə oldu. Latın qrafikası əsasında düzəldilmiş Azərbaycan əlifbasından 1929-cu ildən 1940-cı ilə kimi istifadə olundu. Bu əlifbanın ən böyük əhəmiyyəti ondan ibarət oldu ki, o, yazımızdan çətin ərəb əlifbasını tamamilə çıxartdı, respublikada savadlanma işini sürətləndirdi. Lakin 10 il sonra türklərin bu addımına qarşı Stalin kiril əlifbasını Sovet İttifaqının bütün müsəlman ölkələrində tətbiq etdi.

Latın əlifbasından kiril əlifbasına keçid

1939-cu ildə Sovet İmperiyası Azərbaycanda kiril qrafikası əsasında yeni əlifba yaradılması məsələsini qaldırdı (çünki Sovet imperiyası öz ərazisində yaşayan türkdilli xalqların birləşməsindən, onların Türkiyə ilə əlaqələrinin genişlənməsindən ehtiyat edirdi). Həmin ildə Əlifba Komitəsi yaradıldı və komitənin hazırladığı layihə Ali Sovetin II sessiyasında müzakirə olundu. Müzakirədə iştirak edənlər 2 fikir irəli sürdülər:

1) Rus əlifbasında heç bir dəyişiklik etmədən onu eyni ilə götürmək;

2) Bu əlifbanı dəyişmək və dilimizin səs sistemina uyğunlaşdıraraq yeni Azərbaycan əlifbası yaratmaq.

Müzakirələrdən sonra 1940-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin II sessiyasında kiril əlifbası əsasında yaradılmış yeni Azərbaycan əlifbası qəbul olundu və yanvarın 1-dən yazımız yeni əlifba əsasında aparılmağa başlandı. Əvvəlcə yeni əlifbada 36 hərf var idi. Sonralar əlifbada bir sıra dəyişikliklər edildi və

32 hərf saxlanıldı (bəzi hərflər — я, ю, э, ц hərfləri əlifbadan çıxarıldı, ѣ hərfi j (indiki y) hərfi ilə əvəz edildi).

Yeni latın əlifbasına keçid

XX əsrin 90-cı illərində Sovet İttifaqı dağıldıqdan, Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra latın əlifbasını bərpa etmək zərurəti meydana çıxdı. 1991-ci ilin dekabrında Ali Sovetin Milli Şurasının qərarı ilə yeni latın qrafikalı əlifbaya keçid təsdiq olundu və Əlifba Komissiyası yaradıldı. Yeni əlifba layihəsinin hazırlanmasında dilçilər, tarixçilər, şərqşünaslar, şair və yazıçılar, müəllimlər, nəşriyyat işçiləri və digər ziyalılar iştirak edirdilər. Müzakirə 6-7 ay davam etdi və 3 təklif irəli sürüldü:

1) *Latın əsaslı müasir türk əlifbasını olduğu kimi götürmək;*

2) *XX əsrin 20-ci illərində istifadə olunmuş əlifbada heç bir dəyişiklik etmədən onu eyni ilə qəbul edib işlətmək;*

3) *Latın qrafikalı yeni müstəqil əlifba tərtib etmək.*

Üçüncü təklifə əsasən, əlifba layihəsi hazırlanıb müzakirəyə verildi. Beləliklə, 1991-ci ildən yenidən latın qrafikalı əlifbaya keçildi. 2001-ci il avqustun 1-nə qədər davam edən bu dövr pərakəndə dövr sayılır. Çünki bu dövrdə latın qrafikalı yeni əlifba ilə yanaşı, kiril qrafikalı köhnə əlifbadan da istifadə olunurdu. 10 il davam edən bu dövrü hazırlıq mərhələsi saymaq olar. Nəhayət, 2001-ci il avqustun 1-dən Ümummilli lider H.Əliyevin fərmanı ilə (2001-ci il 18 iyun) ölkədə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası yekdilliklə qəbul edildi. Bu barədə Ulu öndər 1997-ci il Azərbaycan yazıçılarının X Qurultayında söylədiyi nitqində deyirdi:

“Mənim xatirimdədir, 1939-cu ildə latın əlifbasından kiril əlifbasına keçəndə nə qədər böyük çətinliklər yarandı. Bilmirəm, burada oturanların bəlkə də bir çoxu onu xatırlamır, amma

mənim xatirimdədir. Bəli, mən orta məktəbi Azərbaycan dilində latın əlifbası ilə bitirmişəm, indi də bu həm təbii, həm də çətin prosesdir. Amma biz bu yolu keçəcəyik. Ancaq baxın, keçən əsrin, XIX əsrin ortalarında M.F.Axundov Azərbaycanda latın əlifbasını tətbiq etməyə çalışıbdır. Onun bu barədə fəaliyyəti məlumdur. Mən onun bir neçə məktubuna baxdım, arxivdəki məktublarının bəziləri ilə tanış oldum. Bunu keçmişdə də deyirdim. Amma bu son zamanlar mən onu xatırladım, hafizəmdə bir daha təzələdim. O, nə qədər uzaqgörən bir insan imiş! Çünki latın əlifbasını təbliğ etmək istəmişdir. Xatirinizdədir ki, o, Tbilisidən İstanbulla getmiş, iki ay çalışmış, hətta ona orada bir orden də vermişdilər. Amma latın əlifbasını qəbul etməmişdilər. Bu gün də demək lazımdır ki, məhz Sovet hakimiyyəti dövründə o vaxtkı insanlar 1926-cı ildə Azərbaycanda latın əlifbasının tətbiq edilməsinə nail oldular. Lakin ondan təxminən 10-11 il sonra latın əlifbasını bizim əlimizdən aldılar. Indi biz M.F.Axundovun XIX əsrin ortalarındakı arzularını, niyyətlərini həyata keçiririk. Amma ümidvaram ki, bunu əlimizdən daha heç kim ala bilməyəcəkdir. Çünki biz artıq müstəqil bir dövlətlik və müstəqilliyimiz də daimidir, əbədidir”.

İKİNCİ MÜHAZİRƏ

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ NATİQLİK SƏNƏTİ TARİXİNDƏN

Nitq mədəniyyəti haqqında anlayış

Mədəniyyət – insan tərəfindən yaradılan və nəsildən-nəslə ötürülən maddi, mənəvi dəyərlərdir. Əvvəllər dar çərçivədə işlənən bu termin müasir dövrdə daha geniş mənə kəsb edir və bu anlayışa artıq savad, təhsil, tərbiyə, sivilizasiya, maarifçilik, tərəqqi, inkişaf və s. kimi keyfiyyətlər daxildir. Ümumiyyətlə, mədəniyyət cəmiyyətin inkişafının müasir səviyyəsidir.

“Mədəniyyət” ərəb dilində “şəhər, şəhərli” mənasını verən “*əl-mədinətun*”, yəni “*Mədinə*” sözündən götürülmüşdür. Mədinə dini və mədəni ərəb məskənlərindən olan, dünya xalqlarının diqqətini cəlb edən, bütün müsəlmanların sitayiş etdiyi qədim və tarixi şəhərlərdən biri sayılır. Bəzi ölkələrdə bu sözün əvəzinə latıncada işlənən “*kultura*” terminindən istifadə olunur. Bu termindən hələ qədim zamanlarda antik mədəniyyətin vətəni sayılan Yunanıstan və Romada istifadə olunmuşdur.

İnsanın mədəni səviyyəsinin və həyatın inkişafı nəticəsində mədəniyyətin bir sıra sahələri yaranmışdır:

- 1. Dövlətlə bağlı mədəniyyət;** Məs: antik mədəniyyət;
- 2. Millətlə bağlı mədəniyyət;** Məs: yunan mədəniyyəti;
- 3. Məkanla bağlı mədəniyyət;** Məs: Şərq mədəniyyəti, Qərb mədəniyyəti;
- 4. İnsan həyatının müxtəlif sahələri ilə bağlı mədəniyyət;** Məs: yemək mədəniyyəti, geyim mədəniyyəti, davranış mədəniyyəti, danışiq mədəniyyəti, dinləmə mədəniyyəti və s.

Hər bir xalqın mədəniyyəti onun dilində, nitqində təzahür edir. Nitq – mədəniyyətin əsas göstəricisi olub, insanın

mənəviyyatı ilə bağlıdır. İnsanın mənəviyyatı nə qədər zəngin olarsa, onun nitqi də bir o qədər gözəl və mədəni olar. Burada ulu babalarımızın, görkəmli şəxslərin kəlamlarını xatırlamaq yerinə düşərdi:

“Kamil insan kəlamından bəlli olar” (atalar sözü).

“Ey insan, danış, səni tanıyım” (Sokrat).

“Hər kəs öz dilinin altında gizlənib, danışmayınca onun ağıllı və ya ağılsız olması məlum olmur” (Hz.Əli).

Biz orta məktəbdə dilimizin səs sistemi, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşunun bir sıra qanunları ilə tanış olur, düzgün danışmağa və yazmağa çalışırıq. Ancaq düzgün danışmaq və yazmaq mədəni nitqin bir cəhətidir. Biz isə gözəl danışmağı və yazmağı bacarmalıyıq. Mədəni nitq nəzakətli danışq qaydalarını (müraciət etmək, dinləmək, söhbətə qoşulmaq, şad və ya bəd xəbəri çatdırmaq, mimika və jestlərdən məharətlə istifadə etmək və s.) bilmək, ədəbi dilin incəliklərindən istifadə edib sözü, ifadəni, cümləni öz məqamına görə işlətmək, leksik, qrammatik, orfoepik, orfoqrafik, üslubi normaları gözləmək, həmsöhbətinə, dinləyicilərə güclü təsir göstərərək onlara estetik zövq verməkdir. Bir sözlə, mədəni nitq hərtərəfli inkişafın, yetkin aqlın, kamilliyin təzahürüdür. Sadaladığımız bütün bu mədəni nitq vərdişlərini aşılamanı dilçilik sahəsinə “Nitq mədəniyyəti” deyilir. Nitq mədəniyyəti dildən istifadənin yüksək səviyyəsidir və onun daşıyıcılarından mədəni nitqə verilən tələbləri, keyfiyyətləri inışaf etdirməyi və təkmilləşdirməyi tələb edir.

Bu gün cəmiyyət bütün sahə adamlarının - müəllimlərin, jurnalistlərin, siyasətçilərin, hüquqşünasların, həmçinin psixoloqların, həkimlərin, riyaziyyatçıların da mədəni nitqə yiyələnməsini tələb edir. Belə ki, bu keyfiyyətə yiyələnən şəxslər hər yerdə - ailədə, ictimai yerlərdə, təhsil ocaqlarında, işlədikləri idarə və müəssisələrdə, rəhbərlik etdikləri sahələrdə mədəni səviyyəsi, nitqi, və nümunəvi davranışı ilə fərqlənir, cəmiyyətdə xüsusi yer tuturlar. Buna görə də hər bir dil daşıyıcısının, vətəndaşın nitq mədəniyyətinə yiyələnməsi vacibdir.

Nitqin mədəni və qeyri-mədəni formaları

Nitq mədəni və qeyri-mədəni olmaqla iki yerə bölünür. Ədəbi dilin normalarına uyğun, dialekt, alınma və kobud sözlər olmadan düzgün, dəqiq, aydın söylənən nitq mədəni nitq sayılır.

Mədəni nitqin əsası əvvəlcə ailədə, sonra isə məktəbdə (orta və ali) qoyulur. Daha sonra ədəbi əsərlərin, ifadəli oxu və yazının, müəllimlərin, mətbuatın, radio-televiziya verilişlərinin köməyi ilə inkişaf edir, səlisləşir.

Qeyri-mədəni nitqdə ədəbi dil normaları pozulur, burada əsasən ədəbsiz, loru və dialekt sözlər, jarqonlar öz əksini tapır. Qeyri-mədəni nitqdə bəzən söyüş və qarğışlara da təsadüf olunur ki, bunlar dilin ən aşağı üslubi layını təşkil edir. Lakin bəzən müəlliflər bədii üslubda obrazların daxili aləmini açmaq üçün müəyyən qədər onlardan istifadə edirlər.

Ədəbi dil normalarını gözləmək, zəngin söz ehtiyatına və bədii dil vasitələrinə yiyələnməklə mədəni nitqə nail olmaq olar.

Mədəni nitqə verilən tələblər

Nitqin düzgünlüyü. Nitqin düzgünlüyü mədəni nitqin əsas tələbidir. O nitq düzgün hesab olunur ki, orada dilin fonetik, leksik, qrammatik qayda-qanunları pozulmasın. Məs: yazılı nitqdə “*zəif*” əvəzinə “*zəyif*”, “*həтта*” əvəzinə “*hətda*”, “*məndən*” əvəzinə “*mənnən*” yazılması, şifahi nitqdə isə “*başdıyır*” əvəzinə “*başlayır*”, “*gəlmisiz*” əvəzinə “*gəlmişsiniz*”, “*evə getmək*” əvəzinə “*öyə getmək*” deyilməsi fonetik normanın, yəni düzgünlüyün pozulması deməkdir. Nitq həm mənə, həm də qrammatik cəhətdən düzgün qurulmalıdır. Əgər nitq düzgün olmasa, qarşılıqlı anlaşıma ola bilməz, nitqin məntiqliliyi pozular.

Nitqin dəqiqliyi. Dəqiqlik zəngin söz ehtiyatı hesabına başa gəlir. Söz ehtiyatı zəngin olan insanın nitqi də dəqiq olar. Dəqiq nitq odur ki, sözlər ifadə olunan nitqə uyğun seçilsin. Dəqiq söz işlətmək üçün dilin leksik tərkibinə bələd olmalı, xüsusilə, sinonimlikdən düzgün istifadə bacarığına malik olmaq lazımdır. Məs: “*böyük hadisə*” yerinə “*yekə hadisə*”, “*iri hadisə*” işlətmək nitqin dəqiqliyini pozur. Amma “*O, bərkdən danışdı*” əvəzinə “*O, ucadan danışdı*” deyilsə, fikir daha dəqiq ifadə olunur.

Fikrin dəqiq ifadəsi üçün numerativ sözlərdən də düzgün istifadə olunmalıdır, məs: “*Dərsdə on dənə tələbə iştirak edir*” cümləsində nitqin dəqiqliyi pozulmuşdur.

Nitqi dəqiq olmayan insanın fikri də dolaşlıq olur.

Nitqin təmizliyi. Ədəbi dil normalarına uyğun, yad ünsürlərdən uzaq olan və milli ədəbi dilin qayda-qanunlarına uyğun gələn nitq təmiz nitq hesab edilir. Bir sıra söz qrupları - vulqarizmlər (kobud sözlər), varvarizmlər (dilimizdə qarşılığı olan əcnəbi sözlər), dialekt sözləri nitqin təmizliyinə xələl gətirir. Görkəmli ədib Mirzə İbrahimov bu barədə yazırdı: “*...dil təmizlik sevir, gözəllik sevir. Bu gözəllik onun bütün təbiəti ilə bağlıdır, necə təmiz, sərin bulaq suyu qayadan qaynayıb çıxır, elə də hər söz insanın ürəyindən gəlməlidir. Dilin bütün daxili gözəlliyini əks etməlidir. Belə olmadıqda, dil korlanır, kobudlaşır, mənasına xələl gəlir, daxili gözəlliyini itirir. Dil onu pozan, korlayan hallara isə ciddi müqavimət göstərir, onları rədd edir, insanın bədəni yad ünsürləri rədd edən kimi*”.

Dilin təmizliyini qoruyub saxlamaq üçün aşağıdakılara əməl olunmalıdır:

1) Nitqdə məhəlli dialekt və yerli şivələrə məxsus sözlərin işlədilməsinə yol verilməməlidir. Məsələn: *bəli (həri), niyə, nə üçün (nəşün, nəş), elə (heylə), bacı (bajı), ana (ciji)*.

2) Əcnəbi sözlər lüzumsuz işlədilməməlidir. Məsələn: *soyad əvəzinə familiya, sənəd əvəzinə dokument, köynək əvəzinə rubaşka, soyuducu əvəzinə xolodilnik, dondurma əvəzinə*

marojna deyilməməlidir. Əcnəbi söz o zaman dildə işlədilər ki, həmin sözün ana dilində qarşılığı olmasın və ya əhalinin böyük bir hissəsi tərəfindən başa düşülsün.

3) Tüfeyli sözlərlə bağlı qüsurlar da aradan qaldırılmalıdır. Bəzi adamlar fikrini ifadə etməkdə çətinlik çəkərək nitqində yersiz fasilələr edir və bu zaman mövzu ilə heç bir əlaqəsi olmayan söz və ifadələr işlətməli olur. Məsələn: *türkün məsəli, adı nədir, adını sən de, şeydi, zaddı* və s. Belə sözlər nitqi korlayır, onlardan yerli-yersiz istifadə olunması dinləyicidə xoşagəlməz təəssürat yaradır.

4) Mədəni danışqda qeyri-etik söz və ifadələrə, vulqarizmlərə (*donquldanmaq, qatıqlamaq, heyvərə, alçaq, tupoy, qanmaz, kəllən haqqı, çərənləmək, gəbərmək, tıxmaq, hırıldamaq, hürkmək* və s.) yer verilməməlidir.

Nitqin ifadəliliyi. Nitq düzgün, aydın, məqsədəuyğun olmaqla yanaşı, ifadəli olmalıdır. İfadəliliyin əmələ gəlməsində dilin bütün sahələri – fonetika, leksika, semantika, qrammatika, üslubiyyat, intonasiya və s. iştirak edir. İfadəli nitq xüsusi bacarıq, qabiliyyət tələb edir və söz sənətkarlarına məxsusdur.

Nitqdə ifadəliliyin yaranmasında məcazlar sistemi (epitet, təşbeh, metafora), ritorik suallar, omonim, sinonim, antonim, frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri, zərb-məsəllər, aforizmlər böyük rol oynayır. Nitqə ifadəlilik gətirən bu vasitələrdən natiqlik sənətində geniş istifadə olunur.

Görkəmli şairimiz M.Müşfiq “Yenə o bağ olaydı” adlı şeirində ritorik sualların müşayiəti ilə əsəri ifadəli bir nəğməyə çevirmişdir:

Yenə o bağ olaydı, səni tez-tez görəydim.

Qələmə söz verəydim.

Hər gün bir yeni nəğmə, hər gün bir yeni ilham,

Yazaydım səhər-axşam.

Arzuya bax, sevgilim, tellərindən incəmi?

Söylə, ürəyincəmi?

Eyni zamanda nitqin ifadəliliyinə səsin tonu, intonasiya, melodika və vurğu kimi emosional, ekspressiv vasitələr də kömək edir. İfadəli, emosional söylənilən nitq həmişə dinləyənin, oxuyanın hisslərinə təsir edir, onu həyəcanlandırır, uzun müddət yaddaşlarda qalır.

Söz ehtiyatının kasadlığı, işlətdiyi söz və ifadələrin mənasını bilməyən şəxsin nitqi kasıb görünür. Nitqin ifadəli olması üçün müntəzəm mütləq etmək lazımdır. Klassik yazıçı və şairlərin əsərlərini oxumaq nitqi zənginləşdirir, çoxlu şeir əzbərləmək yaddaşı möhkəmləndirir, gənclərin gələcəkdə gözəl natiq kimi yetişməyinin əsasını qoyur.

Aydınlıq mədəni nitqin əsas keyfiyyətlərindəndir. Aydınlıq qarşılıqlı anlaşımanın açarıdır. Belə ki, nitqdə aydınlıq pozularsa, qarşılıqlı anlaşma da olmaz. Təsadüfi deyil ki, böyük yunan filosofu Aristotel də nitqin aydınlığını ünsiyyət üçün başlıca şərt sayır və göstərirdi ki, nitq aydın deyilsə, deməli, danışan öz məqsədinə nail ola bilməmişdir. Uzunçuluq, eyni söz və ifadəni lüzumsuz yerə bir neçə dəfə təkrar etmək, yersiz, mənasız söz işlətmək dinləyicilərdə ikrah hissi oyatdığı kimi, danışanı da hörmətdən salır. Konkret, aydın nitq mədəniyyətin bir formasıdır. Nitqin aydın olması üçün sözləri və səsləri orfoepiya qaydalarına uyğun düzgün tələffüz etmək, vurğu, intonasiya, fasilə, səs tonu və diksiyaya fikir vermək vacib şərtlərdəndir.

Yığcamlıq nitq mədəniyyətində əsas prinsip sayılır. Bu prinsipə görə, geniş mətləbləri yığcam şəkildə ifadə etmək, vaxt almamaq, təkrarçılıqdan qaçmaq, başqalarını yormamaq tələb olunur. Bunun üçün danışan dərin bilik, həssas düşüncə, zəngin söz ehtiyatına malik olmalıdır ki, az sözlə geniş fikir ifadə edə bilsin. Natiqlik praktikasında “*yığcam nitq*” ifadəsi ilə yanaşı “*lakonik nitq*” ifadəsi də işlədilir ki, bu ifadə ilk dəfə natiqlik sənətinin vətəni sayılan Yunanıstanda yaranıb inkişaf etmişdir. Nitqin yığcamlığı ilə bağlı maraqlı fikirlər də vardır:

Kəndirin uzunluğunu, sözünün qısalması (atalar sözü).

*Sözün çoxsa əgər, çalış az olsun,
Yüz sözün yerində bir kəlmə qalsın*

(Nizami)

*Az sözün incitək mənası solmaz,
Çox sözün kərpik tək qiyməti olmaz*

(Nizami)

*“Nitqin gücü az sözlə çox şey söyləmək bacarığıdır”
(Plutarx)*

“Əgər cümləni qısaltmaq mümkünsə, qısalt. Ən yaxşı cümlə? – Ən qısa cümlədir” (Q.Flober)

Nitqin sadəliyi də əsas şərtlərdən sayılır. Anlaşılmaz, dolaşq, lazımsız, mürəkkəb ifadələr nitqdə çətinlik yaradır, dinləyicini yorur. Ən mürəkkəb fikirləri belə sadə dillə ifadə etmək olar. Sadəlik dinləyicilərlə əlaqə və ünsiyyət vasitəsinin möhkəmliyidir. Nitqdə yersiz, həddindən ziyadə termin, arxaizm və mürəkkəb konstruksiyalardan istifadə olunması nitq normalarına zidd olduğu kimi, sadəliyə də ziddir.

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim F.Köçərli dilin sadəliyindən danışarkən yazırdı: *“Dil nə qədər asan, sadə olsa, bir o qədər gözəl, göyçək və məqbul olar”*. Sadə nitq hər cür sünilikdən, yalançı pafosdan, qondarma ifadələrdən (*vicdanın böyük heykəli, ölməzlik zirvəsi, şəirin günəşi, kadr potensialı və s.*), təmtəraqdan uzaq nitqdır. Deməli, sadə nitq dinləyicilərin (auditorianın) ümumi səviyyəsinə uyğun olmaqla hamı üçün aydın, anlaşılıqlı olan ümumişlək leksikadan istifadə etməyi tələb edir.

Nitq mədəniyyətinin başqa elmlərlə əlaqəsi

Nitq mədəniyyəti humanitar elmdir, hər bir elm kimi o da təkcə öz qanunları əsasında inkişaf etmir, eyni zamanda bir sıra başqa humanitar elmlərlə də əlaqədə olur.

Nitq mədəniyyəti, dilçilik, qrammatika. Nitq mədəniyyəti dilçiliyin bir bölməsi olub, qrammatik qayda-qanunlara, ədəbi dil normalarına əsaslanır. Qrammatikasız dil “qanadsız quş”a bənzəyir. Burada böyük rus alimi M.V. Lomonosovun söylədiyi fikri xatırlamaq məqsəduyğundur: *“Qrammatikasız natiqlik kütdür, poeziya pəltəkdir, fəlsəfə əsassızdır, tarix xoşagəlməzdir, hüquqşünaslıq şübhəlidir”*. Əgər natiq danışarkən qrammatik qayda-qanunlara əməl etməsə, sözlərin tələffüzündə səhvə yol versə, məs, vurğunu yerində işlətməsə, vaxtında fasilə etməsə, həmçinin ədəbi dil normalarından kənara çıxıb nitqində loru, vulqar sözlərə, jarqonlara, dialektizmlərə yer versə, dinləyicilər tərəfindən yaxşı qarşılanmaz.

Nitq mədəniyyəti, ədəbiyyat, tarix. Natiqin tarixi və ədəbiyyatı bilməsi vacibdir, çünki bu elmlər nitq mədəniyyətinin ən çox bağlı olduğu elmlər hesab olunur. Bu elmlərlə nitq mədəniyyətini yaxınlaşdıran əsas cəhət onların hər birinin obyektinin söz olmasıdır.

Ədəbiyyat, həmçinin tarixlə yaxından əlaqədə olmaq həm insanın dünyagörüşünün genişlənməsinə, həm də həyatın müxtəlif sahələrinə aid sözlərlə tanış olmağa imkan yaradır. Ümumiyyətlə, zəngin söz ehtiyatına malik olmadan yüksək nitq qabiliyyətindən danışmaq olmaz.

Əgər danışan mütəmadi olaraq mütaliə ilə məşğul olsa, nitqində tarixi faktlardan, sübutlardan, dəlillərdən, həmçinin ədəbiyyatdan nümunələr gətirsə, onun nitqi daha effektiv və yadda qalan olar, dinləyənə müsbət təsir bağışlayar. Təsadüfi deyil ki, bir çox natiqlər məhz ədəbiyyatçılar və tarixçilər içərisindən çıxır.

Nitq mədəniyyəti və məntiq. Məntiq bütün elmlərlə, o cümlədən filologiya elmləri ilə sıx bağlıdır. Düzgün və məntiqi təfəkkür olmadan elmdə heç bir nailiyyət əldə etmək olmaz. Buna görə də nətiq gözəl nitq söyləmək üçün, hər şeydən əvvəl, düzgün təfəkkürə meyil etməlidir. O, məntiqi təfəkkürün qanunlarını bilməli, fikrini şüurlu surətdə ifadə etməlidir. Əks halda nitq dolğunluğunu, zənginliyini, düzgünlüyünü itirər. Bu isə nitq mədəniyyətinin tələblərini pozur.

Nitq mədəniyyəti və fiziologiya. Natiqin nitqinin müvəffəqiyyətini təmin edən vasitələrdən biri də onun səsidir. Səsin yaranmasında danışq üzvləri (ağciyərlər, burun, boğaz, səs telləri, ağız və burun boşluğu, alt çənə, dil, diş, dodaqlar) iştirak edir ki, bunlar fiziologiyanın əsas tədqiqat obyektləridir.

Nitqin əmələ gəlməsində iştirak edən danışq üzvlərinin hər birinin möhkəm və sağlam olması əsas şərtidir. Bu üzvlərdən birinin sağlam olmaması nitqə qüsür gətirə bilər. Əgər natiqin səsi xırıltılı, boğuc, dili pəltək olsa və ya o, qışqıra-qışqıra danışsa, ona heç kim qulaq asmaz, onun nitqi dinləyicilər tərəfindən yaxşı qarşılanmaz. Buna görə də bir çox sənət adamları kimi natiqlər də danışq üzvlərini qorumağa çalışırlar. Bu məqamda antik yunan natiqi Demosfenin adını çəkmək yerinə düşərdi ki, o öz nitq qüsurlarını aradan qaldırmaq üçün bir sıra üsullar kəşf etmişdir.

Nitq mədəniyyəti və psixologiya. İnsanın nitqi bilavasitə onun təfəkkürü ilə bağlı olduğu üçün psixologiya ilə də bağlıdır. İnsanın danışarkən hansı psixi durumda olması həlledici rolə malikdir. Hər hansı bir şəxs çıxışa hazırlaşarkən təkcə nitqinin məzmununu hazırlamaqla kifayətlənməməlidir, həm də bu nitqə, bu çıxışa psixoloji baxımdan da hazır olmalı, həyəcanlanmamalı, sakitliyini qorumağıdır. Əgər natiq psixoloji cəhətdən hazır olmasa, o uğursuzluqla qarşılaşar, auditoriyanı ələ ala bilməz. Buna görə də o, nitqə müsbət emosiyalarla başlamalı, auditoriyanın psixoloji durumuna müsbət təsir göstərməlidir.

Nitq mədəniyyəti, etika, estetika. Natiqlik sənəti etika ilə də bağlıdır. “*Etika*”- əxlaq, tərbiyə, “*Estetika*”- gözəllik deməkdir. Nitq mədəniyyəti etika və estetika ilə vəhdətdə götürülür. Məşhur bir məsələdə deyilir ki, “qonağı geyiminə görə qəbul edir, ağılına görə yola salırlar”. Görünüşdən asılı olmayaraq, insanın nitqi onun ağılını əks etdirir. Buna görə də natiq fikrinə uyğun söz, səsinə münasib tembr seçməli, jestlərdən düzgün istifadə etməli, mimikalarla məna ifadə etməlidir. Natiq etik qaydalara əməl etməli, kobud ifadələrdən, yersiz hərəkət və jestlərdən uzaq olmalıdır. Bəzi natiqlər danışarkən qalstukunu, pencəyinin düyməsini, qələmini, saçını oynadaraq fikrini ifadə edir. Etika danışmaq zamanı edilən bu nöqsanların aradan qaldırılmasına kömək edir.

Nitq mədəniyyətində əsas tələblərdən biri nitqin məzmununun gözəl olmasıdır. Belə ki, gözəl nitq dinləyiciyə estetik zövq verir, auditoriyanı məftun edir. Lakin natiq təkcə nitqin gözəlliyi ilə kifayətlənməməli, görünüşünə də diqqət yetirməli, auditoriya qarşısına səliqəli şəkildə çıxmalıdır. Əgər natiq auditoriya qarşısına səliqəsiz, paltarı ütüsüz, saçını daranmamış şəkildə çıxarsa, dinləyicinin rəğbətini qazana bilməz, dinləyicidə mənfi hisslər oyadar. Yaxud natiq həddən artıq bər-bəzəyə aludə olub, auditoriya qarşısına ziyafət paltarında çıxarsa, bu zaman dinləyici onun nitqindən çox, bər-bəzəyinə diqqət edər. Deməli, auditoriya qarşısına çıxan şəxs hərtərəfli hazır olmalı, danışığı, üzünün ifadəsi, nəzakəti, baxışı, yerışı, hərəkəti, geyimi ilə dinləyiciyə xoş təsir bağışlamalıdır.

Natiqlik sənətinin tarixi. Qədim Yunanıstanda və Romada natiqlik sənəti.

İnsan mədəniyyətinin mühüm tərkib hissələrindən olan nitq mədəniyyəti qədim dövrlərdə yaranmış yunan və Roma natiqlik sənətinin əsasında formalaşmışdır. Natiqlik sənəti mədəni nitqin yüksək mərhələsidir.

Natiqlik sənətinin tarixi çox qədimdir. Bu sənətin nəzəriyyəsinə öyrənən elmə ritorika deyilir. “*Ritorika*” yunan sözü olub, bəlağətli, məharətli nitq deməkdir, fikri aydın, gözəl ifadələrlə anlatmaqdır, natiqlik bacarığıdır. Ritorika e. ə. V-IV əsrlərdə Qədim Yunanıstanda yunan ədəbiyyatı və fəlsəfəsinin əsasında formalaşmış inkişaf etmişdir. Bu dövrdə Yunanıstanda mövcud olan şəhər-dövlətlərdə (polislər) natiqlik sənətinin çiçəklənməsi üçün hər cür şərait vardı. Polislərdə “Xalq yığıncaqları” ali orqan hesab olunurdu və bütün məsələlər burada həll olunurdu.

Yunanıstanda natiqlik sənətinin inkişafına **Solon qanunları** güclü təsir göstərmişdir. Solon Yunanıstan tarixində böyük rol oynamış, demosun, yəni Afina vətəndaşlarının xeyrinə bir sıra islahatlar keçirmişdi. Bu islahatlara görə, hər bir Afina vətəndaşına “Xalq yığıncaqları” nda, məhkəmələrdə iştirak etmək, söz söyləmək, öz hüquqlarını müdafiə etmək hüququ verilirdi. Yığıncaqlarda qələbə yalnız o adama qismət olurdu ki, o, həmvətənlərinin aqlını və ürəklərini fəth edə bilsin. Bu məqsədlə afinalılar natiqlik dərsləri alır, hüquqi biliklərə yiyələnir, məhkəmə qaydalarını öyrənirdilər. Yunanıstanın bir çox şəhərlərində - Afinada, Sirakuza və Attikada 14 illik natiqlik məktəbləri var idi. Bura qəbul olunan oğlan uşaqları 7 yaşından 21 yaşınadək təlim keçir, onlara ritorika, həmçinin onunla bağlı olan bir sıra elmlər- fəlsəfə, məntiq, hüquq, dilçilik, ədəbiyyat və s. öyrədilirdi. Bu məktəblərdə təhsil almaq ucuz deyildi və buna görə də belə məktəblərdə əsasən zadəgan uşaqları təhsil alırdılar.

Bu dövrdə məhkəmədə vəkillər fəaliyyət göstərmədiyindən vətəndaşlara **loqoqraflar** kömək edirdilər. Loqoqraflar hüquqi təhsil almış adamlar idilər, onlar xüsusi muzzla məhkəmədə baxılacaq işin məzmunu və mahiyyəti ilə bağlı nitqlər yazırdılar. İş məhkəməyə düşən afinalı həmin nitqi əzbərləyir və məhkəmə prosesində özünü müdafiə edirdi.

Qədim Yunanıstanda natiqlik sənətinin inkişafında **sofistlər** böyük rol oynamışlar. İlk dəfə tədrisə görə pul alan müəllimlər sofist adlanırdı. Onlar Yunanıstanı gəzərək zadəganların övladlarına natiqlik dərsləri keçir, onlara danışmağı, məntiqi düşünməyi və sübut etməyi öyrədirdilər.

Sofistlər sözə böyük önəm verir və onun çox şeyə qadir olduğunu deyirdilər. İlk sofistlərdən biri olmuş Qorgi deyirdi: *“Söz çox böyük hökmdardır. O, çox kiçik və tamamilə gözəgörünməz bir bədənə malik olsa da, möcüzəli işlər görür. Belə ki, o həm qorxunu qova bilər, həm kədərli məhv edə, həm sevinc gətirər, həm rəhm oyadar...”*

Sofistlər natiqlik sənətində inandırıcılığa üstünlük verirdilər. Lakin bu inandırıcılıq hər cür fikrə (düzgün və ya düzgün olmayan) əsaslanı bilərdi. Belə ki, o dövrdə dinləyənləri nəyə olsa inandırmaq ali sənət sayılırdı.

Sokrat, Platon, Aristotel, Demosfen qədim yunan natiqliyinin ən görkəmli nümayəndələri olmuşlar. Onlar natiqlik sənətinin nəzəriyyəsini yaratmış, həmçinin bu sənəti nəzəri və praktik şəkildə öyrənənlərə aşılamişlar.

Antik yunan filosofu **Sokrat** Afinada müdrik insan kimi şöhrət qazanmışdı. O, mübahisə ustası idi, çəkişmələrdə heç kim ona qalib gələ bilməzdi. Keçdiyi dərslərdə də bunu nəzərə alır, mübahisə metodundan istifadə edərək öz müdrik fikirlərini şifahi şəkildə təbliğ edirdi. Buna görə də Sokratın bizə heç bir yazılı əsəri gəlib çatmamış, onun fəlsəfəsi və müdrik fikirləri öz dövründəki alimlər və tələbələri tərəfindən gələcək nəsillərə ötürülmüşdür. Buna ən gözəl nümunə onun tələbələri - Platonun (*“Sokratın müdafiəsi”*) və Ksenofontun (*“Sokrat haqqında xatirələr”*) qələmə aldığı əsərlər sayıla bilər. “Sokratın müdafiəsi” əsərində Sokratın məhkəmə zamanı çıxışları öz əksini tapmışdır. Hazırda bu əsər dünyanın bir çox universitetlərində hüquq fakültələrinin dərş proqramına salınmışdır.

Həqiqət, doğruluq Sokratın təliminin əsasını təşkil edirdi. Bu cəhətdən onun təlimi ilə sofistlərin təlimi arasında

ziddiyyət var idi. Ümumiyyətlə, sözü üzə açıq deməyi ilə Sokrat özünə çoxlu düşmən qazanmışdı. Mənbələrdə Sokratın dövlətin qəbul etdiyi dini, tanrıları (bu dövrdə Yunanıstanda çoxalahlılıq mövcud olmuşdur) inkar etdiyinə və gənclər arasında təbliğat apardığına görə zəhərlənib öldürüldüyü qeyd olunur.

Şərqdə “Əflatun” kimi tanınan **Platon** Sokratın tələbəsi olmuşdur. Mənbələrdə onun əsl adının Aristokl olduğu, Platon (yunancada mənası “geniş” demək idi) adını ona müəllimi Sokratın verməsi qeyd olunur.

Platon müəlliminə böyük hörmət bəsləmişdir. *Ondan soruşmuşlar: “Nə üçün müəlliminə öz atandan çox hörmət göstərirsən?” – o demişdir: “Çünki atam məni göydən yerə endirmiş, müəllimim isə yerdən göyə qaldırmışdır”.*

Platon da nitq mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynamışdır. Bir çox yunan filosof-natiqləri kimi o da nitqdə daha çox inandırıcılığa diqqət yetirirdi, lakin bu inandırıcılıq həqiqətə əsaslanmalı idi.

Mənbələrdə müəlliminin ölümündən sonra Platonun səyahətə çıxması, bu zaman riyaziyyatla maraqlanması, pifaqorçularla yaxından tanış olması qeyd olunur ki, bütün bunlar onun həyatına müsbət təsir göstərmiş, dünyagörüşünü artırmışdır. Səyahətdən qayıtdıqdan sonra fəlsəfə tarixinin ən məşhur məktəbi olan Akademiyanı qurmuş, 20 ilə yaxın müddətdə məktəbə dövrünün ən məşhur alimlərini toplayaraq riyaziyyat və fəlsəfə elminin inkişafında böyük rol oynamışdır. Platonun məktəbi Afina yaxınlığında qədim yunan əfsanəvi qəhrəmanı olan Akademın heykəli yanında yerləşdiyinə görə xalq arasında Akademiya (“Platon Akademiyası”) adlandırılmışdır. Akademiyanın devizində riyaziyyatın rolu xüsusi qeyd olunurdu: *"Həndəsəni bilməyən gəlməsin!"*

Platonun yazdığı əsərlərin çoxusu dialoq şəklindədir (bu dialoqların əksəriyyətinin qəhrəmanı müəllimi - Sokratdır) və dövrümüzə kimi gəlib çıxmışdır.

Böyük yunan filosofu **Aristotel** (“Ərəstu”) 20 il müəllimi “Platonun Akademiyası”nda təhsil almışdır. Platonun şagirdi olduğu dövrdə o, heç kəsin dediyinə inanmır, müəllimindən öyrəndiyi hər şeyi özü yoxlamağa çalışırdı. Belə yoxlamalar nəticəsində o, həqiqəti aşkara çıxarar, doğrunu yalandan ayırırdı. Bu barədə Aristotel demişdir: *“Hərçənd Platon mənim üçün əzizdir, həqiqət isə daha qiymətlidir”*.

Aristotel də sofistlər kimi nitqin inandırıcı olmasına fikir verirdi. Lakin əgər sofistlər üçün həqiqət o qədər əhəmiyyətli deyildisə Aristotel üçün Platon kimi nitqdə danışılanların həqiqətə uyğunluğu vacib idi. Aristotel dinləyənləri deyilən sözün həqiqət olmasına inandırmaq üçün məntiqi dəlillərə çox yer ayırırdı.

Tarixdən məlumdur ki, Aristotel Makedoniyalı İsgəndərin müəllimi və tərbiyəçisi olmuşdur. Makedoniyadan qayıtdıqdan sonra Aristotel də müəllimi Platon kimi fəlsəfi məktəbin əsasını qoymuşdur. Məktəb yaxınlıqda yerləşən yunan tanrısı Likeonlu Apollonun məbədinin adı ilə “Likey” adlandırılmışdır, latıncada “lyceum” (liseum) kimi səslənir. Günümüzdə “lisey” kimi fəaliyyət göstərən məktəblərin adı bununla bağlıdır. Məktəbin nətiqlik sahəsində uğurları böyükdür. Aristotel burada dərs deyərək ənənəvi mühazirə oxumaq formasından imtina edərək Sokrat kimi dərslərini söhbət və diskussiya şəraitində, gənclərlə birgə gəzərək keçməyə üstünlük verirdi. Aristotel tələbələrinə məsləhət görürdü ki, müvəffəqiyyət qazanmaq üçün qabaqdakıları ötüb keçmək lazımdır, arxadakıları gözləmək olmaz.

Aristotel tarixdə bir sıra nailiyyətlərə imza atmışdır. Aristotelə qədər fəlsəfə bütün elmləri əhatə edirdi, ilk dəfə olaraq onun tərəfindən elmlərin təsnifatı verildi və fəlsəfədən başqa fizika, tarix, coğrafiya, botanika, astronomiya və s. elmlər tədris olunmağa başladı.

Aristotel çoxcəhətli yaradıcılığa malik olmuşdur. Onun müxtəlif sahələrə aid (“Etika”, “Metafizika”, “Fizika”,

“Meteorologiya”, “Poetika”, “Siyasət” və s.) əsərləri var. Lakin onun yaradıcılığı bununla bitmir. Aristotel e. ə. 335-ci ildə natiqlik sahəsində böyük nailiyyət sayılan 3 hissədən ibarət **“Ritorika”** traktatını yazmışdır. Traktatın birinci hissəsində dildən, ikinci hissəsində üslubdan, üçüncü hissəsində isə nitqdən bəhs olunmuşdur. Kitabda üsluba daha çox fikir verən müəllif aydınlığı, təbii və səlis danışmağı, inandırmanı nitq üçün əsas amil hesab edirdi. Aristotel əsərdə natiqlik sənətinin beş tələbini xüsusi qeyd edirdi:

- 1) *Materialın toplanması və hazırlanması;*
- 2) *Planın tərtibi və materialın məzmun və formaya salınması;*
- 3) *Materialın yadda saxlanması və ardıcılığın gözlənilməsi;*
- 4) *Nitqdə şifahi şərhin, üslubi çalarlığın gözlənilməsi;*
- 5) *Nitqdə orfoepiyadan (intonasiyadan, səs tembrindən və s.) düzgün istifadə olunması.*

Yunan mədəniyyətindən, yunan natiqlik sənətindən danışarkən Aristotelin yaşadı, görkəmli siyasi xadim və ritor **Demosfenin** adını çəkməmək olmaz. Demosfen ritorikanın elmi problemlərində Aristotel səviyyəsinə qalxa bilməsə də, ritorikanın bəzi incəliklərini kəşf etməklə öz dahi müasirinin kölgəsindən çıxma bilməmiş, öz adını yunan mədəniyyəti və ritorikası tarixinə əbədi həkk edə bilmişdir.

Demosfenin nitq qüsurlarını və lazımsız əl-qol hərəkətini aradan qaldırmaq üçün kəşf etdiyi xüsusi üsullar indi də əhəmiyyətini itirməmişdir.

Demosfenin natiqlik sənətinə yiyələnməsi heç də asan yolla başa gəlməmişdir. Belə ki, gənc natiqin xalq qarşısında ilk çıxışları uğursuzluqla nəticələnmişdir. Bu uğursuzluq tamamilə təbii idi. Çünki Demosfenin səsi çox aşağı tonda idi, danışığı ifadəsiz idi. O kəkəliyir, “r” və “l” səslərini düzgün tələffüz etmir, danışarkən əsəbiləşir, tez-tez sağ çiyini atırdı. Rəvayətə görə, o, bu qüsurları aradan qaldırmaq məqsədilə ağzına xırda

daşlar yığaraq dəniz sahilində və ya dağ başında ucadan nitqlər söyləyirdi. Yaxud çiyin atmaq vərdişini tərgitmək üçün tavandan qılınc asır, onun altında nitqlər söyləyir və qılıncın verdiyi ağrı hesabına bu qüsurlu da aradan qaldırmağa müvəffəq olur. Beləliklə, öz inadından dönməyən Demosfen uzun və ısrarlı səylərdən sonra öz məqsədinə nail olur və görkəmli natiqə çevrilir.

Demosfen nitqlərində ritorika məktəblərində təbliğ olunan “attika üslubu”ndan geniş istifadə etmişdir. Bu üslubun quruluşu belə idi: giriş, təhkiyə, nitqi əsaslandırان faktlar və sübutlar, nəticə. Demosfenin nitqlərinin giriş hissəsi qısa və təsirli idi, çox vaxt aforizm və hikmətli sözlərlə başlayırdı. Demosfenin nitqinin təhkiyə hissəsində işin mahiyyəti ifadə edilirdi. Burada müxtəlif müraciətlər, xitablar, ritorik suallar, sinonimik cərgələrdən, üslubi fiqurlardan məharətlə istifadə edilir, sözlər jestlərlə müşayiət olunurdu. Demosfenin istifadə etdiyi ən effektiv üsul “qəsdən susmaq fiquru” idi ki, o, bilərəkdən mütləq deməli olduğu bir şey barədə susur və dinləyicilər onu müəyyən edirdilər. Belə bir üsulun sayəsində o, nitqində natiqə lazım olan nəticəyə - inandırıcılığa nail olurdu.

Məşhur Roma natiqi Siseron Demosfen haqqında bu sözləri demişdir: *“Kim Demosfen olmaq istəmərsə, o, natiq deyil”*.

Demosfen siyasi xadim olaraq anti-Makedoniya hərəkətinə rəhbərlik etmişdir. Onun Makedoniya hökmdarı II Filip əleyhinə etdiyi çıxış – *“Filipika”* xüsusilə məşhur idi. Hətta məşhur natiq alovlu nitqlərinə və fəaliyyətinə görə o dövrdə *“Xalq yığıncağı”* tərəfindən *“Qızıl çələng”*lə də mükafatlandırılmışdı.

Sonda isə ölkəsi makedoniyalıları tərəfindən işğal olunduqdan sonra Demosfen əsir düşməmək üçün zəhər içərək özünü öldürmüşdür.

Natiqlik sənəti Yunanıstan mərhələsindən sonra Roma dövrünə qədəm qoyur. E.ə. II-I əsrdə Roma Yunanıstanı işğal edir və ellin mədəniyyətini, yunanların ritorika sahəsindəki nailiyyətlərini qəbul edir. Qədim Yunanıstanda olduğu kimi, Qə-

dim Romanın məşhur natiqləri də tanınmış siyasi xadimlər idi. Məsələn: Yuli Sezar, Mark Yuni Brut, Mark Fabi Kvintilian, Mark Tuli Siseron kimi xadimlər Roma natiqlik sənətinin görkəmli nümayəndələri olmuşlar.

Yuli Sezar alim, dövlət xadimi, şair, ritorika üzrə məşhur mütəxəssis olmuşdur. Onun məhkəmədə vəkil kimi ritorik çıxışı stenoqramlaşdırılıb indi də saxlanmaqdadır. Yuli Sezar tarixdə Pompeyə qalib gəlmiş amansız bir diktator olmuşdur. Bununla belə, o, elmlə məşğul olmuş, *“Qalliya müharibəsi haqqında qeydlər”* və *“Vətəndaş müharibələri haqqında qeydlər”* adlı elmi əsərlərini yazmışdı. Yuli təqvim iqlahatını da o keçirmişdir. O, ritorik istedadı ilə adını bu sahəyə həmişəlik yazmışdır.

Qədim Roma ritorikasıdan danışanda **Mark Yuni Brutun** adını çəkməmək olmaz. O, demokratik fikirli siyasi xadim, habelə görkəmli natiq olmuşdur. Natiqlik sənətini mükəmməl şəkildə mənimsəmiş M.Y.Brut Y.Sezara qarşı təşkil edilən mübarizənin önündə getmiş, diktatorun qətlə yetirilməsində şəxsən iştirak etmişdir.

Qədim Roma natiqlik məktəbinin nümayəndələrindən biri də **Mark Fabi Kvintilian** olmuşdur. Romada natiqlik nəzəriyyəçisi kimi tanınan Kvintilian ritorika məktəbi açmış, bu sahədə 12 kitabdan ibarət *“Natiqlik təhsili”* adlı kitab yazmışdır. Kvintilian natiqlik sənətinə yiyələnməyi təhsilin zirvəsi hesab edir və bunu obrazlı şəkildə belə ifadə edirdi: *“Şair doğulurlar, natiq isə olurlar”*.

Natiqlik sənətində bir çox tanınmış natiqlər olmuşdur, ancaq onlardan ən məşhuru Yunanıstanda Demosfen, Romada **Mark Tuli Siseron** idi.

Siseronun yüksək təbəqəyə malik olması onun təhsilinə də yaxşı təsir göstərmiş, bir natiq kimi yetişməsinə səbəb olmuşdur. Siseron eyni zamanda siyasi xadim idi, o, Romanın ən yüksək vəzifəsi olan konsul vəzifəsinə qədər yüksəlmişdir. Siseron diktatura və kral hakimiyyətinə qarşı olmuş, respublika quruluşunun qorunub saxlanmasının tərəfdarı kimi tanınmış, ona

görə də Sezarla ixtilafa girmişdir. Buna görə də Sezar hakimiyyətə gəldikdən sonra Siseron dövlət işlərindən uzaqlaşmış, yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Siseronun yaradıcılığı əsasən nitqlərdən, məktub və traktatlardan ibarətdir. Siseron natiqlik sənəti ilə bağlı *“Natiqlik haqqında”*, *“Brut, yaxud məşhur natiqlik haqqında”* və *“Natiq”* traktatlarını yazmışdır. Siseronun yaradıcılığının ən uca zirvəsi *“Tuskulan söhbətləri”* əsəri sayılır. Bu əsər Sezara qəsd edən Bruta həsr olunmuşdur.

Natiqlik məharəti qarşısında duran vəzifələri isə Siseron aşağıdakı kimi ifadə edirdi: *“...Ancaq müdrik adam həqiqi natiq ola bilər”. Forumda və məhkəmədə çıxış edən, sübut etməyi, məftun etməyi və inandırmağı bacaran adamı gözəl natiq hesab etmək olar”*.

Sezarın öldürülməsindən sonra Siseron yenidən siyasətə qarışmışdır. Lakin hakimiyyət uğrunda mübarizədə respublikacılar yeniləndən sonra Siseron *“xalq düşməni”* elan olunaraq öldürülmüşdür.

Ritorika elm, sənət olmaqla bərabər, həm də tarixi hadisə idi. Ritorikanın yaradıcısı olan yunanlar onu *“müdrik inandırma elmi”* adlandırırdılar. Qədim Romada da bu sənətə böyük maraq göstərilir və ritorika *“söz ustalığı”* kimi qiymətləndirilirdi.

Ümumiyyətlə, yunan natiqlik sənəti ilə müqayisədə Roma natiqlik sənətinin inkişafı üçün sürmədi. Respublikanın süqutundan sonra natiqlik sənəti tənəzzülə doğru getdi. Roma İmperiyasının yaranması isə natiqliyin qarşısını aldı və beləliklə, bu sənət din xadimlərinin əlində moizə söyləmək, dini qanunları, ehkamları təbliğ etmək vasitəsinə çevrildi.

traktat – latın sözü olub, ayrıca bir məsələdən, problem-dən bəhs edən elmi əsər deməkdir.

forum – Romanın mərkəzində meydan idi. Burada xalq yığıncaqları çağrılar, canilər mühakimə edilər, müxtəlif şənliklər keçirilirdi.

Azərbaycanda nətiqlik sənəti

Nətiqlik qədim zamanlardan həm bir elm, həm də bir sənət kimi insanların diqqət mərkəzində olmuş, məzmunlu, aydın, yığcam, təsirli nitqə malik olan adamlar cəmiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Böyük şəxsiyyətlər – dövlət xadimləri, siyasətçilər, şair və yazıçılar, müəllimlər öz fikirlərini, ideyalarını kütlələrə çatdırmaq məqsədilə sözdən, nətiqlik sənətindən təsirli və kəsərlə silah kimi istifadə etməyə çalışmışlar.

Nətiqlik sənəti istər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatımızda öz əksini tapmış, söz və onun qüdrəti hər zaman yüksək qiymətləndirilmişdir. Məs: Ulu babalarımızdan bizə yadigar qalan atalar sözlərində sözün qüdrəti ilə bağlı olduqca dəyərli fikirlər var:

“Danışmaq gümüşdürsə, danışmamaq qızıldır”; “Söz həm məlhəmdir, həm də yara”; “Ağızdan çıxan söz- yaydan çıxan ox kimidir”; “Söz güldürür, söz sevindirir, kədərləndirir, ümid verir, ümid qırır”; “Söz var dağa çıxarar, söz var dağdan endirər”; “Söz var gələr keçər, söz var dələr keçər”, “Söz qılınclan da itidir”, “Sözü bişir, sonra düşür”, “Söz quş kimidir, ağızdan çıxdı, geri dönməz”, “Söz var, el içində, söz var, ev içində” və s.

Yaxud qəhrəmanlıq abidəmiz olan “Dədə Qorqud” dastanına nəzər salsaq görürük ki, Oğuz elinin ağsaqqalı, bilicisi Dədə Qorqudun saz çalıb söz söyləməsi, igidlərə ad qoyması, onlara məsləhətlər verməsi, bəzən elçiliyə getməsi, çətin anlarda oğuzların başçılarından tutmuş sırayı insanına kimi yardım etməsi də Azərbaycanda nətiqlik sənətinin tarixi haqqında geniş təsəvvür yaradır. Demək ki, sözünün kəsəri, fikirlərinin müdrikliyi bu Oğuz ağsaqqalının gözəl nitqə malik olmasından xəbər verir.

Nətiqlik sənətinin əsası Qərbdə, daha doğrusu, Avropada qoyulsa da, Şərqdə - Azərbaycanda da bu sənətə böyük maraq yaranmış, onun görkəmli nümayəndələri yetişmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində müxtəlif dövrlərdə nitqin gözəlliyinə qiymət verən bir sıra şair və yazıçılarımız, alimlərimiz olmuşdur ki, onları natiq adlandırmaq olar. Nizami Gəncəvi, Nəsirəddin Tusi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Şah İsmayıl Xətai və başqaları yazdıqları bədii əsərlərdə sözün təsir qüvvəsi, natiqlik məharəti haqqında fikir və mülahizələr söyləmişlər.

Şərqdə intibah dövrü şeirinin qüdrətli nümayəndəsi **Nizami Gəncəvi** yazdığı şeirlərin bir çoxunda sözə, onun təsir gücünə, məna yükünə yüksək qiymət vermişdir ki, onlar hikmətli kəlamlar kimi bu gün də dilimizdən düşmür:

*Sözün də su kimi lətafəti var,
Hər sözü az demək daha xoş olar.
Bir inci saflığı varsa da suda,
Artıq içiləndə dərd verir su da.*

Nizami öz “Xəmsə”si ilə nəinki Azərbaycan ədəbiyyatında, eyni zamanda dünya ədəbiyyatında böyük şöhrət qazanmışdır. O, “İsgəndərnamə” poemasında natiqlik sənətinə, xüsusilə də yunan natiqlik məktəbinə öz münasibətini bildirmiş, onun məşhur nümayəndələrinin ümumiləşdirilmiş bədii obrazını yaratmış və onları Şərqdə tanındıqları adlarla (Aristotel-Ərəstu, Platon-Əflatun) təqdim etmişdir:

*Yeddi filosofu seçdi bu zaman:
Ərəstu– tədbirli bir vəzir idi,
Bəlinas- cavanmərd, Sokrat- pir idi
Valislə Əflatun, bir də Fərfuryus
Heyrandı bunlara o ruhülqüdüüs.
Yeddinci Hörmüzdü, bilir ki, hamı
Yeddinci göydədir onun məqamı.*

Şair həmçinin əsərin baş qəhrəmanı İsgəndəri də təkcə ədalətli bir hökmdar kimi deyil, həm də fəlsəfəni, ritorikanı bilən, gözəl nitqi ilə ürəklərə yol tapan bir natiq kimi xarakterizə etmişdir:

*İllərcə bilmədi mətin şahzadə
İrfandan başqa bir sənət dünyada.
Öz ağılı, zəkası olunca rəhbər,
Tapırdı ən incə, mənalı sözlər
Hər incə mənanı edərkən bəyan,
Sözləri su kimi olurdu rəvan...*

Orta əsrlər dövrünün ən görkəmli alimlərindən biri olan **Nəsirəddin Tusi** özünün “Əxlaqi-Nasiri” və digər əsərlərində gözəl nitqi millətin mədəniyyətinin göstəricilərindən hesab edir, dilin qayda-qanunlarına hamının eyni dərəcədə riayət etməsini zəruri sayırdı.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində anadilli fəlsəfi şeirin əsaslarını qoymuş böyük şair **İmadəddin Nəsimi** və **Məhəmməd Füzuli** də öz dövrünün məharətli natiqlərindən olmuşlar. Belə ki, Nəsiminin təkcə yazdığı şeirləri yox, həm də hürufilik təriqətinin davamçılarından biri kimi xalq qarşısında etdiyi çıxışları onun məharətli natiq olduğunu göstərir. M.Füzuli isə söz sənətini böyük bir yenilik, nadir bir kəşf və möcüzə adlandıraraq sözün məna və gözəlliyinə yüksək qiymət verirdi:

*Xəlfə ağzın sirrini hər dəm qılır izhar söz,
Bu nə sirdir kim olur, hər ləhzə yoxdan var söz?*

*Söz mənadan asılıdır, məna sözdən hər zaman,
Bir-birindən asılıdır, necə ki, cism ilə can.*

Xalqımızın tarixində görkəmli dövlət xadimi, qüdrətli şair kimi tanınan **Şah İsmayıl Xətəinin** yaradıcılığı xüsusi bir mərhələ təşkil edir. O, Azərbaycan dilini dövlət və şeir dilinə çevirmiş, siyasi fəaliyyəti ilə bərabər, ana dilində gözəl sənət nümunələri yaratmışdır. İnsanın nitqinə, sözünə böyük önəm verən şair yazırdı:

<i>Söz vardır kəsdirər başı,</i>	<i>Sözünü yaxşı bişirgil,</i>
<i>Söz vardır kəsər savaşı.</i>	<i>Yaxşı us ilə düşürkil.</i>
<i>Söz vardır ağılu aşı,</i>	<i>Yaramazını şaşırkil,</i>
<i>Bal ilən edər yağ bir söz.</i>	<i>Canına olur dağ bir söz.</i>

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yaşayıb fəaliyyət göstərən qabaqcıl maarifçi ziyalar - M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, F.Köçərli, Ü.Hacıbəyov və b. müxtəlif təzyiqlərə baxmayaraq, dilimizin saflığı, onun yad təsirlərdən qorunması, təlimin Azərbaycan dilində aparılması, ana dilində dərsliklərin yazılması uğrunda mübarizə aparmış, dil, əlifba, orfoqrafiya, orfoepiya, üslubiyyat haqqında əsərlər yazmış, insanların yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnməsinin vacibliyini vurğulamışlar.

Azərbaycanda natiqlik sənətinin inkişafında bir sıra siyasi xadim, müəllim və ziyalıların böyük rolu olmuşdur ki, onları da məharətli natiq hesab etmək olar. Məs: Nəriman Nərimanov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Şıxəli Qurbanov, Mikayıl Rəfili, Cəfər Xəndan, Səməd Vurğun, Xəlil Rza Ulutürk və b. Xalqımızın yetişdirdiyi bu böyük şəxsiyyətlər milli-mənəvi dəyər və sərvətlərimizin zənginləşməsində, ədəbiyyat, mədəniyyət və elmin inkişafında böyük xidmətlər göstərmişlər.

Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi, siyasətçi və publisist, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin qurucusu, Bakı Dövlət Universitetinin banilərindən biri, “Bir kərə yüksələn bayraq, bir daha enməz” deyən **Məhəmməd Əmin Rəsulzadə** də, şübhəsiz, öz dövrünün natiqi hesab olunur.

Müəllifi olduğu aşağıdakı fikirlərdə M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan gənclərinə müraciət edir, onlara öz tövsiyələrini verir və bununla da əsl natiq olduğunu bir daha sübut edir:

“Ey gənclik! Sənin öhdəndə böyük bir vəzifə var! Səndən əvvəlki nəsil yoxdan bir bayraq, müqəddəs bir ideal rəmzi yaratdı və onu min müşkülətlə yüksəldərək dedi ki, Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz! Əlbəttə, sən onun bu ümidini qırmayacaq. Azəri türklərinin yanıqlı nəğmələrinə mövzu olmuş bu bayraqı bir daha o bina üzərinə dikəcək, bu yolda ya qazı, ya şəhid olacaqsan!”

Ömrünün axırına kimi Azərbaycan istiqlalı və azadlığı uğrunda mübarizə aparan, öz amal və əqidəsini heç vaxt dəyişməyən M.Ə.Rəsulzadə millətin daimi mövcudluğu üçün ana dilini əsas vasitə hesab edir, təlimin ana dilində və milli məzmununda aparılmasını gərəkli sayırdı. O, parlamentdə Bakı Dövlət Universitetinin açılması ətrafında gedən müzakirələrdə də qətiyyətli çıxışlarla yadda qalmışdır: *“...Universitetin təsis edilməsi dövlətin əsas vəzifələrindən biri olmalıdır, buna görə də bütün maneələr aradan qaldırılmalıdır. Əlbəttə, yaxşı olardı ki, açılacaq elm ocağı türk dilində olaydı, lakin bu hələlik mümkün deyildir. Bu başqa dildə də olsa, Universitetin fəaliyyət göstərməsinə mane olmamalıdır. ...Universitetdə türk dili keçiləcək, tələbələrin özləri də Bakıda, öz doğma xalqı içərisində özlərini rahat hiss edəcəklər”.*

Xalqımızın böyük oğlu **Nəriman Nərimanov** yazıçı, müəllim, həkim, dövlət xadimi olaraq xalqımızın maariflənməsi, ədəbi dilimizin inkişafı üçün dəyərli işlər görmüşdür. O, məqalələrində, məruzə və çıxışlarında ana dilindən böyük məhəbbətlə bəhs etmiş, onun müqəddəsliyini, əzəmətini dilə gətirmişdir. Görkəmli ədib “Bu gün” adlı məqaləsində yazır: *“Ana dili! Nə qədər rəfiq, nə qədər ali, qəlbi təlatümə gətirən bir kəlmə! Ana dili! Nə qədər möhtərəm, müqəddəs, nə qədər əzəmətli bir qüvvə! Ana dili! Bir dil ki, mehriban bir vücut öz şafqət və məhəbbətini sənə o dildə bəyan edibdir. Bir dil ki, sən*

hələ beşikdə ikən layla şəklində öz ahəng və lətafətini sənə eşitdirib, ruhunun ən dərin guşələrində nəqş bağlayıbdır!”. N.Nərimanovun ana dilimiz haqqında hələ keçən əsrin əvvəllərində söylədiyi bu dəyərli fikirlər öz mahiyyətini bu gün də itirmir və onun nətiqlik sənətinin bir nümayəndəsi olduğunu göstərir.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra dilimiz nətiqlik sənətinin demək olar ki, bütün sahələrində kənarlaşdırılmışdı. Ali məclislərdə, dövlət idarələrində heç bir məruzə azərbaycanca edilmir, bir idarədən başqa birsinə azərbaycanca məktub yazılmır, dəftərxana sistemində dilimiz işlənmirdi. Bu dövrdə heç bir xarici dövlətlə müstəqil diplomatik münasibətlər yox idi. Bu illərdə ən inkişaf edən nətiqlik sahəsi akademik nətiqlik idi. Bu sahədə Azərbaycan alimləri yüksək səviyyəyə qalxmışdılar. Bu dövrdə həmçinin bədii nətiqlik də inkişaf edir, şair və yazıçılar odlu-alovlu şeirləri – nitqləri ilə dinləyiciləri ruhlandırır, onları sovet dövlətini, sovet vətəni qorumağa çağırırdılar. Çünki Sovet dönməsində sovet quruluşunu tərifləmək, sovet vətənpərvərliyini təbliğ etmək göstərişi verilmişdi.

Sovet dövründə yaşamış şairlərdən biri Azərbaycanda ilk dəfə “Xalq şairi” adına layiq görülmüş böyük sənətkarımız, dahi söz ustası, əvəzsiz natiq **Səməd Vurğun** olmuşdur. Dahi şairimizin yaratdığı möhtəşəm əsərlər ədəbiyyatımızda əbədi-yaşar iz qoymuş, onu hamının sevimlisinə çevirmişdir. Təkcə “Azərbaycan” şeirindən danışmaq kifayətdir ki, bu şeir bugün də yaşından asılı olmayaraq hər bir azərbaycanlının dilinin əzbəridir. Bütün bunlar göstərir ki, S.Vurğun bir natiq kimi çox böyük məharətə malik olmuşdur. O, nitqinin dolğun məzmunu, məntiqi ardıcılığı, ehtiraslı intonasiyası, həmçinin görünüşü, mimika və jestləri ilə dinləyiciləri ovsunlayır, cəzb edirdi. Buna görə də dahi şairi tez-tez Sovet İttifaqının xaricə gedən nümayəndələri tərkibinə salırdılar.

Azərbaycan ziyalıları zaman-zaman öz yaradıcılıqlarında azərbaycançılıq ideyasına müraciət etmişlər. Bu sahədə mərhum şairimiz **Xəlil Rza Ulutürkü** xüsusi qeyd etmək lazımdır.

80-ci illərin axırlarında xalq azadlıq hərəkatına qoşulan Xəlil Rzanın gur səsi Azərbaycanın hər yerindən eşidilirdi. O, meydan hərəkatında yaxından iştirak edərək hər yerdə bütün varlığı ilə rus şovinst siyasətini, Dağlıq Qarabağ torpağına təcavüz edən erməni daşnaklarını odlu-alovlu çıxışları ilə ifşa edir, lənətləyirdi. Xəlil Rza şeirləri və poetik xitabları ilə Azərbaycan xalqına müraciət edərək azadlıq uğrunda mübarizəyə səsləyirdi:

*Azadlığı istəmirəm, zərrə-zərrə, qram-qram!
Qolumdakı zəncirləri qıram gərək, qıram, qıram
Azadlığı istəmirəm bir həb kimi, dərman kimi,
İstəyirəm səma kimi, günəş kimi, cahan kimi!
Çəkil, çəkil ey qəsbkar, mən bu əsrin gur səsiyəm!
Gərək deyil sısqə bulaq, mən ümmanlar təşnəsiyəm!*

Azərbaycanda nətiqlik sənətinin formalaşması tarixi qədim dövrlərə söykənsə də, onun inkişafı daha çox XX əsrlə bağlıdır. Ölkəmizdə nətiqlik sənətinin bütün sahələrinin, xüsusilə ictimai-siyasi və diplomatik nətiqliyin formalaşmış inkişaf etməsində Ümummilli lider **Heydər Əliyevin** xüsusi yeri var.

H.Əliyev bacarıqlı ölkə başçısı, uzaqgörən siyasətçi olduğu kimi, həm də məharətli nətiq idi. Onun kütlə qarşısında hər bir çıxışı yüksək nətiqlik nümunəsi idi. Ulu öndər çıxışlarında hər bir söz və ifadəni zərgər dəqiqliyi ilə seçər, auditoriyanı yormazdı. Kənardan soyuqqanlı, sərt görünsə də, incə yumor hissinə malik idi. Danışarkən auditoriyanın səviyyəsini nəzərə alması, zəngin söz ehtiyatına malik olması, mimika və jestlərdən məharətlə istifadə etməsi onun nitq mədəniyyətinin, nətiqlik sənətinin bütün incəliklərinə dərinləndən bələd olmasından xəbər verirdi.

Ösl natiq olmaq üçün bir çox keyfiyyətlərə malik olmaq lazımdır: dərin bilik, məntiq, möhkəm hafizə, istedad, təcrübə, dünyagörüşü. Bu xüsusiyyətlərin hamısını Ulu öndərdə görmək mümkün idi. Çox zəngin söz ehtiyatına malik olduğu üçün o, nitqə əvvəlcədən hazırlaşmaz, danışarkən düşünməzdi. H.Əliyev ana dilinin zəngin lüğət tərkibinə, qrammatik imkanlarına və normalarına yaxşı bələd idi, buna görə də hər zaman öz fitri istedadı sayəsində nitqində dilimizin frazeologiya və üslublarından, vurğu və intonasiyasından məqamında istifadə etməyi bacarırdı. Tarix, fəlsəfə, ədəbiyyat, mədəniyyət, incəsənət, bir sözlə, bütün sahələr haqqında fenomen biliyə malik olan Ulu öndər saatlarla istənilən mövzuda nitq söyləyə bilirdi.

H.Əliyevin nitqi səmimiyyət, qətiyyət, fəlsəfilik, poetizm və s. ünsiyyət elementləri baxımından zəngindir. Poetizm H.Əliyev nitqində Azərbaycan şairlərinin şeiri ilə auditoriyalara ayaq açır. Məsələn, Dünya azərbaycanlılarının I qurultayında etdiyi çıxışında sevdiyi şair S.Vurğunun “Azərbaycan” şeirindən bir parça söyləməsi yaddaşlara əbədi olaraq həkk olunmuşdur.

H.Əliyev çıxışlarında rusdilli ifadələrdən istifadə etməz, yeri gələndə məmurlara irad tutaraq onlardan təmiz ana dilində danışmağı tələb edir, nitqin aydınlığını və anlaşılqlılığını təbliğ edərdi. Hətta bir dəfə Milli Məclisdə deputatlardan birinə söz verərkən: “Xahiş edirəm fikrini aydın izah et” deməsi və çıxışdan sonra zala müraciətlə: “Siz başa düşdünüz? Mən heç nə başa düşmədim” deyərək irad tutması dövlət başçısının Azərbaycan dilinə sevgisinin, natiqlik sənətində aydın nitqin nə qədər əhəmiyyət daşıdığına, bu məsələdə onun nə qədər tələbkər olduğunun göstəricisidir.

Ulu öndər ana dilini bildiyi kimi rus dilini də mükəmməl bilirdi. Hətta onun rus dilində danışığına, nitqlərinə rus ziyalıları özləri belə heyran edirdilər.

Dövlətimizin qurucusu bütün hakimiyyəti dövründə ana dilimizə daim sevgi və qayğı ilə yanaşmış, onu “xalqımızın milli sərvəti” adlandırmışdır. Heydər Əliyevin dilə sevgisi, qayğısı,

hər şeydən əvvəl, onun danışığında, ayrı-ayrı çıxışlarında özünü göstərirdi. Onun söylədiyi “*Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir. Şəxsən mən öz ana dilimi sevir və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm*” kəlamı bunun bariz nümunəsidir. Ümumiyyətlə, dilin hərtərəfli inkişafı, yüksək zirvələrə qalxaraq beynəlxalq nüfuz qazanması məhz H.Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Bu gün dünyaca məşhur olan nətiqlər sırasında Heydər Əliyevin adı ilk yerlərdə çəkilir. Bu xalqımız və dilimiz üçün böyük uğur hesab olunur.

izhar qılmaq – ifadə etmək

ləhzə - 1) bir baxış, bir nəzər, 2) bir kərə göz qırpması, 3) göz yumub açınca keçən vaxt, an

pir – qoca

ruhülqüdüs – ərəbcə “müqəddəs ruh” deməkdir (şair burada İsgəndəri nəzərdə tutur).

irfan- bilik, məlumat; oxumaq və zəhin işlətmək
nəticəsində hasil olan yetkinlik, kamillik

ağulu aş – zəhərli yemək

us – ağıl

təşnə - 1) susuz, susamış, 2) bir şeyin həvəskarı olan, bir şeyin həsrətini çəkən

Nətiqlik sənətinin sahələri

Cəmiyyətə xidmət edən nətiqlik sənəti uzun tarixi bir yol keçmişdir. Bu tarixi yol nəticəsində nətiqlik sənətinin təsnifatı verilmiş, onun müxtəlif sahələri yaranmışdır. Lakin bəzən nətiqlik sənətinin sahələri tam əhatə olunmamış (bədi, akademik, siyasi, inzibati-idarə, işgüzar nətiqlik), tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığı yaranmışdır.

Bugünkü dövrdə nətiqlik sənəti artıq bir elm kimi formalaşmış, elmi mübahisələrin çoxuna son qoyulmuş, nətiqlik

sənətinin sahələri müəyyənləşdirilmiş, daha dəqiq və dolğun bir təsnifat verilmişdir. Həmin təsnifat ilə tanış olaq:

İctimai-siyasi nətiqlik – Bu nitq ictimai-siyasi xarakterli olur, kütlə qarşısında və ya radio-televiziya vasitəsilə edilir. Məs: prezidentlərin, dövlət adamlarının, siyasətçilərin çıxışları

Diplomatik nətiqlik – Bu prezidentlərin, xarici işlər nazirlərinin, səfirlərin, diplomatların beynəlxalq miqyaslı çıxışlarıdır.

Akademik nətiqlik – Bu, başqa sözlə elmi nətiqlikdir, akademiya, ali məktəblərdə, beynəlxalq konfranslarda edilən məruzələr, çıxışlar və mühazirələrdir. Məs: elm adamlarının, müəllimlərin, ziyalıların nitqi.

Bədii nətiqlik – Burada bədii ədəbiyyatın – şeirin, nəsrin emosional ifası nəzərdə tutulur. Məs: bədii gecələrdə şair və yazıçıların, qiraətçilərin söylədikləri nitq

Məhkəmə nətiqliyi – Bu nitqdən məhkəmələrdə istifadə olunur. Hakimin, prokurorun, vəkilin, müttəhimin nitqi bura aiddir. Bu nitq müdafiə və ya ittiham xarakteri daşıya bilər.

Hərbi nətiqlik – Bu hərbiçilərin nitqidir. Məs: hərbi komandanların çıxışı, əsgərlərin andı və s. buna misal ola bilər.

Səhnə nətiqliyi – Bu nitqə ekran nətiqliyi də deyilir. Burada ədəbi dilin normalarına riayət edilməli, vurğu, intonasiya, tələffüz qaydaları gözlənilməlidir. Məs: aparıcıların, diktorların nitqi bura aid edilə bilər.

Məişət nətiqliyi – Ailə-məişət sahəsində (ad günü, toy və matəm mərasimlərində) söylənilən nitqlərdir.

Dini nətiqlik – Bu nitq din xadimlərinin dini mövzuda apardıqları söhbətlərdir. Onların söylədiyi moizə, xütbə, mərsiyə, hədis və s. bura aiddir.

Hesab edirik ki, bu bölgü daha düzgün və məqsədəuyğundur.

Şifahi nitqin formaları: monoloji və dialoji nitq

Ünsiyyət şəraitindən, onun məqsəd və məzmunundan asılı olaraq şifahi nitq ya dialoji və monoloji formada, ya da poliloq şəklində cərəyan edə bilər. Əgər “monoloq” bir nəfərin danışığına, “dialoq” iki nəfər arasındakı söhbətə deyilirsə, “poliloq” bir neçə nəfərin qarşılıqlı söhbətinə deyilir.

Monoloq başqa nitq növlərinə nisbətən daha mürəkkəbdir. Monoloq öz-özünə, həmçinin bir və ya bir neçə şəxsə, dinləyiciyə ünvanlanan fəal və sərbəst nitq növüdür. Monoloji nitq bir adamın öz fikir və mülahizələrini müntəzəm və ardıcıl surətdə şərh etməsi, başqalarının onu dinləməsidir. Monoloqu söyləyən adam nitqin məzmununu aydın dərk etməli, dərin məntiqə və zəngin söz ehtiyatına malik olmalı, nitqin təsirlilik və emosionallıq xüsusiyyətlərinə, danışdığı dilin qayda-qanunlarına mükəmməl yiyələnmişdir. Bu nitq daha çox incəsənət, təhsil, radio və televiziya, məhkəmə sahəsində və s. yerlərdə işlədilir. Müəllimin mühazirəsi, tələbənin çıxışı, məruzəsi, bədii əsərdə hər hansı bir qəhrəmanın nitqi və s. monoloji nitqə aid edilə bilər.

Ali məktəblərdə müəyyən mövzu üzrə professor və ya dozentin şifahi şərh *mühazirə* adlanır. Əvvəlcədən işlənib hazırlanmış hər hansı mövzuya *məruzə* deyilir. Məruzənin üç növü qeyd olunur:

1. *Hesabat məruzəsi*; 2. *Elmi məruzə*; 3. *Siyasi məruzə*;

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məruzəni müzakirə edirlər, mühazirəni isə yox. Mühazirədə yalnız sual verilə bilər.

Daha çox iclaslarda, yığıncaqlarda söylənilən nitqə *çıxış* deyilir. Çıxışda nətiq irad və təkliflərini ifadə edir. Çıxış həm elmi, həm siyasi, həm də ictimai xarakterli olur.

Monoloji nitqin *məlumatvermə*, *təsviretmə* və *inandırma* kimi üç növü vardır. Monoloji nitq intonasiya, mimika və jestlərlə müşayiət olunur.

Monoloqlar vasitəsilə insanların, eləcə də bədii əsərlərdə personajların xarakterlərini müəyyən etmək mümkündür. Daha çox dram əsərlərində monoloqlardan geniş istifadə edilir. Şair və yazıçılar ya özlərinin, ya da lirik qəhrəmanın hisslərini monoloqlar vasitəsilə ifadə edirlər. Məsələn, M.F.Axundovun “Sərgüzəşti-mərdi-xəsis (Hacı Qara)” əsərində Heydər bəyin, Hacı Qaranın, C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” komediyasında İsgəndərin, “Anamın kitabı” əsərində Gülbaharın, N.Vəzirovun “Müsibəti-Fəxrəddin” əsərində Rüstəm bəyin, Fəxrəddinin çıxışları monoloji nitqin tipik nümunələridir.

M.F.Axundovun “Sərgüzəşti-mərdi-xəsis (Hacı Qara)” əsərindən Hacı Qaranın monoloquna diqqət yetirək:

“Allah kəssin belə bazarı! Belə alış-verişi! İt oğlu qədək, şilə verənin əli qurğuşun imiş! Üç aydır Qaladan almışam, gətirib beş top satmamışam. Heç kəs malın üzünə baxmır. Deyəsən, ölətdən qırılanların sovxasıdı. Heç kəs yovuğuna gəlmir. Bu bazar ilə mən bir ilədək də bunları satıb qurtara bilməyəcəyəm. Evim yıxıldı getdi! Bu nə iş idi mənim başıma gəldi?! Beş yüz manat nəqd pul verəsən, faydasından, qazancından əl çəkəsən, mayan da ələ gəlməyə, bu harada görünübdür? Evin yıxılsın çit satan! Qapın çırpılsın, şilə verən! Çadra verən, səni görüm ki, heç uğuruna xeyir gəlməsin! Sağ-salamat satdığın malın qazancın yeməyəsən! Uf, uf! Zalım oğlu zalım, yüz yol Qurana, peyğəmbərə and içdi ki, rəvac maldır. Ağcəbədi bazarında üç gündə hamısını satarsan. Üç gün indi üç ay olubdur. Üç ay deyil, bu mal üç ilə də satılmaz. Yaxşı məni aldatdı. Bu hesab ilə düz yüz manat zərərim var. Bu dərd məni, şəksiz öldürəcək!”

Monoloji nitqin bir növü də daxili nitqdır. Daxili nitqə bəzən “lal nitq” də deyilir. Bu nitq nə eşidilir, nə də ona müdaxilə edən olur.

Dialogi nitq dialog, söhbət şəklində olur. Burada iki şəxsin danışıqı növbələnir. Dialogi nitqə bəzən mükəlimə də deyilir.

Dialoqların ən qədim nümunələri antik dövrdə yaşamış Platonun dialoqları sayılır.

Dialoji nitq danışanların qarşılıqlı replikalarından təşkil olunur. Burada sadə cümlənin bütün növlərindən, xitab və ara sözlərdən, ritorik suallardan istifadə edilir. Dialoji nitqdə bəzən inversiyaya da yol verilir. Ancaq bununla belə, bu nitq zamanı dil normalarına əməl edilməli, fasilə və intonasiya gözlənilməlidir.

Dialoji nitqin əsas xüsusiyyəti həmsöhbətlərin bir-birinə münasibəti və bir-birini anlamalarıdır. Bu nitq zamanı həmsöhbət deyilənlərə öz münasibətini bildirir: ya sual verir, ya təsdiq edir, ya inkar edir. Dialoji nitqin *sual-cavab, deyişmə, diskussiya, müsahibə, müzakirə* və s. növləri vardır.

Qeyd: diskussiya və müzakirə poliloqa da aid edilə bilər.

Dialoji nitq zamanı tərəflər daha fəal olub müxtəlif intonasiya və jestlərdən istifadə edə bilirlər. Lakin bu zaman onlar etik normalara əməl etməyi unutmamalı, kobud sözlərə, artıq, yersiz jestlərə yol verməməlidirlər. Bununla yanaşı dialoji nitq zamanı danışanlar bir-birinin sözünü kəsməməli, dinləməyi bacarmalıdırlar. Çünki danışmaq, nitq mədəniyyəti olduğu kimi, dinləmə mədəniyyəti də vardır. Səbirlə, təmkinlə həmsöhbətə qulaq asmaq, onu diqqətlə dinləmək yüksək mədəniyyətin təzahürüdür. Dialoji nitq zamanı danışanların xarakteri və mədəni səviyyəsi açılır. Dahi şəxslərin söylədiyi maraqlı fikirlər bu məqamda yerinə düşür:

“Dinləyə bilmək bacarığı yaxşı danışmaq bacarığına bərabərdir” (Ə.M.Bəhmənyar).

“Çox danışmamalı, başqasının sözünü yarımçıq kəsməməli, başqasının nəğil etdiyi hekayət və rəvayəti bilirsə, bunu üzə vurmamalı və onun danışdığı qurtarmasına imkan yaratmalıdır” (N.Tusi).

“Ey ana, övladının əsl vətəndaş olmağını istəyirsənsə, ona təkə danışmağı deyil, dinləməyi də öyrət” (Atatürk).

“Qulaq asmaq lazım gələndə birinci, danışmaq lazım gələndə axırıncı ol” (türk atalar sözü).

Bədii əsərlərdə müəllif oxucuya surətlərin daxili aləmini dialoqlar vasitəsilə çatdırır. Məsələn, S. Vurğunun “Vaqif” dramında Vaqif və Qacarın dialoqu buna ən gözəl nümunədir:

Qacar (*heyratla*) Aha, baş əyməyir hüzurumda bu!

Şeyx. Yoxdur vicdanında qanun qorxusu.

Qacar (*Vaqifə*) Şair, hökmdarın hüzurundasən!

Vaqif. Bunu sizsiz belə düşünürəm mən.

Qacar. Bəs baş əymədiniz!

Vaqif. Əymədim, bəli!

Əyilməz vicdanın böyük heykəli.

Qacar. Qılınclar toqquşub iş görən zaman.

Neylər dediyiniz quru bir vicdan?

Vaqif. Vicdan dedikləri bir həqiqətdir,

Beşiyi, məzarı əbədiyyətdir.

Həcminə görə dialoqlar böyük və kiçik ola bilər.

Monoloqa nisbətən dialoq və poliloqdan nitqdə daha geniş istifadə olunur.

qədək – pambıqdan toxunma sadə və ucuz parça, tünd göy rəngə boyanmış bez.

şilə – qırmızırəngli sadə pambıq parça.

Qala – Şuşa şəhəri nəzərdə tutulur.

sovxa – ölən adamın qalmış şeyləri.

rəvac – müştərisi çox olan, tezsatılan, çoxişlənən, işgedən.

Nitq etiketləri

İnsan mədəniyyətinin əsas göstəricilərindən biri də nitq etiketləridir. Nitq etiketləri həyatın bütün sahələrində - ailədə, kollektivdə, ictimai yerlərdə insanın davranış qaydalarını müəyyən edir. Nitq etiketləri insana cəmiyyətdə bir şəxsiyyət və peşəkar kimi yüksəlməyə, möhkəm ailə və dostluq əlaqələri

qurmağa kömək edir. Onlardan düzgün istifadə insanın mədəni səviyyəsi ilə, bütövlükdə onun yaşadığı ölkənin mədəniyyəti ilə bağlıdır.

Nitq etikətləri valideynlər tərəfindən hələ erkən yaşlarda uşaqlara öyrədilir, məsələn, salamlaşmaq, təşəkkür etmək, pis hərəkətə görə üzr istəmək və s. Yaş artdıqca insan ünsiyyətdə daha çox incəliklərə, müxtəlif danışiq üslubu və qaydalara yiyələnir.

Nitq etikətləri özünəməxsus milli keyfiyyətlərə malik olur. Onlar insanların bir-birinə qarşı münasibətləri, ünsiyyəti ilə bağlı əxlaq qaydaları toplusudur.

Hər bir xalq öz nitq davranışı qaydalarını sistemli şəkildə müəyyən edir. Hər bir mədəni insan isə ünsiyyət prosesində onlara əməl etməlidir.

Nitq etikətləri həmsöhbətə hörmət dərəcəsini göstərir. Onları bu cür qruplaşdırmaq olar:

Müraciət etikətləri – Müraciət ən parlaq etiket göstəricisidir. Müraciətin özünəməxsus məqamları vardır. Bu zaman şəxsiyyətin yaşı, cinsi, vəzifəsi, mövqeyi, nitq aktının baş verdiyi məkan (ev, tədris ocağı, idarə və müəssisə, küçə, iclas, dərs prosesi və s.), müraciət edənlə müraciət olunan arasındakı münasibət (rəsmi münasibət, dostluq və ya qohumluq münasibəti və s.) nəzərə alınmalıdır.

Biz ilk dəfə tanış olduğumuz və ya özümüzdən yaşca böyük olan insanlara hörmət əlaməti olaraq “*siz*” deyərək müraciət edirik. Öz yaşadılarımıza, yaxınlarımıza, dostlarımıza isə “*sən*” deyərək müraciət edirik. Hələ XI əsrdə M.Kaşğari yazırdı ki, türklər özlərindən yaşca və vəzifəcə kiçiklərə “*sən*”, böyüklərə isə “*siz*” deyirlər.

Nitqdə “*xanım*”, “*bəy*”, “*cənab*”, “*müəllim*” kimi müraciət formaları daha çox rəsmi xarakter daşıyır. Bunlardan “*xanım*” və “*bəy*” sözlərindən rəsmiyyət və hörmət əlaməti olaraq qadınlara və kişilərə müraciət zamanı istifadə olunur. Bəzən bu müraciət formalarının əvvəlinə “*əziz*”, “*sevimli*”, “*hörmətli*” və

s. sözləri də əlavə etmək olar. Məsələn, “*əziz Leyla xanım*”, “*hörmətli Rasim bəy*” və s. “*Müəllim*” sözü də ünsiyyətdə geniş şəkildə istifadə olunan müraciət formasıdır. Bu sözdən təlim-tərbiyə ilə məşğul olan adama, həm də rəsmiyyət və hörmət əlaməti kimi digər sənət sahiblərinə müraciət zamanı istifadə oluna bilər. Amma adını bilmədiyin hər yoldan keçəndə “*müəllim*” deməklə bu adı hörmətdən salmaq olmaz.

Son dövrlərdə yazılı və şifahi nitqdə “*cənab*”, “*zati-əliləri*” kimi ərəb mənşəli yeni müraciət formaları işlənir. Bu ifadələr, əsasən, yüksək dairə və məqamlarda işlədilir. Bundan başqa əvvəllər dilimizdə sıx işlədilən “*yoldaş*”, “*vətəndaş*” müraciət formalarından son vaxtlar istifadə olunmur.

Ana, ata, oğlum, qızım, əmi, əmioğlu, xala, dayı, nənə, baba, ağsaqqal, eloğlu, əzizim, ay bala, başına dönüm, ağrın alım, gözüümün işığı, canım-gözüüm kimi müraciət formaları daha çox qeyri-rəsmi xarakter daşıyır. Bu müraciət formaları təkcə qohum və tanış deyil, tanış olmayan insanlara da ünvanlana bilər.

Unutmaq olmaz ki, ürəyə yol tapmaq birinci növbədə dindirməkdən – müraciətdən başlanır. Lakin bəzən bir çoxlarının nitqində qeyri-mədəni müraciət formalarına və ya alınma ünsürlərə (“*ə*”, “*ədə*”, “*ay gədə*”, “*day-day*”, “*az*”, “*ağaz*”, “*brat*”, “*bro*” və s.) rast gəlinir ki, bu da mədəni nitqin tələblərini pozur, danışanın mədəni səviyyəsinin aşağı olduğunu göstərir.

Görüşmə etiketləri – Hər bir görüş, danışiq salamlama və görüşmə etiketləri ilə başlayır. Bu zaman ardıcılıq böyük əhəmiyyət kəsb edir, yəni birinci kiçik böyüyü və ya kişi qadını salamlamalıdır. Bu vaxt *Salam!*, *Xoş gördük!*, *Xoş gəlmisiniz!*, *Sabahın xeyir!*, *Gün aydın!*, *Axşamın xeyir!*, *Hər vaxtınız xeyir!* və s. kimi nitq etiketlərindən istifadə olunur.

Hal-əhval etiketləri – Görüşmə etiketlərindən sonra hal-əhval etiketlərindən istifadə olunur. Məs: *Necəsiz?*, *Nə var*,

nə yox?, Evdə-əşikdə nə var, nə yox?, İşlər necədir?, Görünmürsən?, Neynirsən?, Salamatlıqdır?, Aya-günə dönmüsən! və s.

Ayrılma etikətləri – Hər bir söhbətin, görüşün sonunda insanlar yenidən görüşmək ümidi ilə vidalaşırlar. Bu zaman *Sağ ol!, Salamat qal!, Hələlik!, Allah amanında!, Yaxşı yol!, Görüşənədək!, Əlvida!, Xudahafız!, Sabaha qədər!* və s. kimi ayrılma etikətlərindən istifadə edilir.

Təbrik etikətləri – Hər bir insanın həyatında elə xoş günlər var ki, həmin vaxt yaxınların, dostların səni təbrik edir, xoş sözlər söyləyir, sevincinə şərik olurlar. Məs: ad günündə, toy günündə, bayramlarda və xüsusi mərasimlərdə və s. təbrik etikətlərindən istifadə olunur. Məs: *Təbrik edirəm!, Təbriklər!, Mübarəkdir!, Xoşbəxt olun!, Qoşa qarıyasınız!, Oğullu-qızlı olun!, Yüz yaşa!, Atalı-analı böyüsün!* və s.

Başağılığı etikətləri - Unutmaq olmaz ki, insanların həyatında sevincli günləri ilə yanaşı, kədərli günləri də olur. Bu zaman yaxınlar, dostlar onlara dəstək olur, başsağılığı verirlər, məs: *Allah rəhmət eləsin!, Allah səbir versin!, Axır qəminiz olsun!, Başınız sağ olsun!, Yeri cənnətlik olsun!* və s.

Jest etikətləri - Nitqdə bəzən hər hansı bir məsələni araşdırmaq, öyrənmək, müsaibə söhbətə, dialoqa cəlb etmək və ya müsahibə zamanı razılıq əlaməti olaraq jest etikətlərindən istifadə olunur, məs: *Bağışlayın!, Buyurun!, Üzr istəyirəm!, Təşəkkürlər!, Minnətdaram!, İcazənizlə!, Rica edirəm!, Zəhmət olmasa!* və s.

Alqışlar, qarğışlar və söyüşlər də nitq etikətləri sırasına daxildir. Zəngin folkloru olan xalqımızın yazılı və şifahi ədəbiyyatında alqışlar və qarğışların xüsusi yeri var. Məs: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında göstərilir ki, oğuzlar döyüşə gedəndə Dədə Qorqudun alqışlarını alıb sonra meydana çıxardılar. El ağsaqqalının sözü, duası, alqışı oğuz igidlərini hər bələdan qurtarardı. Məsələn; Dəli Domrulun qadınının ərinə dediyi sözlərə (alqışa) diqqət edək:

*“...Soyuq-soyuq suların
İçər olsan, qanım olsun...
Mənim canım sənə canına
Qurban olsun!”*

Yaxud “Salur Qazanın evinin yağmalanması” boyunda Qazan xanın çobana dediyi sözlərə (qarğışa) nəzər salaq:

“Ağzın qurusun, çoban! Dilin çürüsün, çoban! Qadir sənə alnuna qada yazsun, çoban!”

Hazırda dilimizdə bir çox alqışlar eşidirik, məs: *Allah xeyir versin!, Allah bərəkət versin!, Əlin, qolun var olsun!, Afərin!, Halal olsun!, Allah köməyin olsun!, Allah şəfa versin!, Övladlarının xeyrini görəsən!, Canın sağ olsun!* və s. Lakin bəzən nitqdə neqativ münasibət bildirən ifadələrə - qarğışlara və söyüşlərə də rast gəlmək olar. Məs: *Allah evini yıxsın!, Gözüün tökülsün!, Allah sənə qənim olsun!, Burnundan gəlsin!, Qapında ot bitsin!, Kül başına!, Axmaq!, Heyvan!* və s.

Söyüşlər və qarğışlar dilin ən aşağı üslubi layını təşkil edir, buna görə də onların istifadəsi nitq mədəniyyətinin tələbləri ilə ziddiyyət yaradır. Lakin şair və yazıçılar yazdıqları əsərlərin təsir gücünü artırmaq, qəhrəmanların xarakterini açmaq məqsədilə müəyyən qədər onlardan istifadə edirlər.

Mimika və jestlər

ABŞ universitetlərindən birində aparılan tədqiqatlara əsasən müəyyən olunmuşdur ki, insanlar arasında informasiya üç yolla — söz, səs (səs tonu, tembr və intonasiya vasitəsilə) və bədən dili (mimika və jestlər) vasitəsilə ötürülür. Alimlərin fikrincə, ünsiyyət zamanı istifadə etdiyimiz sözlər məlumatın ancaq 10 %-ni, səs (ton, tembr, intonasiya və s.) 40%-ni, bədən dili isə (mimika və jestlər) 50%-ni çatdırır. Deməli, nitq prosesində mimika və jestlərin rolu söz və səsdən geri qalmır,

əksinə müəyyən mənada onları üstələyir. Bəzən heç bir söz işlətmədən də bütün mənani qarşı tərəfə ötürmək olur (məşhur aktyor Ç.Çaplinin səssiz filmləri buna əyani sübutdur).

Natiqlik sənətini mimika və jestsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Onlar sanki şifahi nitqin durğu işarələridir. Yazıda durğu işarələri fikrin anlaşılmasına nə dərəcədə kömək edirsə, şifahi nitqdə də mimika və jestlər məhz həmin məqsədə xidmət edir.

“Mimika” yunan sözü olub, təqlid deməkdir. Danışanın üz əzələlərinin mənalı hərəkətinə **mimika** deyilir. Yəni mimika – üz hərəkətləri vasitəsilə (göz, qas, alın, ağız, dodaqla) verilən mesajlardır. Üz hərəkətləri insanın daxili vəziyyətindən xəbər verir, onun hansı hisslər keçirdiyini göstərir. Bəzi alimlər mimikanın 6 növünün olduğunu qeyd edirlər:

1.sevinc, xoşbəxtlik; 2. təəccüb; 3. qorxu; 4. hirs; 5. nifrət; 6. laqeydlilik.

Mimika deyilmiş sözü daha ifadəli edir, eyni zamanda sözün mənasını dəyişə bilir. Məsələn:

- Təəccübümüzü ifadə etmək üçün biz qaşlarımızı yuxarı qaldırır, gözlərimizi geniş açır, bəzən ağzımızı yarıaçıq şəkildə saxlayırıq.

- Qorxan zaman əllərimizlə ağzımızı örtürük, gözlərimizi qıyırıq.

- Hirsənərkən qaşlarımızı çatır, alt dodağımızı dişimizlə sıxırıq.

- Utanarkən daha çox baxışlarımızı yerə dikirik.

- Sevinərkən isə gözlərimiz parlayır, üzümüzdə istər-istəməz təbəssüm yaranır.

Baxış və təbəssüm də mimikanın ayrılmaz hissəsidir. Bəzən insanın bir baxışı və ya etdiyi ani bir hərəkət min sözü əvəz edir. Bu baxımdan, insanların nə hiss etdiklərini bilməkdə baxışların, gözlərin rolu danılmazdır. Gözlər ünsiyyətə girməyə şərait yaradır. Biri ilə söhbət edərkən onun bizə qarşı münasibətini, səmimiliyini, söhbəti dinləyib-dinləmədiyini gözlərinə

baxaraq anlamaq mümkündür. Danışarkən həmsöhbətinin gözlərinə baxmaq təkcə bizim ona qarşı olan marağımızı ifadə etmir, həm də onun bizə nə demək istədiyini anlamağımıza şərait yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, ünsiyyət zamanı insanlar bir-birinə uzun müddət baxa bilmirlər. Bunun bir çox səbəbi ola bilər. Bu həmsöhbətin utancaqlığından, yalan danışmasından və ya başqa səbəblərdən qaynaqlana bilər. Deməli, insanın yalan danışmasını da bədən dili ilə (mimika və jestlərlə) müəyyən etmək olar. Yalan danışan və ya nəyisə gizlədən insanlar baxışlarını yayındırmağa çalışır, əllərini burnuna və ya çənəsinə toxunduraraq sanki üzlərini gizlətmək istəyirlər (Yalnız peşəkar yalançılar öz üzərilərində işləyərək danışdıqları yalanı jestlərlə tamamlaya bilirlər).

Təbəssüm nitq prosesində danışanın həmsöhbətinə pozitiv münasibətini göstərir. Təbəssümün müxtəlif formaları var: səmimi təbəssüm, saxta təbəssüm və s. Çox adam səmimi və saxta təbəssümü bir-birindən ayıra bilmir. Alimlərin fikrincə, saxta təbəssüm üzün daha çox sol tərəfində, səmimi təbəssüm isə üzün hər iki hissəsində bərabər müşahidə olunur. Səmimi təbəssüm uğurlu nitqin başlanğıcıdır. Onun sayəsində münasibətlər inkişaf edir, işgüzar toplantılar rahat keçir, nəticələr daha yaxşı olur. Həmçinin təbəssüm və gülüş sağlamlığa da müsbət təsir edir, immun sistemini gücləndirir, ömrü uzadır, daha yaxşı ünsiyyət qurmağa, daha çox dost qazanmağa kömək edir.

Nitq zamanı danışanın etdiyi əl-qol hərəkətlərinə **jest** deyilir. Jest bədənimizin bütövlükdə istifadəsi ilə (əl-qol, barmaqlar, baş, ayaqla) verilən mesajlardır. İnsanı digər canlılardan ayıran bu xüsusiyyətlər ona öz duyğu və düşüncələrini, sevinc və kədərini ifadə etməyə, vacib anları vurğulamağa kömək edir. Hər bir insanın istifadə etdiyi jestlər onun xarakterinə uyğun formalaşır. Jestlər nitqi daha maraqlı edir, dəqiqləşdirir, nitqin daha yaxşı qavranmasına şərait yaradır. Yerində edilən

hər bir jest nitqin təsirini artırır, dinləyicinin diqqətini daha çox cəlb edir.

İxtisasca hüquqşünas olan və nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində rolu olan böyük alim Anatoli Fyodoroviç Koni yazırdı:

“Jestlər nitqi canlandırır, lakin onlardan istifadə edərkən diqqətli olmalıyıq. Danışq zamanı istifadə edilən hər bir jest nitqə uyğunlaşdırılmalıdır, çünki həddindən artıq jestdən istifadə etmək və əl-qol hərəkətlərindən çox istifadə həmsöhbətimizdə bizə qarşı mənfi fikir yarada bilər”.

Deməli, danışanın həddindən artıq əl-qol atması, üz-gözünü turşutması, əlini qulağına aparması, barmaqlarını şaqqıldatması, ayaqlarını yelləməsi, dodağını çeynəməsi, qalstukunu düzəltməsi, saç ilə oynaması və s. kimi hərəkətlər diqqətin dağılmasına, dinləyicilərin ümumi narazılığına, danışana qarşı mənfi hisslərin formalaşmasına səbəb ola bilər. Natiq unutmamalıdır ki, yersiz edilən hərəkətlər onun nitqinin təsirini azaldar, hətta gülüş hədəfinə çevirə bilər.

Nitqi canlandıran və onun emosionallığını artıran jest və mimika bir-birini tamamlamalıdır.

Müasir həyatımızda müşahidə etdiyimiz jestlərə və onların mənasına baxaq:

Əlin, ovucun açıq saxlanması – Bu jest danışanın səmimiliyini və inandırıcılığını göstərir. Hətta bir çox siyasətçilər də çox vaxt “açıq əl” jestindən istifadə etməklə səmimi olduqlarını göstərmək istəyirlər.

Əllərin sinədə çarpaz şəkildə saxlanması – Bu vəziyyət dinləyicinin narahatlığına səbəb olur, danışanın aqressiv olduğuna, bir növ həmsöhbətinə rəqib kimi baxdığına işarə edir.

Şəhadət barmağının yuxarı yönəldilməsi – Bu işarə ötürülən mesajın nə qədər vacib olduğuna diqqət çəkmək üçün istifadə edilir.

Yumruğunu sıxaraq danışmaq – Bu jest narazılıq göstəricisidir. Danışan narazılığını sözündə biruzə verməsə də,

onun bu jestdən istifadə etməsi həmin insan haqqında məlumat verir.

Göründüyü kimi, bu cür jestlərin istifadəsi dilindən, dinindən və irqindən asılı olmayaraq bütün insanlar üçün eynidir və eyni mənaları ifadə edir.

Mimika və jestləri anlamaq üçün insan psixologiyasını yaxşı bilmək lazımdır. Bu da nitq mədəniyyətinin psixologiya ilə birbaşa əlaqəsini göstərir.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, auditoriya qarşısında nitq söyləyən insan təkcə nitqinin məzmununa yox, formasına da fikir verməli, insanların ağılı ilə yanaşı, hisslərinə də təsir etməyi bacarmalıdır. Deməli, çıxış zamanı təkcə nitqin məzmunu yox, həm də natiqin davranışı vacibdir. Çünki davranış dinləyicilərlə əlaqə yaratmağa və hazırlanmış materiallı düzgün çatdırmağa şərait yaradır. Yəni dinləyicilərlə ünsiyyət zamanı natiqin nitqinin uğurlu olması təkcə onun verdiyi informasiyadan yox, həm də onun səmimilik və inandırıcılığından, səsindən, xarici görünüşündən, tərzindən, duruş və baxışından, mimika və jestlərindən də asılıdır.

ÜÇÜNCÜ MÜHAZİRƏ

ƏDƏBİ DİLİN NORMALAR SİSTEMİ. FONETİK NORMA: YAZILI VƏ ŞİFAHİ NİTQ NORMALARI.

Ədəbi dil müəyyən normaya, orfoepik tələblərə, qrammatik qaydalara əsaslanan, ayrı-ayrı şivə xüsusiyyətlərinin, tələffüz formalarının müəyyən tələblər, qaydalar, prinsiplər əsasında ümumiləşmiş, hamının başa düşdüyü danışiq formasıdır. Norma ədəbi dilin əsas əlaməti olub, onu xarakterizə edən, eyni zamanda sistemləşdirən kateqoriyadır.

“Norma” sözü latın dilindən alınmış termindir və mənası “qayda”, “əsas”, “nümunə” deməkdir. Bu termin bütün elmlərə, həyatın bütün sahələrinə aiddir. Məs: əxlaq norması, hüquq norması, normativ sənəd, dil norması, danışiq norması və s. Deməli, norma hər yerdə var. Nitq mədəniyyəti və ədəbi dili də normalarsız təsəvvür etmək olmaz.

Nitq mədəniyyətinin əsas göstəricisi ədəbi dilin normalarına əməl etməkdən ibarətdir. Ədəbi dilin normaları dilçiliyin şöbələrinə əsaslanaraq fonetik, leksik, qrammatik normalara ayrılır.

Ədəbi dilin normaları tarixi kateqoriyadır və sabitdir. Lakin normalar dildə nisbi sabitlik yaradır, yəni onlar mütləq deyil, dəyişkəndir. Bu hal özünü daha çox orfoqrafik və leksik normalarda göstərir. Orfoqrafiya qaydalarında edilən dəyişikliklər, sözün yeni qaydada yazılması, dilimizin lüğət tərkibindən bəzi sözlərin çıxması, elm və texnikanın inkişafı, digər xalqlarla ünsiyyətin və əlaqələrin genişlənməsi, özləşmə meyillərinin təsiri ilə əlaqədar yeni sözlərin dilimizə daxil olması bunun əsas göstəricisidir. Məsələn, son dövrlərdə orfoqrafiya qaydalarında edilmiş dəyişikliklərə görə bir sıra sözlərin yazılışı dəyişilmişdir: *fe'l – feil; şe'r – şeir; kompyuter – kompüter* və s. Eyni zamanda vaxtilə işlək olmuş bəzi sözlər istifadədən qalaraq köhnəlmiş

(*kolxoz, sovxoz, komsomol, pioner və s.*), bəzi sözlər (*soyqırım, soyad, öndər, topla, durum, dönəm, dəstəkləmək və s.*) dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fonetikasi

“*Fonetika*” sözü yunan sözü olub, mənası “*səs haqqında bəhs*” deməkdir. Fonetika dilçiliyin bir bölməsi olub, danışiq səslərinin yaranmasını, onların xüsusiyyətlərini və inkişafını öyrənən elmdir.

Fonetikanın əsasını hərflər və səslər təşkil edir. Müasir Azərbaycan dilində 32 hərflər, 34 səs vardır. Onlar əmələgəlmə və səslənmə fərqlərinə görə 2 yerə bölünür: saitlər və samitlər.

Saitlər musiqili səslər (vokalizm), samitlər isə küylü səslər (konsonantizm) hesab olunur.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin saitlər sistemi

Saitlər ağız boşluğunda heç bir maneəyə rast gəlməyən, musiqili tona malik olan, heca əmələ gətirən danışiq səslərinə deyilir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində 9 sait səs var. Saitlər 4 prinsipə əsasən təsnif olunur:

1. Dilin iştirakına görə:

- a) Dilönü, yaxud incə saitlər: e, ə, i, ö, ü.
- b) Dilarxası, yaxud qalın saitlər: a, ı, o, u.

2. Dodaqların vəziyyətinə görə:

- a) Dodaqlanan saitlər: o, ö, u, ü.
- b) Dodaqlanmayan saitlər: a, ı, e, ə, i.

3. Alt çənənin vəziyyətinə görə:

- a) Açıq saitlər: a, e, ə, o, ö.
- b) Qapalı saitlər: ı, i, u, ü.

4. Kəmiyyətə görə:

- a) adi saitlər.

Adi saitlər adi, normal kəmiyyətdə tələffüz olunan səslərdir. Onlar geniş dairədə fəaliyyət göstərir. Məs: *şəfəq, masa, pişik* sözlərində olan *ə, a* və *i* saitləri uzanmır, adi kəmiyyətdə tələffüz olunur.

b) uzun saitlər.

Azərbaycan dilində **ı, ü** saitlərindən başqa bütün saitlər uzun tələffüz olunur. Məsələn: [a:lim], [e:lan], [şö:bə], [si:ma], [mu:siqi], [ə:la], novruz-[no:ruz] və s. Uzun saitlərin işlənmə dairəsi olduqca məhduddur. Uzun saitlər bəzi alınma sözlərdə və müəyyən dərəcədə dialekt və şivələrdə özünü göstərir. Adi saitlərdən fərqli olaraq uzun saitlərin sözlərdə məna fərqi yaratmaq qabiliyyəti yoxdur.

Sözlərdə saitlərin yeri

a, ə, i, u, ü saitləri sözün hər yerində - əvvəlində, ortasında, axırında işlənir, məs: ata, adam, əlcək, ilan, iki, uzaq, uzun, ütü, üzüm, düyü vəs.

a, ə, ı, i, u, ü saitləri şəkilçilərin tərkibində işlənir, məs: -lar, -lər- kitablar, dəftərlər, -dı, - di, -du, dü – aldı, - gəldi, - oxudu, - gördü.

e, o, ö saitləri sözün yalnız ilk hecasında işlənir, məs: eynək, odun, böyük və s. Bu saitlər şəkilçilərin tərkibində işlənmir (*oxlov* və *uzunsov* sözləri istisnadır). Lakin bəzən yerli dialekt və şivələrdə *aton, nənön, gələr, alacey* kimi formalara rast gəlinir ki, bu zaman fonetik norma pozulmuş olur.

Azərbaycan dilində **ı** saiti sözün əvvəlində işlənmir, yalnız sözün ortasında və axırında işlənir, məs: işıq, ilxı və s.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin səmtlər sistemi

Səmtlər tələffüz zamanı hava axınının ağız boşluğunda müəyyən maneələrə rast gəlməsi nəticəsində yaranan səslərdir.

Müasir Azərbaycan dilində 25 səsle ifadə olunmuş 23 samit hərf var.

Samit səslər aşağıdakı qaydada təsnif olunur:

1. Səs tellərinin iştirakına görə:

a) Kar samitlər: p, f, k, t, s, ş, ç, x, h

b) Cingiltili samitlər: b, v, g, d, q, z, j, c, ğ, l, m, n, r, y

Kar samitlərin əmələ gəlməsində səs telləri qeyri-fəal, cingiltili samitlərin tələffüzündə isə səs telləri fəal iştirak edir.

Məsələn:

p – b, f – v, k – g, t – d, s – z, ş – j, ç – c, x – ğ, k' – q, x' – y

2. Küy və tonun iştirakına görə:

Samitlər ümumən küylü olsa da, onlardan bir çoxunun əmələ gəlməsində ton iştirak edir. Bu cəhətdən samitlər üç qrupa bölünür.

a) Küylü-kar samitlər: k, p, s, t, f, x, h, c, ş

Bunların əmələ gəlməsində ton iştirak etmir, onlar yalnız küyün köməyi ilə yaranır.

b) Küylü-cingiltili samitlər: b, v, q, ğ, d, j, z, y, g, c

Bu samitlərin əmələ gəlməsində ton küyü müşayiət edir.

c) Sonor samitlər: l, m, n, r

Bu samitlərin əmələ gəlməsində ton əsas rol oynayır, küy əhəmiyyətsiz dərəcədə iştirak edir.

3. Əmələgəlmə yerinə görə:

a) Dodaq samitləri: b, m, p, v, f

Bunlardan b, m, p qoşa dodaq samitləri, v, f dodaq-diş samitləridir.

b) Dil samitləri: q, ğ, d, j, z, y, k, g, l, n, r, s, t, x, ç, c, ş

Bunlar da öz növbəsində üç qrupa ayrılır:

a) dilarxası samitlər: q, ğ, x

b) dilortası samitlər: y, k, g

c) dilönü samitlər: d, j, z, l, n, r, s, t, ç, c

c) Boğaz samiti: h

4. Əmələgəlmə üsuluna görə:

a) Kipləşən samitlər: p, b, t, d, k, g, q

Bu samitlərin əmələ gəlməsində danışığ üzvləri kipləşir və nəfəs borusundan gələn havanın təsiri ilə birdən açılır və bu vaxt küy yaranır.

b) Novlu samitlər: f, v, s, z, ş, j, y, x, ğ, h

Bu samitlər sürtünmə nəticəsində yaranır.

c) Kipləşən-novlu samitlər: l, m, n

Bu samitlərin əmələ gəlməsi zamanı hava axını ya burundan, ya da ağızdan çıxır. Birinci halda burun samitləri (m, n), ikinci halda ağız samiti (l) yaranır.

ç) Titrək samit: r

Bu samitin əmələ gəlməsində dilin ucu diş dibinə doğru qalxır və hava axınının keçməsi ilə titrəyir.

d) Qovuşuq (afrikat) samitlər: ç, c

Bu samitlər, elə bil, özündə iki samiti birləşdirir: ç – t+ş, c – d+j

Samitlərin incə və qalınlığı

Azərbaycan dilində bəzi samitlər sözdə işlənmə yerindən, qonşu səslərdən asılı olaraq incə və ya qalın tələffüz olunur. Məsələn, **l** səsi **bala** sözündə qalın, **ali** sözündə nisbətən incə, **Əli** sözündə isə incə tələffüz olunur. Azərbaycan dilində samitlərin bu cür tələffüzü sözdə məna fərqi yaratmır.

Bu cəhətdən **k-q** səsləri fərqlənir. Onların incə və qalınlığı şəkilçilərdə məna fərqi yaratmasa da ($-maq^2$, $-iq^4$, $dıq^4$), sözlərdə bəzən məna fərqi yaradır, yəni fonem kimi çıxış edir. Məs: **kar-qar**, **kal-qal**.

Fonetik norma

Fonetik norma dedikdə, dil üçün məqbul sayılan bütün fonetik vasitələrdən – danışığ səsləri və hərflərdən, heca sistemindən, vurğu və intonasiyadan, fonetik qanun və hadisə-

lərdən şifahi və yazılı nitqdə düzgün istifadə edilməsi başa düşülür.

Ədəbi dilin fonetik norması özündə iki sahəni birləşdirir: orfoepik norma və orfoqrafik norma.

Sözün ədəbi dildəki tələffüz qaydası *orfoepik*, yazılış qaydası isə *orfoqrafik* norma adlanır.

Orfoqrafik norma

“*Orfoqrafiya*” yunan sözü olub, “*orphos*”- doğru, düzgün, “*graphos*”- yazıram deməkdir. Orfoqrafiya - dildəki sözlərin düzgün yazılışını təmin edən qaydalar sistemidir. Orfoqrafik qaydalar dövlət tərəfindən müəyyən olunur və orfoqrafiya lüğətlərində öz əksini tapır. Hər kəsin bu qaydalara riayət etməsi məcburidir. Orfoqrafiyanın təkmilləşməsi dilin inkişafı və xalqın mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi ilə bağlıdır.

Orfoqrafiya danışq səslərinin hərflə ifadəsi, sözlərin ayrı, bitişik və ya defislə yazılması, sətirdən-sətrə keçirmə, sözün ilk səsinin böyük, yaxud kiçik hərflə yazılması, durğu işarələrinin yerli-yerində işlənməsi, kök və şəkilçilərin, ixtisarlara, idarə və təşkilat adlarının yazılması kimi qaydaları əhatə edir.

Fərdi və ya dialekt xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, orfoqrafiya qaydalarına riayət edilməsi, yəni sözün eyni şəkildə yazılması ictimai mahiyyət daşıyır, çünki aydın və vahid yazı qaydaları nitqin yazılı formasını sabitləşdirir və ünsiyyət üçün əlverişli şəkllə salır.

Dilin düzgün yazı qaydalarını yaratmaq üçün müxtəlif yollardan istifadə olunur ki, bu da orfoqrafiyanın prinsiplərini müəyyənləşdirir. Orfoqrafiyanın morfoloji, rəmzi (simvolik), ənənəvi, fonematik, fonetik və etimoloji prinsipləri var. Müxtəlif dillərdə bu prinsiplərin hamısından deyil, hər dilin öz xüsusiyyətlərinə müvafiq olanından istifadə edilir. Müasir Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası fonetik, morfoloji və tarixi-ənənəvi prinsiplərə əsaslanır.

1. Fonetik prinsip sözlərin deyiliş formasını əks etdirir. Bu prinsipə görə, sözün tərkibindəki səslər tələffüz olunduğu kimi yazılır. Yəni sözlərin əksəriyyətinin tələffüzü ilə yazılışı arasında, demək olar ki, fərq olmur. Məsələn: dağ, daş, gəl, vur, al, əl, adam, ata, ana, bala və s. Dilimizdə söz köklərinin çoxu bu prinsipə görə yazılır.

2. Morfoloji prinsip müxtəlif şəkildə deyilən kök və şəkilçilərin vahid formada yazılmasını tənzim edir. Məsələn:

Söz köklərinə aid misallar:

[degil], [dəgil], [dəgül], [dəyil], [dəyül – **deyil**; [əv], [öy], [öv] – **ev**; [qərdeş] – **qardaş**; [əlbətdə] – **əlbəttə** və s.

Şəkilçilərə aid misallar:

[günnər]– günlər; [sənnən] – səndən; [varrı] – varlı, [cannı]– canlı və s.

3. Tarixi-ənənəvi prinsipə görə, əvvəlki dövrlərdə tətbiq olunan qaydalar mühafizə olunur və bu gün də dəyişdirilmədən tətbiq edilir.

Bu prinsiplə yazılan sözləri 2 qrupa ayırmaq olar:

1. Azərbaycan dilinin öz sözləri və şəkilçiləri. Məs.: *bulud, kənd, qurd, dörd* kimi sözlərin son səsi **t** ilə deyilsə də, **d** ilə yazılır. *Bulaq, qatıq, qonaq* sözlərinin son səsi **x, ğ** ilə deyilsə də, **q** ilə yazılır. Yaxud –*maq, -mək* şəkilçisi –*max, məy* kimi tələffüz olunsada, birinci variantda olduğu kimi yazılır. Tarixi-ənənəvi prinsiplə əlaqədar bu sözlərin vaxtilə mövcud olmuş yazılış şəkli əsas götürülür.

2. Alınma sözlər və şəkilçilər. Bunlar da mənşəyinə görə 2 qrupa ayrılır: ərəb-fars və rus-Avropa mənşəli alınma sözlər.

a) Ərəb-fars mənşəli **zülüm** [zülüm], **cəbr** [cəbir], **kəsr** [kəsir], **hüzün** [hüzün], **Rza** [İrza] sözlərinin yazılışı məhz tarixi-ənənəvi prinsiplə bağlıdır.

b) Rus-Avropa dillərindən alınmış **laborant** [labarant], **kollektiv** [kallektiv], **protokol** [pratakol], **konsert** [kansert],

orfoepiya [arfaepiya] sözlərinin yazılışı da tarixlə, ənənə ilə əlaqədardır.

Lakin bununla belə bir sıra alınmalar dilimizin fonetik sisteminə - tələffüzünə uyğun olaraq mənbə dildən fərqli şəkildə yazılır. Məs.: stakan-**stəkan**, çemodan-**çamadan**, metall-**metal**, proqramma-**proqram**, qruppa-**qrup** və s.

Deməli, fonetik prinsip yazımızda əsas və başlıca, morfoloji prinsip köməkçidir. Tarixi-ənənəvi prinsip isə orfoqrafiya qaydalarının bəzi maddələrində əsas götürülür.

Orfoepik norma

“*Orfoepiya*” yunan sözü olub, “*orphos*” - doğru, düzgün, “*epos*” - danışq, nitq deməkdir. Azərbaycan dilinin orfoepiyası dilimizin səs sisteminə uyğun olaraq şifahi ədəbi dilimizdə özünə möhkəm yer tutan tələffüz qaydalarıdır.

Orfoepiya danışq səslərinin sözəvvəli, sözortası və sözsonu mövqedə tələffüzü, fonetik hadisələr, intonasiya, fasilə və vurğu kimi məsələləri əhatə edir.

Azərbaycan dilinin orfoepiya qaydalarına əsasən iki və çoxhecalı sözlərin sonunda cingiltili samit öz avazını itirir və kar samit kimi tələffüz olunur: qılnc- [qılınç], polad- [polat], kitab- [kitap], pələng- [pələnk]; iki kar samit yanaşı işləndikdə ikincisi cingiltili samit kimi tələffüz olunur: səkkiz- [səkgiz], əlbəttə- [əlbətdə], həтта- [hətda]; sonu *n*, *m* samiti ilə bitən sözlərə ismin çıxışlıq hal şəkilçisini artırıqda –*dan*, –*dən*, əvəzinə –*nan*, –*nən* kimi tələffüz edilir: məndən – [mənnən], atamdan – [atamnan] və s.

İxtisarların deyilişi (BMT- BeEmTe), sözlərdə vurğunun yeri (**dialog**, **monoloq**, **omonim**, **dramaturgiya**), alınma sözlərin düzgün tələffüz məsələsi (orfoqrafiya- [**arfaqrafiya**], intonasiya- [**intanasiya**]) də orfoepiyada öz əksini tapır.

Orfoepiya dildə, əsasən, düzgün və zərif tələffüzə xidmət etdiyi üçün bir sıra sözlərin deyiliş qaydası sonralar yazılış qaydasına çevrilə bilər. Məsələn:

tutsaq-dustaq, yapraq-yarpaq, topraq-torpaq, fe`l-feil, şe`r-şeyr və s.

Orfoepik normaları müəyyənləşdirərkən bir sıra prinsiplər əsas götürülür:

1) tələffüzün asanlıqı; 2) danışığın təbiiliyinin qorunması; 3) şəkilçilərin qısa variantda saxlanılması; Məs: gəlmişsiniz – gəlmisiz, gələcəyəm – gələcəm və s.

Orfoepik qaydalar hamı üçün zəruri və məcburidir və heç kəs tərəfindən pozulmamalıdır. Lakin buna baxmayaraq, bəzən nitqdə orfoepik normanın pozulması hallarına da rast gəlmək olur. Məs:

a) Bəzən nitqdə dialekt tələffüzünə yol verilir; məs: *qayçı – qeyçi, stol – usdol, alacaq – alacey, dərman-dərmən, diymə - dügmə, bacı-başi, baba – boba, çoban – çovan, kitab – kitaf, alıbdı – alıtdı, gələcəksən – gələssən və s.*

b) Vurğunun düzgün qoyulmaması da orfoepik normanın pozulması deməkdir; məs: **kafedra – kafedra, opera – opera, allergiya - allergiya** və s.

c) Yaxud bəzən nitqdə sözlərin hərfi tələffüzü, yəni yazıldığı kimi deyilməsi hallarına rast gəlinir. Məsələn: *Maskva* əvəzinə *Moskva*, *infarmasiya* əvəzinə *informasiya*, *amonim* əvəzinə *omonim*, *başdıyır* əvəzinə *başlayır*, *işdiyir* əvəzinə *işləyir* deyilir.

Nitqdə bu cür qüsurlar danışanın yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnməsi işinə mənfi təsir göstərir.

Danışıqda asan tələffüzü tənzim edən və dilin gözəlləşməsində, zənginləşməsində böyük rol oynayan orfoepiya ictimai məhiyyət kəsb edir.

Dil zənginləşib təşəkkül etdikcə onun orfoepiya qaydaları da inkişaf edir. Orfoepiyanın inkişafı isə teatr, kino, televiziya, radio, məktəb və auditoriyalarda vahid normalara malik danışiq

dilinin yayılmasından çox asılıdır və bu inkişaf nitq mədəniyyətinin yüksəlməsinə xidmət edən başlıca vasitədir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində fonetik qanun və hadisələr

Dilin başqa sahələrində olduğu kimi, fonetik quruluşunda da bir sıra qanun və hadisələr mövcuddur. Bunlardan ədəbi dildə sabitləşənlər *qanun* hesab edilir. Danışıq dilində işlənərək ədəbi dildə qanuniləşməyənlər isə *hadisə* adlanır.

Dildəki fonetik qanun və hadisələr hər bir dilin öz milli xüsusiyyətləri əsasında yaranır. Bu qanun və hadisələrin dildə rolu çox böyükdür. Xüsusən, başqa dillərdən alınma sözlərin ümumxalq dilinə uyğunlaşdırılmasında fonetik qanun və hadisələr mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, alınma söz dilin tələblərinə uyğun gəlmədikdə ona yeni səs artırılır, yaxud əksinə, bu və ya digər səs ixtisar edilir, yaxud dəyişdirilir.

Müasir Azərbaycan dilinin bir sıra fonetik qanun və hadisələri vardır:

1) *ahəng qanunu*; 2) *cingiltiləşmə qanunu*; 3) *assimilyasiya*; 4) *dissimilyasiya*; 5) *proteza*; 6) *eliziya*; 7) *metateza*.

Ahəng qanunu

Sözdə eynicinsli səslərin bir-birini izləməsinə *ahəng qanunu* deyilir. Ahəng qanunu bütün türk dillərinin dəmir qanunu hesab olunur. Dildə saitlərin ahəngi əsasdır. Saitlərin ahəngi iki cür olur:

1) *İncə saitlərin ahəngi*: meşəlik, çiçəkçilik, getmək.

2) *Qalın saitlərin ahəngi*: bayraq, futbolçu, yazmaq.

Əsl Azərbaycan sözlərinin əksəriyyəti ahəng qanununa tabedir, lakin bəzi istisnalar da var, məsələn, *işığ, ilan, ildırım*,

iraq, inam, inanmaq və s. Bu sözlərin bir hissəsi *y* başlanğıclı, həm də qalın variantlı olmuşdur: *yılan, yıldırım* və s.

Alınma sözlər əslində ahəng qanununa tabe olmur, məs: *radio, kino, səadət, dünya, kitab, alim, məktub* və s. Lakin dilimizdə işlənən alınma sözlərin bəzisində bu qanun gözlənilir. Məs: *müəllim, həkim, məktəb, təhsil, traktor* və s. Alınma sözlərin bir çoxu dilimizə keçərkən ahəng qanununa uyğunlaşmışdır, məsələn, və s.

Ahəng qanunu fonetik qanun olmaqla yanaşı, həm də morfoloji qanundur (buna görə bəzən ahəng qanununa morfonoloji qanun da deyirlər). Səslərlə yarandığı üçün fonetik, kök və şəkilçi arasında olduğu üçün morfoloji qanun hesab olunur. Ahəng qanunu kök və şəkilçi arasında mühüm rol oynayır. Belə ki, hər hansı bir sözə şəkilçi artırıldıqda, şəkilçidəki sait mütləq sözün son saitinə uyğun gəlməlidir, yəni incədirsə incə, qalındırsa qalın olmalıdır, məsələn, *kitablar, dəftərlər*. Lakin bəzən bəzi dialektlərdə *gəlmək, getmək, alacaq* sözləri *gəlməx, getməx, alacey* şəklində işlədilir ki, fonetik normaya görə bu qüsurlu sayılır.

Ahəng qanununa əsasən milli şəkilçilər iki və dörd variantlı olur, məs: *-lar, -lər; -maq, -mək; -çı, -çi, -çu, -çü; -dı, -di, -du, -dü*.

Dilimizdə bəzi ərəb-fars mənşəli şəkilçilər də var ki, bir variantlı olduqlarına görə ahəng qanununun pozulmasına gətirib çıxarırlar, məs: *sənətkar, xəstəxana*.

Cingiltişmə qanunu

Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki fonetik qanunlardan biri də cingiltişmədir. Ahəng qanunu kimi, cingiltişmə də dildə sabitləşdiyi üçün qanun şəklinə düşmüşdür. Sözdə kar

samitin öz yerini cingiltili samitə güzəşt etməsinə *cingiltiləşmə qanunu* deyilir.

Cingiltiləşmə sonu kar samitlə bitən bəzi sözlərə saitlə başlanan şəkilçi qoşulduqda baş verir; məsələn:

t – d – *get – ged+im – ged+ək*

yarat – yarad+im – yarad+aq

qayıt – qayıd+ıb – qayıd+aq

oxut – oxud+ub – oxud+ur

öyrət – öyrəd+ib – öyrəd+ir

k – y – *çörək – çörəy+in – çörəy+ə*

çiçək – çiçəy+in – çiçəy+ə

Cingiltiləşmə qanununda kar səs düşdüyü şəraitlə əlaqədar cingiltiləşir. Bu və ya başqa samit eyni şəraitdə bəzən cingiltiləşir, bəzən isə cingiltiləşmir; məsələn:

et- ed+im – ed+ək

ət - ət+in - ət+ə

Göründüyü kimi, birinci misalda t səsi d səsinə çevrilmiş, cingiltiləşmiş, ikinci misalda isə t səsi öz yerində qalmışdır.

Fonetik hadisələr

Nitq prosesində danışığ səslerinin fizioloji və akustik keyfiyyətlərində baş verən dəyişikliklərə *fonetik hadisələr* deyilir (**A.Axundov**).

Fonetik hadisələr əsasən tələffüzdə özünü göstərir, ancaq bəzən yazıda da öz əksini tapır.

Azərbaycan dilində 5 fonetik hadisə var:

1) *Assimilyasiya (səs uyuşması)*

2) *Dissimilyasiya (səs fərqləşməsi)*

3) *Proteza (səs artımı)*

4) *Eliziya (səs düşümü)*

5) *Metateza (yerdəyişmə)*

Assimilyasiya (uyuşma) - söz tərkibində yaxın və ya yanaşı səslərdən birinin digərinə təsir edərək onu öz məxrəcəinə

uyğunlaşdırmasıdır. Uyuşma hadisəsi keyfiyyətinə görə tam və natamam olur:

Tam uyuşma hadisəsinə uğrayan səs, təsirinə düşdüyü səslə tam eyniləşir, məs: məndən-mənnən; onlar-onnar; anlamaq-annamaq; tapmaq-tappaq; oğlanlar-oğlannar və s.

Natamam uyuşmada uyuşma hadisəsinə uğrayan səs, təsir altına düşdüyü səslə tam eyniləşməyib, ona yaxın məxrəcli başqa bir səslə əvəz edilir, məs: qızlar-qızdar; atlar-atdar; dostlar – dostdar; gözlük-gözdük və s.

Uyuşma hadisəsi istiqamətinə görə 2 cür olur: *irəli uyuşma* və *geri uyuşma*.

İrəli uyuşmada sözdə səslərdən biri özündən sonrakı başqa bir səsi öz məxrəcinə uyğunlaşdırır, məs: oğlanlar- oğlannar, qızlar- qızdar, tapmaq-tappaq, anlamaq-annamaq. Geri uyuşmada isə əksinə, sözdə səslərdən biri özündən əvvəl gələn səsə təsir edib, onu öz məxrəcinə uyğunlaşdırır. Məs: rusca-rucca, yazsa-yassa, dinməz-dimməz, yazırlar-yazıllar. Dilimizdə irəli uyuşmaya nisbətən geri uyuşma az inkişaf etmişdir.

Dissimilyasiya (fərqləşmə) – tələffüz zamanı sözlün tərkibində olan eynicinsli səslərdən birinin digərinə təsir edərək, onu başqa səsə çevirməsinə deyilir. Məs: qararmaq--qaralmaq, sararmaq - saralmaq. *Qararmaq* və *sararmaq* sözləri *qara* və *sarı* sözlərinə *-ar* şəkilçisini artırmaqla düzəlmişdir. Lakin sonradan bu sözlərdəki birinci r səsi ikinci r səsində təsir edərək onu l səsində çevirmişdir. Buna əsasən həmin sözlər hazırda qaralmaq, saralmaq formasında yazılır və tələffüz olunur. Bu hadisə danışığ dilində də yayılmışdır. Məs: zərər – zərəl, qərar – qəral və s. Lakin bu hal ədəbi dil üçün məqbul sayılmır.

Proteza (səs artımı) Azərbaycan dilinin qanunlarına əsasən, sözdə iki sait, yaxud eyni hecada iki və daha artıq samit yanaşı işlənmir. Lakin bəzi sözlər istisna təşkil edir, məs: *srağagün*, *qırx*, *dörd*, *yurd*, *sevinc*, *gülünç*, *qazanc* və s.

Səs artımının 2 növü var: *sait artımı*, *samit artımı*.

Sait artımı. Əsl Azərbaycan sözlərində iki samit yanaşı işlənmiş, belə hallar əsasən alınma sözlərdə olur ki, bu fonetik hadisə onları Azərbaycan tələffüzünə uyğunlaşdırır. Bu hadisə yalnız tələffüzdə özünü göstərir (**r** samiti ilə başlayan sözlər alınma olduğu üçün bu hadisə onlara da aid edilir). Məs: Rza-**İ**rza, Rəsul-**İ**rəsul, Rasim-**İ**rasim, rayon-**i**rayon, stəkan- **i**stəkan, stol-**u**stol, şka**f**-i**ş**kaf, qrip-qir**i**p, klub-**k**ulub, sədr-sə**d**ir, dövr-**d**ö**v**ür və s.

Samit artımı. Azərbaycan dilində, bir qayda olaraq, saitle bitən sözə saitle başlayan şəkilçi artırılırsa, söz və şəkilçinin saitləri arasına **n, y, s** bitişdirici samitlərindən biri artırılır, məs: ata- ata-**n**-ın, ata-**s**-ı, ata-**y**-a və s. Proteza hadisəsinin bu növü artıq dilimizdə qanuniləşmişdir.

Əsl Azərbaycan sözlərində iki sait yanaşı işlənmiş, bu zaman həmin saitlərin arasına samit səs artırılır; məs: zəif-zə**y**if, ailə-ay**i**lə, radio-radi**y**o, Xətai-Xətay**i**, Nailə-Nay**i**lə. Bu hadisə danışq dilində müşahidə olunur.

Proteza hadisəsi bəzi alınma sözlərin qrafikasına təsir göstərmiş, onları Azərbaycan tələffüzünə uyğunlaşdırmışdır; məs: səbr-sə**b**ir, fikr-fik**r**, şək**l**-şək**i**l, ism-is**i**m, sət**r**-sət**i**r.

Eliziya (səs düşümü). Bir neçə sözün qovuşması və ya sözə şəkilçilərin bitişdirilməsi nəticəsində əmələ gələn çoxhecalılığı azaltmaq, yəni çoxhecalı sözü azhecalı söz halına salıb tələffüzü asanlaşdırmaq üçün sözün və ya şəkilçinin tərkibindəki müəyyən sait səs, yaxud saitle qovuşmuş samit səs ixtisar olunur ki, buna *səs düşümü hadisəsi* deyilir. Məs:

1. Bəzi ikihecalı alınma sözlərə saitle başlanan şəkilçi artırıqda, ikinci hecadakı sait düşür, məs: fikir-fik**r**ə, sinif--sin**f**ə, şək**i**l-şək**l**ə, ətir-ətr**i**n. Lakin bu formada olan əsl Azərbaycan sözlərinə saitle başlanan hal şəkilçisi qoşulduqda ikinci hecadakı sait düşmür, saitle başlanan mənsubiyyət şəkilçisi qoşulduqda ikinci hecadakı sait düşür, məs: oğ**u**l, bey**i**n, al**i**n, bur**u**n, ağ**ı**z, çiy**i**n, boy**u**n, qar**ı**n, qoy**u**n, ov**u**c. Ərəb sözü olan ağı**l** sözü də bu qəbildəndir. Məs:

Alın – alının qırıqları; onun alını.

Ağıl – ağılın gücü; onun ağılı.

2. Felin inkar şəkilçisi (-ma,-mə) qəbul etmiş sözlərə indiki zaman şəkilçisi artırıldıqda, səsdüşümü hadisəsi baş verir; məs:

yazmayır – [yazmır], gəlməyir – [gəlmir]

3. II şəxsin təkində və cəmində nəqli keçmiş zamanda olan feillərdə ş samiti tələffüz olunmur; məs:

gəlmişsən – [gəlmisən], gəlmişsiniz – [gəlmisiz].

4. Bəzən feilin qəti-gələcək zamanının şəkilçisi də tələffüz zamanı ixtisar olunur; məs:

gələcəyəm – [gələcəm], gələcəksən – [gələcən]

5. Üçüncü şəxsdə xəbərlilik şəkilçisi qəbul etmiş sözdə (-dır⁴) tələffüz zamanı sonrakı samit deyilmir. Məs: *müəllimdir [mə:llimdi], uşaqdır [uşaxdı], alimdir [a:limdi]*

6. Məkan bildirən *ora, bura, hara* sözlərinə ismin yerlik və çıxışlıq hal (-da,-də; -dan,-dən) şəkilçilərini artırıdıda sözün sonundakı sait ixtisara düşür, məs: *ora-orada-orda; bura-burada-burda; hara-harada-harda.*

7. Sonu saitlə bitən miqdar saylarına saitlə başlanan şəkilçi qoşulduqda şəkilçinin əvvəlindəki sait düşür, məs: *altı – altı(i)ncı – altıncı; iki – iki(i)nci – ikinci və s.*

8. Bu köməkçi sözlərin əvvəlindəki sait səs ixtisara düşür: *ilə- la; -lə (maşınla, qələmlə); idi- dı,-di,-du,-dü (alırdı, oxuyurdu); imiş- mış, -miş, -muş, -müş (alırmış, gəlirmiş)*

9. Bəzi qoşa samitlə bitən sözlərə samitlə başlayan şəkilçi artırıdıda, qoşa samitin biri ixtisar olunur, məs: *fənn-fənlər; sirr-sirli; xətt-xətsiz; haqq-haqdan; həzz-həzdən və s.* Bu sözlər mürəkkəb sözün ikinci tərəfi olduqda son samitlərdən biri düşür, birinci tərəfi olduqda isə olduğu kimi qalır: *rəsmxət, hiss-həyəcan.*

10. Söz başında və ortasında ov, öv hərflər birləşmələrindəki v samiti tələffüzdən düşür və o, ö saitləri bir qədər uzun tələffüz olunur:

dovşan [do:şan], *yovşan* [yo:şan], *qovurma* [qo:urma],
sovqat [so:qat], *dovğa* [do:ğa], *növbə* [nö:bə], *dövlət* [dö:lət],
bənövşə [bənö:şə].

İstisna: *ovçu*, *ovçuluq*, *ovlamaq*, *zövq*, *şövq*, *dövrən*.

11. Bəzi sözlərdə qoşa saitlərdən biri düşür, digəri uzun tələffüz edilir: *müəllim* – [mə:llim], *müalicə* – [ma:licə].

12. Bəzi qoşasaitli mürəkkəb sözlərin tələffüzündə yanaşı gələn saitlərdən birincisi düşür, ikincisində isə uzanma baş verir: *əmioğlu* – [əmo:ğlu], *əliaçıq* – [əla:çıq].

Metateza (yerdəyişmə). Söz daxilindəki qarşılıq mövqedə olan səslərin bir-biri ilə yerini dəyişməsinə *metateza* deyilir. Azərbaycan dilində yerdəyişməyə əsasən, söz daxilindəki yanaşı samitlərdən sonrakı əvvələ keçir, məs: **məşhur** əvəzinə **məhşur**, **yanlış** əvəzinə **yalnış**, **kirpik** əvəzinə **kiprik**, **layihə** əvəzinə **lahiyə** deyilir.

Bəzən metateza hadisəsi sözün qrafikasına da təsir göstərir. Məs:

görsətmək – **göstərmək**; **tutsaq** – **dustaq** (göründüyü kimi, bu sözlərin birinci variantı keçmiş dövrlərdə işlənmişdir). Məsələn:

*Çox nəstə sifətdə zahir olmaz,
Görsət üzünü bizə nəhani.*

(Xətai)

Kökü “gör” sözündən olan “görsət” sözü metateza hadisəsinin təsiri nəticəsində dəyişmiş və hazırda ədəbi dildə “göstərmək” forması işlənir.

Heca

Tələffüz zamanı sözlərin asanlıqla bölünə bilən hissələrinə *heca* deyilir. Azərbaycan dilində heca sait səslər əsasında yaranır. Buna görə də sözdə hecanın miqdarı saitin miqdarı ilə müəyyən edilir.

Hecanın həm orfoqrafik, həm də orfoepik normada xüsusi yeri var. Belə ki, o, sözlərin düzgün sətirdən-sətrə keçirilməsini nizamlayır, tələffüzü normallaşdırır, nəfəsalmanı asanlaşdırır.

Bəzi xüsusiyyətlərinə görə hecanın müxtəlif növləri var: *saf heca, qovuşuq heca, açıq heca, qapalı heca*

1. Yalnız bir saitdən ibarət olan heca *saf heca* adlanır; məs: a-na, a-ta

2. Sait və samitdən ibarət olan hecalar *qovuşuq heca* adlanır; məs: nə-nə, ba-ba

3. Sonu saitle bitən hecalara *açıq heca* deyilir; məs: ba-cı, qo-ca

4. Sonu samitlə bitən hecalara *qapalı heca* deyilir; məs: qar-daş, öv-lad

Əsl Azərbaycan sözlərində bir hecada, xüsusən hecanın əvvəlində iki samitin yanaşı işlənməsi demək olar ki, yoxdur. Alınma sözlər üçün isə bir hecada bir neçə samitin yanaşı gəlməsi səciyyəvidir; məs: *spirt, şpris, dramaturq* və s.

Sözün sətirdən-sətrə keçirilməsi qaydaları

Yazıda bəzən sözləri hissələrə bölərək sətirdən-sətrə keçirmək lazım gəlir. Bu zaman sözləri yeni sətrə keçirmək üçün müəyyən qaydalara riayət olunmalıdır. Belə ki, sözlər sətirdən-sətrə keçirilərkən sözün quruluşu, mənası nəzərə alınır. Azərbaycan orfoqrafiya qaydalarına əsasən sözlər sətirdən-sətrə üç prinsipə görə keçirilir:

1. Heca vahidliyi prinsipi.
2. Söz kökü vahidliyi prinsipi.

3. Qrafik vahidlik prinsipi.

Heca vahidliyi prinsipinə görə, sözlər sətirdən – sətərə aşağıdakı qaydalarda keçirilməlidir:

1. Söz sətirdən-sətərə bütöv hecalarla keçirilir. Azərbaycan dilində samit səs, əsasən, özündən sonrakı hecaya daxil olur: mə-sə-lə, ça-lış – ma, çə-mən və s.

2. Söz şəkilçi artırıldıqda hecaların yeri dəyişsə də, samit səs özündən sonrakı hecaya daxil olur: qar-daş, qar -da -şım, qar-da-şı-mın və s.

3. Sözü bir saitdən ibarət olan ilk hecası əvvəlki sətrin sonunda (ə-ziz, a-ciz, ə-lək) qoyulmaz və sözü bir saitdən ibarət olan son hecası yeni sətərə (şü-a, mane-ə, bədi-i, mətbə – ə və s.) keçirilməz.

4. Tərkibində qoşa sait və qoşa samit olan sözlər sətirdən – sətərə keçirilərkən qoşa səslərdən hər biri hecalardan birinə qoşulur, yəni səslərin biri əvvəlki sətirdə, digəri sonrakı sətirdə yazılır: ma-aş, sa-at, mü-əl-lim, qar-daş, ad-dım, bən-na, xar – rat və s.

5. Söz kökündə yanaşı gələn üç samitdən biri əvvəlki hecaya, ikisi sonrakı hecaya qoşulur: ok-tyabr, sen-tyabr, fol-klor, kon-kret və s.

Söz kökü vahidliyi prinsipinə görə, sözlər sətirdən-sətərə keçirilərkən sözlərin leksik vahidliyi mühafizə olunmalıdır:

1. Söz kökündə üç, dörd və daha çox samit yanaşı gələn təkhecalı sözlərə samitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda söz sətirdən-sətərə söz kökünə və şəkilçiyə görə ayrılır: alt-da, üst-də, Omsk-dan və s.

2. Mürəkkəb sözlərin tərkibindəki sözlər sadə söz kimi hecalara bölünür və sətirdən-sətərə keçirilir: kək-li-ko-tu əvəzinə kək-lik-otu, di-lu-cu əvəzinə dil-ucu, kiloq-ram əvəzinə kilo--qram, Məm-mə-də-li əvəzinə Məm-məd-əli kimi keçirilməlidir.

Qrafik vahidlik prinsipi ixtisarla yazılan sözlərin, qısaltmaların, rəqəm və durğu işarələrinin sətirdən – sətərə keçirilməsi zamanı tətbiq olunur.

1. Soyad, təxəllüs və ləqəblərin yanında olan ad və ata adı qısaltmalarını əvvəlki sətirdə saxlayıb soyad, təxəllüs və ləqəbləri yeni sətərə keçirmək olmaz. Bunların hamısı bir sətirdə yazılmalıdır: Ü.Ə.Hacıbəyov, M.F.Axundzadə, M.P.Vaqif, Ş. İ.Xətai və s.

2. Bir neçə hərf birləşməsindən ibarət qısaltmaların tərkibindəki hərflərin hamısı bir sətirdə yazılmalıdır: B – DU, A-XC tipli qısaltmalar BDU, AXC kimi vahid söz halında bir sətirdə yazılır.

3. Rəqəm ilə yazılan saylara defis ilə qoşulan şəkilçilər bir sətirdə yazılır: 11-ci, 1993-cü il və s.

4. Rəqəmlərə qoşularaq yazılan ölçü vahidləri və şərti işarələr bir sətirdə yazılmalıdır: 10 litr, 5 km, 3 t, 20 % və s.

5. Açılan mötərizə və dırnaq sətirin sonunda qoyulmur, durğu işarələri yeni sətərə keçirilmir.

İntonasiya

Ədəbi tələffüzün məzmununda intonasiyanın xüsusi yeri var. İntonasiya baxımından düzgün qurulmuş nitq insanların qəlbinə daha tez yol tapır, onları darıxmağa, yorulmağa qoymur, xoş əhval-ruhiyyə yaradır, maraq oyadır. “İntonasiya” – latın sözü olub, “*ucadan tələffüz etmək*” deməkdir. İntonasiya danışanın arzu və məqsədi ilə bağlı olub, müxtəlif emosional vəziyyətlər – qorxu, qəm, həyəcan, sevinc, təəccüb və s. ifadə edir. Buna görə də insanlar çox vaxt sözün birbaşa mənasına yox, deyiliş tərzinə, yəni intonasiyasına fikir verirlər. İntonasiyanın çalarları vasitəsilə onun bir çox növləri – məlumat vermə, əmr, sual, nida, sadalama və s. müəyyən olunur.

Məlumat vermə intonasiyası: İntonasiyanın bu növündən əsasən nəqli cümlələrdə istifadə olunur. Bu cümlələrin bir hissəsi, xüsusən əvvəli yüksək tonla, axırı isə aşağı tonla deyilir:

Yaz gəlmişdi. El dədə-baba adətincə bayram edirdi.

Əmr intonasiası: Bu intonasiya növü əmr cümlələrində özünü göstərir. Əmr intonasiasının qəti əmrdən tutmuş xahiş və nəsihətə qədər bir çox çalarları var:

Qəti əmr: Tez olun, tutun Eldarı.

(S.Vurğun)

İstək, arzu bildirənlər: Gün o gün olsun ki, qurtarsın dava,
Dağılsın buludlar, açılsın hava.
Alınsın düşməndən intiqam, qisas,
Torpaq nəfəs alıb dincəlsin bir az.

(S.Rüstəm)

Xahiş bildirənlər: İzin ver, qolumu salım boynuna.

(S.Rüstəm)

Öyüd, nəsihət, məsləhət bildirənlər: Fikir elemə oğul, iş
iyid başına gələr.

(Mir Cəlal)

Yalvarış bildirənlər: Dövlət bəy, yalvarıram sizə, bir də
mənimlə görüşməyə can atmayınız. Qoy bu görüş son görüş
olsun.

(C.Cabbarlı)

Sual intonasiası: Bu intonasiya növündən sual cümlələrinin yaranmasında istifadə olunur: Siz də tədbirdə iştirak edəcəksiniz?

Lakin sual cümlələri təkcə sual intonasiasının köməyiylə deyil, həmçinin başqa vasitələrlə (-mı,-mi,-mu,-mü sual ədatları, sual əvəzlilikləri) əmələ gəlir:

Hara gedirsiniz?

Getmək istəmirsənmi?

Həyəcan intonasiası: Bu intonasiya növü əsasən nida cümlələrində işlənir: *Vətənin düşmənləri, niyyətinizdən əl çəkin!*

Bəzən nəqli, sual və əmr cümlələri də bu intonasiya ilə tələffüz edilərək nida cümləsinə çevrilə bilər:

Onun bu barədə danışmağa haqqı yoxdur (nəqli cümlə).

Onun bu barədə danışmağa haqqı yoxdur! (nida cümləsi)

Sadalama intonasiası: Bu intonasiya növündən əsasən həmcins üzvlü sadə cümlələrdə və mürəkkəb cümlələrdə istifadə edilir:

Analar və atalar daim övladlarının xoşbəxt olmalarını istəyirlər.

Axşam düşür, şər qarışır.

İntonasiya cümlə ilə bağlı olub, səslənmənin cümlədə hərəkətini göstərir. Ona görə də bu hadisəyə bəzən **avazlanma** da deyilir. Ümumiyyətlə, avazlanma həmcins üzvlərin, xitabların, ara söz və ara cümlələrin, sadə və mürəkkəb cümlələrin, cümlə üzvlərinin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır:

Vaqif, ey sərvərim, ey tacidarım! (xitabda intonasiya)

Əlbəttə, o bunları yaxşı başa düşürdü (ara sözlərdə intonasiya).

Mənə elə gəlir ki, bu gün bu iş həll olunacaq (ara cümlələrdə intonasiya).

İntonasiya kompleks dil hadisəsi olub, tələffüzün bir neçə elementini – *fasilə, melodiya, tembr, diksiya, temp və vurğunu* özündə birləşdirir.

Fasilə (pauza) - tənəffüs məqsədilə danışq və oxu prosesində edilən dayanacaqdır. Fasilənin həm danışan, həm də dinləyən üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Fasilə zamanı danışan nəfəs alır, fikrini tutmaq üçün vaxt qazanır, dinləyən isə eşitdiklərini mənimsəyir.

Melodiya - nitqin istiqaməti, yəni səsin müəyyən intervalda yüksəlib-alçalması deməkdir. Melodiya adətən cüm-

lənin əvvəlində yüksək olur, sona doğru isə alçalır. Həm fasilə, həm də melodiya durğu işarələri ilə bağlıdır. Belə ki, durğu işarələrinin yazılı nitqdə oynadığı rolu şifahi nitqdə fasilə və melodiya oynayır. Məsələn, ən kiçik fasilə vergüldən sonra, ən uzun fasilə isə nöqtədən sonra edilir. Yaxud vergül zamanı səs tonu yüksəlsə də, nöqtə zamanı səs tonu aşağı enir.

Tembr – səs çalarındır. Ona bəzən “səs rəngi” də deyilir. Tembrin vasitəsilə biz müxtəlif musiqi alətlərinin səslərini bir-birindən fərqləndirir, və ya hər hansı bir tanış üzünü görmədən səsndən tanıya bilirik. Danışanın səsinin tembri onun əhvali-ruhiyyəindən və ətraf aləmə münasibətindən asılı olaraq dəyişir. Səsin bu keyfiyyətinin nitqdə, xüsusilə ifadəli oxuda böyük rolu vardır.

Diksiya – səslərin, sözlərin və ifadələrin dəqiq və aydın tələffüzüdür. Diksiyası yaxşı olan insanın nitqi də aydın olur. Düzgün diksiya müəllimlər, diktorlar, jurnalistlər, həmçinin müğənnilər üçün vacib şərt sayılır.

Temp - latın sözü olub, “vaxt” deməkdir. Bu, bizim nitqimizin sürəti, yəni mətni tələffüz etdiyimiz vaxtdır. Danışan nitqinin tempini nizamlamalı, lakin bu zaman həddü aşmamalıdır, çünki çox sürətli və ya asta nitq auditoriyanı darıxdıra və ya yora bilər.

Sadaladığımız bu elementlər nitq mədəniyyətinin əsas şərtlərindən sayılır və nitqinin uğurlu alınmasını istəyən hər kəs danışiq və oxuda onları nəzərə almalıdır.

Vurğu

Dildə vurğunun xüsusi rolu vardır. O, intonasiyanın əsas ünsürlərindən olub, şifahi nitqdə böyük rol oynayır. Vurğunun yerini düzgün müəyyən etmək ədəbi tələffüz üçün əhəmiyyətlidir. Belə ki, vurğu öz yerində deyilməsə, söz öz axarından uzaqlaşar, məna anlaşılmaz, nitqin effekti azalar. Bəzən vurğunun yerini dəyişməsi, sözün mənasının da dəyişməsinə

səbəb olur; məs: **vurma** - **vurma**, **gəlmə** - **gəlmə**, **şaxta-şaxta**, **gəlin-gəlin**, **alın-alın**, **dimdik-dimdik**, **akademik- akademik**, **lirik-lirik**, **bildir-bildir** və s. Belə sözlərə *omoqraflar* deyilir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində vurğunun bir neçə növü vardır:

- 1) Heca vurğusu
- 2) Məntiqi vurğu
- 3) Həyəcanlı vurğu

Heca vurğusu. Tələffüz zamanı sözdəki hecalardan birinin başqalarına nisbətən qüvvətli deyilməsinə heca vurğusu deyilir.

Sözdə vurğunun yeri müxtəlif olur. Belə ki, dünya dillərində vurğu həmişə bir hecanın üzərinə düşür: həm sözün əvvəlində, həm ortasında, həm də sonunda ola bilər. Bu cəhətdən heca vurğusu 2 yerə bölünür: sərbəst vurğu, sabit vurğu.

Dilimizdə olan bir çox alınma sözlərdə vurğu sərbəstdir; məs: **kosmos**, **respublika**, **akademiya**, **pedaqoq** və s.

Əsl Azərbaycan sözlərində isə vurğu sabitdir, həmişə sözün son hecası üzərinə düşür; məs: **qohum**, **qardaş**, **taxıl**, **buğda**, **qoyun**, **inək**, **dəmir** və s. Bu sözlərə şəkilçi artırıqda, vurğu artırılan şəkilçinin üzərinə keçir; məs: **dəmir-dəmirçi-dəmirçilər**. Lakin bəzi istisnalar da var: **dünən**, **bayaq**, **necə**, **sanki** və s. Belə sözlər milli sözlərimiz olsa da, onlarda vurğu ilk hecaya düşür.

Dilimizdəki şəkilçilərin hamısı vurğu qəbul etmir. Xəbərlilik (-dır,-dir,-dur,-dür), inkarlıq (-ma,-mə), əmr şəklinin II şəxs cəm şəkilçiləri (-ın,-in,-un,-ün), fəamiliya düzəldən şəkilçilər (-ov,-yev), bəzi fəli bağlama şəkilçiləri (-madan,-mədən,-kən) və s. Məs: **istidir**, **yazma**, **alın**, **Məmmədov**, **oxumadan**, **gələrkən**.

Nitqdə vurğu ilə bağlı qüsurlar daha çox dialekt tələffüzü (oxu, arzu, günorta, halbuki, bağla) və ya alınma sözlərin və terminlərin deyilişi zamanı (lirika, market, donor, texnikum, opera, orden, kafedra, defis, abzas, paraqraf, benzin, firma, metafora, Paris, İngiltərə) özünü göstərir.

Alınma sözlərdə mənbə dilin tələffüz şəkli əsas tutulmalıdır. Lakin bəzi alınma sözlərin vurğu baxımından dilimizə uyğunlaşması prosesi gedir. Məs; **lampa-lampa**, **sumka-sumka**, **knopka-knopka**, **kukla-kukla**, **vanna-vanna**, **bomba-bomba**, **kofta-kofta**, **pipetka-pipetka**, **yolka-yolka**, **kreslo-kreslo** və s. kimi sözlər dilimizin tələffüz ahənginə uyğun işlədilir.

Mürəkkəb sözlərdə vurğu daha geniş araşdırmalar tələb edir. Bu sözlərdə vurğu əsasən ikinci sözün üzərində tələffüz olunur, məsələn: **alagöz**, **qaraqaş**, **qayınana** və s. Lakin elə mürəkkəb sözlər var ki, bunlarda vurğu birinci tərəfin üstünə düşür, məs: **Göyçay**, **Qarabağ**, **Ağsu**, **Ağdam**, **ildönümü**, **dünyagörüşü**.

Məntiqi vurğu. Danışiq zamanı cümlədəki sözlərdən birinin daha qüvvətli tələffüz edilməsinə məntiqi vurğu deyilir. Məntiqi vurğu həm də *söz vurğusu* adlanır. Məntiqi vurğu nitqdə məna dəqiqliyi, məqsədin anlaşılməsi, danışanın çatdırmaq istədiyi fikir deməkdir. Məntiqi vurğu sərbəst olduğundan cümlədəki sözlərdən hər birinin üzərinə düşə bilər. Məs:

Əhməd sabah gələcək.

Əhməd **sabah** gələcək.

Əhməd sabah **gələcək**.

Birinci cümlədə sabah başqasının deyil, Əhmədin gələcəyi, ikinci cümlədə Əhmədin bu gün yox, sabah gələcəyi, üçüncüdə isə onun məhz gələcəyi anlayışı ifadə olunmuşdur.

Dilimizin təbiətinə uyğun olaraq məntiqi vurğulu söz çox vaxt xəbərdən əvvəl gəlir.

Həyəcanlı vurğu. Hiss və həyəcan ifadə etmək üçün cümlədəki müəyyən sözün, yaxud ifadənin qeyri-adi şəkildə tələffüz olunması həyəcanlı, yaxud *emfatik vurğu* adlanır. Həyəcanlı vurğu danışiq prosesində yaranan müxtəlif emosional vəziyyətləri ifadə edir. Bu zaman sözün bir səsi – saiti, yaxud samiti daha gərgin, daha güclü və uzadılaraq tələffüz edilir, bəzən qoşalaşır; məs:

Çox qəşşəng dedin, lap ürəyimdən tikan çıxdı.

Caan, sənə nə olub?

Nida cümlələrində həyəcanlı vurğu özünü daha qabarıq göstərir.

Qeyd: Sözlərdə qara hərflərlə qeyd edilən hissələr vurğunun yerini göstərir.

Azərbaycan dilinin yeni orfoqrafiya qaydaları

1. Azərbaycan mənşəli sözlərin yazılışı

1.1. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki Azərbaycan mənşəli sözlər, əsasən, tələffüz edildiyi kimi yazılır: *addım, dəniz, gəlin, günəş, qoşun, oğul, qaranquş* və s.

1.2. Son səsi [x], bəzən də [ğ] kimi tələffüz olunan Azərbaycan mənşəli sözlər **q** hərfi ilə yazılır: *ayaq, barmaq, bulaq, dayanacaq, qatıq, qonaq, qorxaq* və s. Bu qəbildən olan sözlərə saitlə başlanan şəkilçi qoşulduqda **q~ğ** əvəzlənməsi baş verir: *otağa, bulağın, qonağımız* və s.

1.3. Son səsi [x'] kimi tələffüz olunan çoxhecalı Azərbaycan mənşəli sözlər **k** hərfi ilə yazılır: *bilək, birlik, külək, ürək, üzərlik, üzük* və s. Bu qəbildən olan sözlərə saitlə başlanan şəkilçi qoşulduqda **k~y** əvəzlənməsi baş verir: *biləyi, birliyimiz, ürəyim, üzüyün* və s.

Qeyd: Son səsi [k] kimi tələffüz olunan alınma sözlərə saitlə başlanan şəkilçi qoşulduqda heç bir dəyişiklik baş vermir: *əmlak – əmlaka, iştirak – iştirakımız, şərik – şəriki* və s.

1.4. Son səsi [t], bəzən də [d] kimi tələffüz olunan çoxhecalı Azərbaycan mənşəli sözlər **d** hərfi ilə yazılır: *bulud, palıd, söyüd* və s.

1.5. Son səsi [ç], bəzən də [c] kimi tələffüz olunan sözlər **c** hərfi ilə yazılır: *qılınç, ülgüç, kərpic* və s.

2. Alınma sözlərdə saitlərin yazılışı

2.1. Tərkibində **o** hərfi olan alınma sözlər [**a**] və ya [**o**] ilə tələffüz edilməsindən asılı olmayaraq, **o** ilə yazılır: *avtomat, kollec, kollektiv, laborant, Moskva, motor, obyekt, Odessa, poema, poeziya, problem, professor, solist, velosiped* və s.

2.2. İkinci hecasındakı saiti [**i**], bəzən də [**ü**] kimi tələffüz olunan ərəb mənşəli sözlər tarixi-ənənəvi prinsipə əsasən **i** ilə yazılır: *külli, müdir, müdrik, müflis, müxbir, müxlis, münbit, münsif, mürid, mürşid, müsibət* və s.

Qeyd: *Mühüm, müşkül* və *üfûq* sözlərindəki ikinci heca **ü** hərfi ilə yazılır.

2.3. Mənbə dildə [**u**] saitli alınma sözlər **ü** hərfi ilə yazılır: *bülleten, büro, jüri, karbürator, kompüter, paraşüt, süjet, şlüz* və s.

2.4. Mənbə dildə **a** hərfi ilə bitən alınma sözlər iki cür yazılır:

2.4.1. *aksiom, anket, aptek, atmosfer, diaqram, diaspor, fabrik, fonem, kaset, kayut, konfet, kontor, qəzet, qrafem, qravür, leksem, lent, maşın, perspektiv, planet, proqram, pyes, reklam, rezin, sistem, sistern, sitat, teorem, vitrin* və s. kimi sözlərin sonunda **a** hərfi yazılmaz;

Mənbə dildə tərkibində qoşa **b, p, n** və **m** samitləri olan aşağıdakı sözlərin sonunda **a** ilə yanaşı, qoşa samitlərdən biri də atılır: *abreviatur, grup, ton, diaqram, stenoqram* və s.

2.4.2. *botanika, doktrina, forma, kamera, qrammatika, norma, poetika, poeziya, respublika, taktika* və s. kimi sözlərin sonunda **a** yazılır.

2.5. Mənbə dildə birhecalı sözlər iki cür yazılır:

2.5.1. iki saitlə yazılanlar: *cisim, eyib, ətir, feil, fəsil, fikir, heyif, isim, izin, qəbir, qədir, qisim, meyil, nəsil, ömür, səbir, sətir, sinif, şeir, şəkil, zəhin* və s.;

2.5.2. bir saitle yazılanlar: *cəbr, əmr, həbs, həsr, hökm, hüsn, hüzn, kəsr, qəbz, qəhr, qəsr, nəbz, nəfs, nəsr, sehr, sədr, üzr, üzv, zülm* və s.

3. Alınma sözlərdə samitlərin yazılışı

3.1. Rus dilində tərkibində **u** hərfi olan alınma sözlərin yazılışında aşağıdakı qaydalar əsas götürülür:

3.1.1. ümumi isimlər **s** hərfi ilə yazılır: *aseton, dosent, konsert, lisey, kulminasiya, aksiya, sement, sirk* və s.;

Qeyd: *Metso, vitse* morfemləri və *blits, ratsiya* və s. sözlər istisnadır.

3.1.2. xüsusi isimlərdə sözün əvvəlində **s** (*Setkin, Siolkovski* və s.), sözün ortasında və axırında isə **ts** (*Motsart, Muromets, Vorontsov* və s.) yazılır.

3.2. Rus dilində tərkibində **u** hərfi olan alınma sözlərin yazılışında aşağıdakı qaydalar əsas götürülür:

3.2.1. sözün əvvəlində və sonunda işlənən **u** hərfi əvəzinə **ş** yazılır: *Şedrin, Şerba, Şors, borş* və s.;

3.2.2. ortasında **u** hərfi olan sözlər qoşa **ş** ilə yazılır: *məşşan, Vereşşagin* və s.

3.3. **H** samiti ilə başlanan alınma sözlər **h** ilə yazılır: *Haaqa, Hamburq, harmoniya, Havana, Hegel, hektar, Heyne, hidrogen, hippodrom, hospital, humanizm* və s.

3.4. Birinci və ikinci hecasındakı samiti həm **[m]**, həm də **[n]** kimi tələffüz olunan alınma sözlər **n** ilə yazılır: *anbar, günbəz, İstanbul, qənbər, sünbül, şənbə, tənbel, zanbaq, zənbil* və s.

3.5. **-iy, -skiy** ilə bitən xüsusi isimlərin sonundakı **y** yazılmır: *Qordlevski, Qorki, Mayakovski, Yaroslavski* və s.

3.6. Kimyəvi element adları əslinə uyğun olaraq yazılır: *kalium, maqnezium, natrium* və s.

3.7. Əsli **[c]** samitli alınma sözlər **c** ilə də yazılır: *Cek London, cemper, Siciliya* və s.

3.8. Əsli **[q]** samitli alınma sözlər incə saitli hecalarda **g** ilə yazılır: *biologiya, dialektologiya, general, genesis, geologiya, gigiyena, etimologiya, gitara* və s.

3.9. Əsli **w** samitli alınma sözlər **v** hərfi ilə yazılır: *veb-sayt, Vilyam, vörd* və s.

3.10. Son səsi **[k']** kimi tələffüz olunan bir qrup alınma sözlər **q** hərfi ilə yazılır: *filoloq, ittifaq, müstəntiq, natiq, şəfəq, üfüq, vərəq* və s. Bu qəbildən olan sözlərin sonuna saitlə başlanan şəkilçi qoşulduqda, yazıda heç bir dəyişiklik baş vermir: *filoloqa, şəfəqi, üfüqə* və s.

4. Qoşasaitli və qoşasamitli sözlərin yazılışı

4.1. Kökündə eynicinsli qoşa və müxtəlifcinsli sait işlənən alınma sözlər qoşa saitlə yazılır: *ailə, bədi, camaat, əcaib, əmtəə, ideal, maaş, müalicə, okean, saat, stadion, zəif* və s.

4.2. Hecalarından biri **[p]** samiti ilə bitən, sonrakı hecasının ilk samiti **[b]** kimi tələffüz olunan sözlər qoşa **p** ilə yazılır: *guppultu, hoppanmaq, şappıltı, tappıltı, toppuz* və s.

4.3. Hecalarından biri **[k]** samiti ilə bitən, sonrakı hecasının ilk samiti **[g]** kimi tələffüz olunan sözlər qoşa **k** ilə yazılır: *mürəkkəb, mütəkkə, səkkiz* və s.

4.4. Hecalarından biri **[t]** samiti ilə bitən, sonrakı hecasının ilk samiti **[d]** kimi tələffüz olunan sözlər qoşa **t** ilə yazılır: *əlbəttə, hətta, Səttar* və s.

4.5. Hecalarından biri **[k']** samiti ilə bitən, sonrakı hecasının ilk samiti **[q]** kimi tələffüz olunan sözlər qoşa **q** ilə yazılır: *diqqət, doqquz, nəqqaş, saqqal* və s.

4.6. Mənbə dildə tərkibində **qq, ll, mm, pp, tt** samitləri olan Avropa mənşəli aşağıdakı alınma sözlər bir samitlə yazılır: *aqlütinativ, paralel, teleqram, aparat, apelyasiya, vat* və s.

4.7. Təkhecalı sözlərin sonunda qoşa samitin hər ikisi yazılır: *fənn, haqq, hiss, xətt, küll, rədd, sirr, zənn, zidd* və s. Belə sözlərə samitlə başlanan şəkilçi artırıldıqda, qoşa samitlər-

dən biri düşür: *fənn – fənlər, haqq – haqsız, xətt – xətdən, sirr – sirlər* və s.

Qeyd: *Hiss* və *küll* sözləri istisnadır. *Hiss* sözünə yalnız **-siz** şəkilçisi artırıldıqda, kökdəki **s** samitlərindən biri ixtisar olunur.

4.8. Mənbə dildə qoşa samitlə bitən iki və ya çoxhecalı sözlər bir samitlə yazılır: *hüsnxət, kilovat, mühüm, rəsmxət* və s.

4.9. Söz ortasında qoşa **s** samiti olan aşağıdakı alınma sözlər bir **s** ilə yazılır: *aksesuar, kaset, masaj, pasaj, şose*.

4.10. Söz sonunda qoşa **s** samitli aşağıdakı alınma sözlər bir **s** ilə yazılır: *ekspres, kongres, kros, bras, stres*.

Qeyd: *Press (mətbuat)* sözü istisnadır.

5. Şəkilçilərin yazılışı

5.1. Tərkibində **a-, anti-, ba-, bi-, na-, pre-** ön şəkilçiləri olan sözlər bitişik yazılır: *anormal, antivirus, bəməzə, bisavad, nalayiq, prepozisiya* və s.

Qeyd: **Anti** şəkilçisindən sonra xüsusi isim gəldikdə, defis işarəsi qoyulur: *Anti-Azərbaycan, Anti-Rusiya* və s.

5.2. Sözdüzəldici şəkilçilər aşağıdakı üç qaydaya əsasən yazılır:

5.2.1. ahəng qanununa tabe olmayan və **bir cür** yazılan şəkilçilər:

-i şəkilçisi: samitlə bitən sözlərdə **-i**; *cənubi, daxili, elmi, həyati, Naxçıvani, şimali, Şirvani, tarixi* və s; saitlə bitən sözlərdə isə şəkilçinin əvvəlinə **v** samiti artırılır: *ailəvi, dairəvi, Gəncəvi, kütləvi* və s.;

-vari şəkilçisi: *buynuzvari, qalxanvari, üzükvari, yüngülvari* və s.;

-keş şəkilçisi: *qayğıkeş, zəhmətkeş, cəfakəş*;

-daş şəkilçisi: *yoldaş, əməkdaş, yurddaş, soydaş*;

-stan şəkilçisi: samitlə bitən sözlərdə şəkilçinin əvvəlinə ahəng qanununa uyğun olaraq **ı, i, u, ü** saitlərindən biri artırılır:

Dağıstan, Türkmənistan, Monqolustan, Türküstan; saitlə bitən sözlərdə isə şəkilçi olduğu kimi qalır: *Gürcüstan*;

-**gil** şəkilçisi: *bacımgil, xalamgil, Əhmədgil* və s.;

-**zadə** şəkilçisi: *xanzadə, bəyzadə, Axundzadə* və s.;

5.2.2. **iki cür** yazılan şəkilçilər:

kar samitlə bitən sözlərdə: **-qan, -kən**; cingiltili samitlə bitən sözlərdə **-ğan, -gən** şəkilçisi: *çalışqan, yapışqan, döyüşkən, sürüşkən, deyingən* və s.;

-**ağan, -əyən** şəkilçisi: *qaçağan, güləyən, küsəyən* və s.;

5.2.3. **dörd cür** yazılan şəkilçilər:

-**kı, -ki, -ku, -kü** şəkilçisi: *axşamkı, bildirki, səhərki, gündüzkü* və s.;

sifət və isim düzəldən **-ı, -i, -u, -ü** şəkilçisi: *darçını, badımcanı, narıncı, çərkəzi, armudu, gümüşü* və s.;

saitlə bitən sözlərdə bu şəkilçinin əvvəlinə **y** samiti artırılır: *bənövşəyi, buğdayı, xurmayı, sürməyi* və s.

5.3. Feil köklərindən isim və sifət düzəldən şəkilçilər:

5.3.1. **kar samitlə bitən sözlərdə**:

-**qı, -ki, -qu, -kü** şəkilçisi: *asqı, seçki, pusqu, sürtkü* və s.;

-**qın, -kin, -qun, -kün** şəkilçisi: *satqın, bitkin, tutqun, ötkün* və s. ;

5.3.2. **cingiltili samitlə bitən sözlərdə**:

-**ğı, -gi, -ğu -gü** şəkilçisi: *çalğı, vergi, vurğu, bölgü* və s.;

-**ğın, -gin, -ğun, -gün** şəkilçisi: *qırğın, əzgin, yorğun, süzgün* və s.

5.4. Rəqəmlə yazılan miqdar saylarına mənsubiyyət və hal şəkilçiləri əlavə edildikdə, şəkilçidən əvvəl defis qoyulur: *2-yə, 3-də, 5-i, 6-nın, 17-si, 20-dən*. Rəqəmlərdən sonra ahəng qanununa görə sıra sayının şəkilçisi ixtisarla (**-cı, -ci, -cu, -cü**) yazılır: **2-ci, 3-cü, 6- cı, 10-cu**.

5.5. Roma rəqəmlərindən sonra şəkilçi yazılmır: *beşinci – V, onuncu – X* və s.

6. Mürəkkəb sözlərin yazılışı

6.1. Aşağıdakı hallarda sözlər bitişik yazılır:

6.1.1. bir vurğu ilə deyilən müxtəlifmənalı sözlər: *arabir, balacaboy, beşillik, beşmərtəbəli, bugünkü, dilucu, əmioğlu, bacıoğlu, xalaoğlu, güləriz, günəbaxan, hərgəcəki, köhnəfikirli, qalxanabənzər, qanunvericilik, qarasaçlı, qurultayqabağı, müxtəliflərəflə, özbaşınalıq, soyuqqanlı, ucdantutma, ümumbəşəri, yenifikirli* və s.;

6.1.2. eyni feil kökünün təkrarı və **a, ə, ha** bitişdiriciləri vasitəsilə yaranan mürəkkəb isimlər: *qaçaqaç, kəsəkəs, gəlha-gəl, tutatut, vurhəvur* və s.;

Qeyd: Sözlərin kökü kar samitlə bitdikdə, ahəng qanununa görə **a, ə**, cingiltili samitlə bitdikdə isə **ha** bitişdiricisi yazılır. *Gəthəget* sözü istisnadır.

6.1.3. eyni sözün təkrarı və **ba, bə** bitişdiriciləri vasitəsilə yaranan mürəkkəb zərflər: *addımbaaddım, aybaay, günbəgün, ilbəil* və s.

6.2. Tərkibində **aero-, aqro-, audio-, avia-, avto-, ekzo-, endo-, elektro-, foto-, makro-, mikro-, mini-, mono-, multi-, nano-, neo-, oksi-, oliqo-, paleo-, para-, post-, proto-, psevd-, psix-, stereo-, super-, tele-, termo-, trans-, ultra-, ümum-**morfemləri olan mürəkkəb sözlər bitişik yazılır: *aeroklub, aqromüxtəliflik, audioəlaqə, aviasalon, avtopark, endoplazma, mikrocərrahiyyə, elektromaqnit, fotoçəkiliş, miniavtobus, monopredikativ, monokristal, multimilyonçu, nanotexnologiya, nanohissəcik, neofaşizm, neorealizm, oksitetrasiklin, oliqofreniya, paleoxəritə, paramaqnetizm, postsovet, psixonevroloji, postmodernizm, prototürk, stereotəsvir, superdövlət, supermarket, teletəməşə, termoaçaq, transmilli, ultrasəs, ümumbəşəri* və s.

Qeyd: Bu morfemlərin bəziləri xüsusi isimlərə qoşulduqda, defislə yazılır: *trans-Asiya, trans-Avropa, trans-Avrasiya, trans-Qafqaz, paleo-Azərbaycan, proto-Azərbaycan, ümum-Azərbaycan, ümum-Avropa* və s.

6.3. Tərkibindəki sözlərin səciyyəsinə asılı olaraq aşağıdakı mürəkkəb sözlər defislə yazılır:

6.3.1. qoşa sözlər: *adda-budda, aşıq-aşıq, az-maz, dedi-qodu, əzik-üzük, həlləm-qəlləm, kağız-kuğuz, qara-qura, qonaq-qara, sür- sümük* və s.;

6.3.2. tərkibində **art-**, **eks-**, **əks-**, **kontr-**, **qeyri-**, **ober-**, **vəb-**, **vitse-** morfemləri olan mürəkkəb sözlər: *art-obyekt, eks- prezident, əks-səda, kontr-admiral, qeyri-adi, qeyri-iradi, ober- leytenant, veb-dizayner, veb-səhifə, vitse-admiral*;

6.3.3. izafət birləşmələri: *həddi-büluğ, külli-aləm, külli-ixtiyar, nöqteyi-nəzər, tərcümeyi-hal, tərz-i-hərəkət* və s.;

6.3.4. mürəkkəb coğrafi sözlər: *cənub-qərb, şərq-qərb, şimal- şərq* və s.;

6.3.5. tərkibində mənaca bir-birinə yaxın və ya əks anlayışları bildirən sözlər: *ab-hava, adlı-sanlı, ağıllı-kamallı, az-çox, baş-ayaq, dərə-təpə, dinməz-söyləməz, elə-belə, gec-tez, iki-üç, naz-qəmzə, nəvə-nəticə, ölüm-itim, pis-yaxşı, söz-söhbət, təhvil-təslim, ucsuz- bucaqsız* və s.;

6.3.6. ölçü vahidlərini bildirən isimlər: *kiloelektron-volt, kilovat- saat, gram-kalori* və s.;

6.3.7. birinci tərəfi sifətin dərəcə əlaməti kimi işlənən **açıq** və **tünd** sözlərinin, eləcə də müəyyən mənə çaları bildirən **ala** sözünün iştirakı ilə yaranan mürəkkəb sifətlər: *açıq-sarı, tünd-göy, ala-seyrək* və s.

Qeyd: Tərkibində **təhər** morfemi olan sifətlər istisnadır: bu cür sözlər bitişik yazılır: *göytəhər, sarıtəhər* və s.

7. Köməkçi sözlərin yazılışı

7.1. **İdi**, **imiş**, **ikən** köməkçi sözləri adlardan (isim, sifət, say, əvəzlilik), saitlə bitən zərflərdən və feillərdən sonra ayrı, samitlə bitən feillərdən sonra həm ayrı, həm də ilk saiti buraxılaraq, şəkilçiləşmiş variantlarda bitişik yazılır: *uşaq idi*,

uşaq ikən, uşaq imiş, gəlirkən, gəlirmiş, gəlməli idi, gəlməli ikən, gecə idi, gecə ikən, gəlməli imiş, gəlmiş imiş, gəlmişdi və s.

Qeyd: Saitlə bitən feillərdən sonra gələn bu köməkçi sözlər ilk saiti buraxılaraq, **y** bitişdiricisinin əlavəsi ilə bitişik də yazıla bilər: *almalıydı, gəlməliymiş, alaydı, alasıydı, gəlməliydi və s.*

7.2. Qoşmalar iki cür yazılır:

7.2.1. təkhecalı qoşmalar (**-can, -cən, -dək, -tək**) aid olduqları sözə bitişik yazılır: *dağacan, evəcən, küçəyədək, quştək və s.;*

7.2.2. ikihecalı qoşmalar (**ilə, kimi, qədər, ötrü, təki, üçün**) aid olduqları sözdən ayrı yazılır: *gəmi ilə, adam kimi, ondan ötrü, sənin təki, şagird üçün və s.*

Qeyd: 1. **İlə** qoşması samitlə bitən sözlərdə ahəng qanununa uyğun olaraq **-la, -lə** şəklində bitişik yazıla bilər: *qatarla, qələmlə və s.*

2. *Etibarilə, məqsədilə, münasibətilə, vasitəsilə* sözləri bitişik yazılır.

7.3. Mənşəcə mürəkkəb olan bağlayıcılar bitişik yazılır: *çünki, habelə, halbuki, həmçinin, hərçənd, hərgah, nəinki, yaxud, yəinki və s.*

7.4. Tərkibi bağlayıcılar və bağlayıcı sözlər ayrı yazılır: *belə ki, buna görə, buna görə də, bunun üçün, bununla da, daha da, guya ki, həm də, odur ki, ona görə də, ona görə, onun üçün də, tutaq ki, və ya, və yaxud, kim ki, o zaman ki, onda ki və s.*

7.5. Ədatlar aid olduqları sözlərdən ayrı yazılır: *daha gözəl, dedim də, di get, ən yaxşı, gör ha, lap pis, sən ki və s.*

-mı, -mi, -mu, -mü; -sana, -sənə, -ca, -cə ədatları aid olduqları sözlərə bitişik yazılır: *Qəşəngdirmi? Oxudumu? A kos-kosa, gəlsənə, torbanı doldursana! Yaxşıca dincəldim. İndicə gəlmişik və s.*

7.6. Eyni nidanın təkrarından əmələ gələn nidalar defislə yazılır: *bəh-bəh, ha-ha-ha, pəh-pəh, uy-uy, vay-vay və s.*

7.7. Müxtəlif sözlərdən əmələ gələn nidalar ayrı yazılır: *ay aman, ay haray*.

8. Birinci hərfi böyük yazılan sözlər

8.1. Ad, soyad, təxəllüs və ləqəb bildirən sözlərin (*bəy, oğlu* və *qızı* sözlərindən başqa) birinci hərfi böyük yazılır: *Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Uzun Həsən, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Mirzə Fətəli Axundzadə, Xan qızı Natəvan, Süleyman Sani Axundov, Üzeyir bəy Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəyli, Mehdi Hüseynzadə, Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Bəxtiyar Vahabzadə* və s.

Qeyd: Xüsusi isimlər cəm şəkilçisi qəbul etdikdə də böyük hərf ilə yazılır: *Nizamilər, Füzulilər, Hacı Qaralar, Həzi Aslanovlar, Mehdi Hüseynzadələr* və s.

8.2. Bədii əsərlərdə heyvanlara və cansız əşyalara verilən adlar böyük hərf ilə yazılır: *Alapaça, Badə, Bəng, Bozdar, Qırat, Məstan* və s.

8.3. Tarixi hadisələrin, dövrlərin, sülalələrin, eləcə də qədim yazılı abidələrin və s. adlarının birinci sözünün ilk hərfi böyük yazılır: *Azadlıq meydanı, Çaldıran döyüşü, Dəmir dövrü, Orxon-Yenisey abidələri, Sasanilər dövrü, Səfəvilər sülaləsi, Şuşa qalası, Versal sülhü, Vətən müharibəsi, Yeddiillik müharibə* və s. Belə mürəkkəb adlara fərqləndirici söz əlavə olunduqda, onun da birinci hərfi böyük yazılır: *Orta Paleolit dövrü, Son Paleolit dövrü*.

8.4. Ölkələrin, muxtar respublikaların, vilayət və diyarların rəsmi adlarının tərkibindəki bütün sözlərin ilk hərfi böyük yazılır: *Azərbaycan Respublikası, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, İran İslam Respublikası, Naxçıvan Muxtar Respublikası* və s.

8.5. Səməvi kitabların, fəza cisimlərinin adları böyük hərf ilə yazılır: *Quran, Bibliya, Əhdi-cədid, Əhdi-ətiq, İncil, Tövrat, Zəbur, Ülkər, Günəş, Ay, Yupiter, Saturn, Venera* və s.

8.6. Yüksək dövlət vəzifələri (*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Respublikasının Baş Naziri, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Sədri*), nazirlik, komitə, birlik, cəmiyyət, qurum, akademiya, universitet, texnikum, teatr, filarmoniya, siyasi partiya, eləcə də tarixi günlərin və s. mürəkkəb adların tərkibindəki bütün sözlərin (*adına, üzrə, yanında, qarşı kimi yardımçı sözlərdən başqa*) birinci hərfi böyük yazılır: *Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti, Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, Yeni Azərbaycan Partiyası, Müslüm Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı Şəhər İcra Hakimiyyəti, Ağstafa Rayon Təhsil Şöbəsi* və s.

Qeyd: 1. Tərkibində **gün** sözü olan və təqvimə düşən əlamətdar günlərin adlarında bütün sözlər böyük hərflə yazılır: *Beynəlxalq Ana Dili Günü, Beynəlxalq Qadınlar Günü, Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Günü* və s.

2. Məşhur tarixi gün və bayram adlarında yalnız birinci sözün ilk hərfi böyük yazılır: *İyirmi yanvar, İyirmi səkkiz may, Səkkiz mart, Qurban bayramı, Novruz bayramı* və s. Həmin günlər rəqəmlə göstərilərsə, *20 Yanvar, 28 May, 8 Mart* və s. rəqəmdən sonrakı birinci sözün ilk hərfi böyük yazılır.

3. *Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə naziri, Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı naziri* tipli mürəkkəb adlarda sahə bildirən söz (*Səhiyyə*) böyük, vəzifə bildirən söz (*nazir*) kiçik hərflə yazılır.

4. Tərkibində *lisey, gimnaziya, vəqf, məktəb, fakültə, şöbə* sözləri olan mürəkkəb adlarda ilk söz böyük, sonrakı sözlər kiçik hərflə yazılır: *Avropa liseyi, Dəyanət vəqfi, Humanitar fənlər gimnaziyası, Humanitar siyasət məsələləri şöbəsi, Uşaq-gənclər sahmat məktəbi, BDU-nun Filologiya fakültəsi, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Terminologiya şöbəsi* və s.

5. Tərkibində *okean, dəniz, çay, göl, şəhər, rayon, qəsəbə, kənd, prospekt, meydan, küçə, xiyaban, saray, qala, türbə, qoruq,*

boğaz, düz, ada, burun, körpü, düzənlik, dağ, səhra, dərə sözləri olan adlarda ilk söz böyük hərflə yazılır: *Sakit okean, Xəzər dənizi, Qara dəniz, Kür çayı, Baykal gölü, Bakı şəhəri, Salyan rayonu, Şüvəlan qəsəbəsi, Hökməli kəndi, Neftçilər prospekti, Azadlıq meydanı, Əhməd Cavad küçəsi, Şəhidlər xiyabanı, Səadət sarayı, Ramana qalası, Möminə xatun türbəsi, Şirvan qoruğu, Dardanel boğazı, Mil düzü, Nargin adası, Xudafərin körpüsü, Culfa düzənliyi, Kəpəz dağı, Qaraqum səhrası, İynə burnu.*

8.7. Fəxri adların özək hissəsini təşkil edən ilk söz böyük hərflə, sonrakı sözlər kiçik hərflə yazılır: *Əməkdar müəllim, Əməkdar incəsənət xadimi, Xalq şairi* və s.

Qeyd: *Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı* mürəkkəb adlarında hər üç söz böyük hərflə yazılır.

8.8. *Orden, medal, bədii əsər, opera, balet, kinofilm, qəzet, jurnal, kinoteatr, mehmanxana, nəşriyyat, kafe, restoran* və s. adları dırnaqda və böyük hərflə yazılır: *“İstiqlal” ordeni, “Azərbaycan Bayrağı” ordeni, “Ata və oğul” povesti, “Yeddi gözəl” baleti, “Uzaq sahillərdə” filmi, “Azərbaycan” qəzeti, “Cücələrim” kafesi, “Bahar” mağazası, “Badamlı” mineral suyu* və s.

Qeyd: Dırnaqda yazılan belə adlara artırılan şəkilçi dırnaqdan kənarda yazılır: *“Xalq qəzeti”nin bugünkü nömrəsi, “Yeddi gözəl”in ilk tamaşası* və s.

8.9. *Mirzə, hacı, şeyx, seyid, şah, sultan, bəyim* və s. sözlər rütbə, ləqəb və titul bildirib, aid olduğu sözlərdən əvvəl gəldikdə böyük hərflə, sonra gəldikdə isə kiçik hərflə yazılır: *Hacı Qara, Mirzə Fətəli, Nadir şah, Seyid Əzim, Sultan Süleyman, Şah İsmayıl, Şeyx Nəsrullah* və s.

Qeyd: *Ağa, bəy, xan, xanım* sözləri insan adlarının tərkib hissəsi kimi işləndikdə bitişik yazılır: *Ağacavad, Ağabəy, Əlibəy, Xanoğlu, Böyükxanım* və s. Həmin sözlər adlara qoşularaq titul kimi və ya hörmət məqsədilə işləndikdə isə ayrı yazılır: *Abbasqulu ağa Bakıxanov, Nəcəf bəy Vəzirov, Fətəli xan Xoyski, Fatma xanım Kəminə* və s.

9. İxtisar və qısaltmalar

9.1. İxtisar və qısaltmalar aşağıdakı kimi yazılır:

9.1.1. tam ixtisarlər və qısaltmalar aid olduqları sözlərə uyğun olaraq böyük hərflə yazılır: *Azərbaycan Respublikası - AR, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı - BMT, Milli Məclis - MM* və s.;

9.1.2. tam ixtisarlər ümumi isimlərə aid olduqda kiçik hərflə yazılır: *metr - m, cild - c, və sairə - və s., və başqaları - və b.*;

9.1.3. yarımçıq ixtisarlər aid olduqları sözlərə uyğun olaraq, böyük və kiçik hərflərlə, mürəkkəb adların tərkib hissələri isə bitişik yazılır: *akademik – akad., doktor – dok., dosent - dos., professor – prof., Azərbaycan Nəşriyyatı - Azərnəşr* və s.

9.2. İxtisarlara əlavə edilən şəkilçilər son səsin tələffüzünə uyğun olaraq yazılır: *AMEA-dan, MDB-nin, UNESCO-nun, İSESKO-da, BDU-ya* və s.

10. Sözüň sətirdən-sətrə keçirilməsi

10.1. Sözlər sətirdən-sətrə hecalarla keçirilir: *və-tən, mək-təb- li-lər* və s.

Sözüň bir saıtdən ibarət olan hecasını sətrin sonunda saxlamaq və ya yeni sətrə keçirmək olmaz: *a-ilə, a-zadlıq, iddi-a* və s. Bu qəbildən olan sözlər sətirdən-sətrə bu şəkildə keçirilir: *ai-lə, azad-lıq, id-dia* və s.

10.2. Saylar rəqəmlə yazıldıqda, onlara artırılan şəkilçilər sətirdən-sətrə keçirilmir: *5-cilər, 7-ci, 9-da* və s.

10.3. Mürəkkəb ixtisarlər və onlara artırılan şəkilçilər sətirdən-sətrə keçirilmir.

10.4. Ad və ata adlarının bir hərfdən ibarət qısaltmalarını (*M.F.Axundzadə, M.S.Ordubadı, Y.V.Çəmənəzəminli* və s.) sətrin sonunda saxlamaq olmaz.

10.5. Durğu işarələri yeni sətrə keçirilmir.

Azərbaycan dilinin bəzi orfoepiya qaydaları

Əsl Azərbaycan sözlərinin düzgün tələffüz qaydaları:

1. Əsl Azərbaycan sözləri, bir qayda olaraq, yazıldığı kimi tələffüz olunur; məsələn: *dağ, daş, ot, ət, əkin, biçin, yaz, qış, dərə, dəniz, duman, geyim, ağ, qara, qırmızı, əyri, doğru, yuxarı, aşağı, qarı, qoca, birinci, sonuncu, gəl, get, danış, yaşa, düşün, dayan* və s.

2. Son səsi **q** hərfi ilə yazılıb müxtəlif cür deyilən sözlərdə həmin səsin düzgün tələffüz şəkli [**x**]-dir; məsələn: *otaq-otax, daraq-darax, qaymaq-qaymax, soyuq-soyux, uzaq-uzax, quraqlıq-quraxlıx, sarmaşıq-sarmaşıx, axtarmaq-axtarmax, yıxılmaq-yıxılmax, qorunmaq-qorunmax* və s.

Bu sözlərə sait səslə başlayan şəkilçi artırıldıqda [**x**] səsi [**ğ**] səsinə keçir; məsələn: *otax → otağa, darax → darağı, qaymax → qaymağın* və s.

Samit səslə başlayan şəkilçi artırıldıqda isə [**x**] səsi olduğu kimi qalır; məsələn: *otax → otaxda, darax → daraxdan, qaymax → qaymaxlı* və s.

3. Son səsi **k** hərfi ilə yazılıb müxtəlif cür deyilən ikihecalı sözlərdən həmin səsin düzgün tələffüz şəkli [**x'**]-dir; məsələn: *ürək-ürəx', çiçək-çiçəx', çörək-çörəx', kəpənək-kəpənəx', örpək-örpəx', gəzmək-gəzməx', getmək-getməx', tələsmək-tələsməx'* və s.

Bu sözlərə sait səslə başlayan şəkilçi artırıldıqda [**x'**] səsi [**y**] səsinə keçir; məsələn: *ürəx'-ürəyə, çiçəx'-çiçəyi, çörəx'--çörəyin* və s.

Samit səslə başlayan şəkilçi artırıldıqda isə [**x'**] səsi olduğu kimi qalır; məsələn: *ürəx'-ürəx'də, çiçəx'-çiçəx'dən, çörəx'-çörəx'li* və s.

4. Son səsi **c** hərfi ilə yazılan iki və daha artıq sözlərdə həmin səs [**ç**] şəklində tələffüz olunur; məsələn: *qazanc → [qazanç], qılınç → [qılınç], sanc(maq) → [sanç(max)]* və s.

Bu qayda alınma sözlərə də aiddir; məsələn: *möhtac* → [məhtaç], *merac* → [me:raç] və s.

Həmin sözlərə saitlə başlayan şəkilçi əlavə edildikdə [ç] səsi [c]-ya keçir; məsələn: [qazanç] → [qazancı], [me:raç] → [meraca] və s.

5. Qoşa **q** hərfi ilə yazılan sözlərdə birinci hərf [k'], ikinci hərf isə [q] kimi tələffüz olunur; məsələn: *toqqa* → [tok'qa], *saqqal* → [sak'qal], *taqqıltı* → [tak'qıltı] və s.

b) Ərəb mənşəli alınma sözlərin düzgün tələffüz qaydaları:

1. Ərəb mənşəli alınma sözlərdə bir sıra sait səslər uzun tələffüz olunur; məsələn:

[a:]- *a:lim*, *a:rif*, *ha:kim*, *ta:rif* və s.

[e:]- *e:lan*, *e:tiraf*, *e:timad* və s.

[ə:]- *ə:la*, *tə:nə*, *mə:na* və s.

[ö :]- *mö:min*, *şö:lə*, *mö:təbər* və s.

Ancaq sait səslərin alınma sözlərdə bu cür uzun tələffüzü fonoloji əhəmiyyət kəsb etmir.

2. Qoşa [y] samitli ərəb mənşəli alınmalarda:

a) hər iki samit tələffüz olunur; məsələn: *əyyam*, *əyyaş*, *müəyyən* və s.

b) [y]-lardan biri deyilir; məsələn: *ədəbiyyat*- [ədəbiyat], *mədəniyyət*-[mədəniyət], *səhiyyə*-[səhiyə], *səmimiyyət*-[səmimiyət] və s.

3. Söz sonunda [b] → [p] əvəzlənməsi baş verir; məsələn:

kitab → [kitap], *ədəb* → [ədəp], *katib* → [katip] və s

c) Rus-Avropa mənşəli alınma sözlərin düzgün tələffüz qaydaları

1. Rus-Avropa mənşəli sözlər Azərbaycan dilinə, əsasən, rus dili vasitəsilə keçib sabitləşdiyindən tələffüzdə həmin sözlərin rus “aksent”i aparıcıdır; məsələn: *teatr*, *radio*, *televizor*, *kooperasiya*, *tolerant*, *subyektiv*, *professional* və s.

2. İlk vurğusuz hecalarında **o** hərfi ilə ifadə olunan səslər [a] kimi tələffüz olunur; məsələn: *monarxiya*-[manarxiya],

kommunizm - [kammunizm], *koordinasiya* - [kardinasiya], *toponimiya* - [tapanimiya] və s.

3. Rus dilində yazılışında **ю** hərfli alınma sözlər [**ü**] səsi ilə tələffüz olunur; məsələn: *компютер* → [kampüter], *агглютинация* → [aqlütinasiya] və s.

4. Rus dilində yazılışında **у** hərfli alınma sözlər [**s**] səsi ilə tələffüz olunur; məsələn: *уmata* → [sitat], *лузей* → [lisey] və s.

ç) Şəkilçilərin tələffüzü

1) isimdən isim düzəldən **-lıq, -lik, -luq, -lük** [-lɪx, -lɪx', lux, lüx'] şəkilçisi artırıldığı bəzi sözlərdən sonra [-dɪx, -dɪx', -dux, -düyx'] kimi tələffüz olunur; məsələn: [daşdɪx], [təmizdɪx'], [otdux], [düzdüyx'];

2) isimdən sifət düzəldən **-lı, -li, -lu, -lü** şəkilçisi artırıldığı bəzi sözlərdən sonra [-dɪ, -nɪ, -rɪ] kimi tələffüz olunur; məsələn: [atdɪ], [cannɪ], [qarrɪ];

3) cəmlilik bildirən **-lar, -lər** şəkilçisi artırıldığı bəzi sözlərdən sonra [-dar, -dər, -nar, -nər, -rar, -rər] kimi tələffüz olunur; məsələn: [qızdar], [sözdər], [oğlannar], [gəlinnər], [qarrar];

4) ismin çıxışlıq hal şəkilçisi **-dan, -dən** artırıldığı bəzi sözlərdən sonra [-nan, -nən] kimi tələffüz olunur; məsələn: [sənnən], [dərinən], [axşamnan] və s.

DÖRDÜNCÜ MÜHAZİRƏ

LEKSİK-SEMANTİK NORMALAR

Sözlərin leksik, qrammatik, həqiqi və məcazi mənaları

Dil bir sistem olub, səslər, sözlər, söz birləşmələri və cümlə kimi dil vahidlərindən təşkil olunmuşdur. Onların arasında əsas yeri söz tutur. Dildəki sözlərin hamısı birlikdə dilin lüğət tərkibini, yəni leksikanı təşkil edir. Leksikanı öyrənən dilçilik bölməsi isə leksikologiya adlanır (“*leksikologiya*” yunan sözü olub, “*lexicos*” – lüğət, “*loqos*” – elm, təlim deməkdir). Leksikologiyada sözlərin mahiyyəti, onların forma və məzmunca əmələ gətirdiyi söz qrupları, sözlərin mənşəyi və işlənmə dairəsi öyrənilir. Leksikologiya həmçinin dilin müasir vəziyyətdə və eləcə də tarixi inkişaf prosesində lüğət tərkibini öyrənir.

Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə danışıqda rol oynayan bütün sözlər və frazeoloji vahidlər daxildir. Dilimizdəki sözlər əşyaları, əlaməti, miqdarı, hərəkəti və s. ifadə etməyə xidmət göstərir. Dilimizin lüğət tərkibindəki hər bir söz müəyyən mənaya-semantikaya malikdir.

Sözün birbaşa ifadə etdiyi mənaya onun *leksik mənası* deyilir. Sözlərin leksik mənası izahlı lüğətlərdə öz ifadəsini tapır. Məsələn: **çörək** – leksik mənası - undan bişirilən qida məhsulu. Sözün leksik mənası ilə yanaşı, qrammatik mənası da olur. Sözün *qrammatik mənası* - onun hansı nitq hissəsinə aid olması və həmin nitq hissəsinə xas olan xüsusiyyətləri ifadə etməsi ilə müəyyənləşir. Məsələn: **kitab** – qrammatik mənası – isimdir, nə? sualına cavab verir, sadədir, ümumidir, konkretidir, əşyanın adını bildirir, adlıq haldadır, cümlədə mübtəda, tamamlıq, xəbər vəzifəsində işlənir.

Bütün sözlərin qrammatik mənası olur, lakin hər sözün leksik mənası olmur. Azərbaycan dilində əsas nitq hissələrinin

həm leksik, həm də qrammatik, köməkçi nitq hissələrinin və şəkilçilərin isə yalnız qrammatik mənası olur. Sözün leksik mənası leksikologiyada, qrammatik mənası isə morfologiyada öyrənilir.

Dilimizdəki sözlərin bir çoxu həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlədilir. Sözün ilkin, əsas mənası onun *həqiqi mənasıdır*. Sözün sonradan qazandığı əlavə, törəmə mənası isə onun *məcəzi mənası* adlanır. Məsələn: “yumşaq çörək”, “şirin çay” kimi söz birləşmələrindəki birinci tərəflər həqiqi mənada, “yumşaq söz”, “şirin yuxu” kimi söz birləşmələrində isə birinci tərəflər məcazi mənada işlənmişdir.

Ümumiyyətlə, hər hansı bir söz əvvəlcə həqiqi mənə kəsb etmiş, sonradan digər sözlərə aid edilərək məcazi mənə qazanmış, lakin öz əvvəlki mənası ilə əlaqəni itirməmişdir.

Leksik-semantik norma

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi çox zəngindir. Dünyanın başqa inkişaf etmiş dilləri kimi Azərbaycan ədəbi dilində də leksik-semantik normanın keyfiyyətini milli sözlər müəyyən edir.

Dilçiliyin leksikologiya şöbəsinə əsaslanan leksik-semantik norma hər bir şəxsdən dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin mənasını bilməyi, onları düzgün və yerində işlətməyi tələb edir. Belə ki, dildəki sözlər tarixi inkişaf sayəsində müəyyən mənaya malik olur. Sözün ona məxsus olmayan, ənənədən uzaq mənada işlədilməsi, lazımsız şəkildə mətnə daxil edilməsi nitq nöqsanıdır. Söz onun üçün xarakterik olan mənada işlənmişsə, demək, fikir düzgün anlaşılmayacaq, beləliklə, nitq mədəniyyətinin tələbi - leksik norma pozulacaq. Məsələn:

İcazə verin, sizə bir *sual soruşum*.

Hər dəfə onun bu halını görəndə *könlüm ağrıyırdı*.

Onlar avtomobil qəzasında *vəfat etdilər*.

Yuxarıdakı cümlələrdə leksik normanın tələbinə görə, “*sual soruşmaq*” əvəzinə “*sual vermək*”, “*könlüm ağrıyır*” əvəzinə “*ürəyim ağrıyır*”, “*vəfat etdilər*” əvəzinə “*həlak oldular*” işlənmişdir.

Göründüyü kimi, fikrin düzgün və dəqiq ifadə edilməsində yaxınmənalı sözlərin, sinonimlərin böyük rolu vardır.

Sözdən düzgün və dəqiq istifadə ilə yanaşı, onun yerinə görə ifadəli, emosional işlədilməsi də leksik normanın tələblərindəndir. Leksik vasitələr arasında frazeologizmlər nitqə daha çox obrazlılıq, ifadəlilik gətirir. Frazeologizmlər nitqi zənginləşdirdiyi, gözəlləşdirdiyi üçün onlardan daha geniş istifadə olunması tövsiyə olunur. Məsələn, “*O kədərlandı*” əvəzinə “*O qəm dəryasına batdı*”, yaxud “*O öldü*” əvəzinə “*O haqq dünyasına qovuşdu*” söyləsək, nitqimiz daha ifadəli və təsirli olar.

Ümumiyyətlə, leksik norma dedikdə, müasir dilimizdə işlədilən ədəbi (sinonimlər, antonimlər, omonimlər, neologizmlər və s.) və qeyri-ədəbi dil (vulqar sözlər, tüfeyli sözlər, jarqonlar, dialekt sözləri, varvarizmlər və s.) ünsürlərinin nitqin tələblərinə uyğun işlədilməsi nəzərdə tutulur.

Aşağıdakı qaydalara əməl olunarsa, leksik normanın tələbləri ödənməmiş olar:

1) Müəyyən bir anlayış, proses, hərəkət və s. dəqiq, düzgün seçilmiş sözlərlə ifadə edilməli, sözlər yerində işlədilməlidir. Məs: *Azərbaycan xalqı yaxşı yaşamağa məhkumdur (olmalıdır: layiqdir)*.

2) Köhnəlmiş sözlərdən (*çuxa, əba, kəndxuda, təhnə, batman, us* və s.) nitqdə ehtiyac olmadığı halda istifadə edilməməlidir.

3) Məhəlli dialektlərə və yerli şivələrə məxsus danışiq tərzinə (*ceviz -qoz, qəlbi -hündür, nimdər -döşəkçə, qəmalti-bıçaq, manşır -işarə* və s.) yol verilməməlidir.

4) Danışanın nitqində əcnəbi sözlər (*xolodilnik-soyuducu, pilesos -tozсорan, zakaz -sifariş, podarka -hədiyyə və s.*) lüzumsuz işlədilməməlidir.

5) Tüfeyli sözlərlə bağlı qüsurlar (*adı nədi, şeydi, zaddı, türkün məsəli və s.*) aradan qaldırılmalıdır.

6) Jarqon söz və ifadələrdən (*manis -kişi müğənni, göy-dollar əsginası və s.*) istifadə edilməməlidir.

7) Loru söz və ifadələr (*dadaş, qağa, qanmaq və s.*) işlədilməməlidir.

8) Mədəni nitqdə işlədilməsi münasib sayılmayan kobud sözlərə (*tıxmaq, hırıldamaq, çərənləmək, veyillənmək və s.*) yol verilməməlidir.

Görkəmli rus şairi N.Nekrasovun maraqlı bir kəlamı var: “Kəndli taxılı necə sovurursa, dili də eləcə “sovurmaq” lazımdır... Bu zaman dən xırmanda qalır, saman qırıntılarını və tozu isə külək aparır”. Yəni danışan “dil normaları küləyi”nin apara biləcəyi lüzumsuz sözləri və ifadələri nitqindən çıxarıb atmağı bacarmalıdır.

Sözlərin işlənmə dairəsinə görə normativliyi

Dilin lüğət tərkibinə daxil olan leksik vahidlər bir-birindən fərqlənir. Belə ki, dildə olan hər bir leksik vahidin özünəməxsus xüsusiyyətləri, üslubi vəzifələri vardır. Buna görə də bəzi sözlər dilin bütün üslublarında işləndiyi halda, digər sözlər müəyyən üslubi məqsədlə yalnız bir üslubda işlənir. Bu baxımdan dilin lüğət tərkibində olan sözləri aşağıdakı söz qruplarına ayırırlar:

ümumişlək sözlər, dialekt sözləri, köhnəlmiş sözlər, neologizmlər, vulqarizmlər, varvarizmlər, loru sözlər, jarqonlar və s.

Ümumişlək sözlər. Dilin lüğət tərkibinin əsas hissəsini mənası hamı tərəfindən başa düşülən və işlədilən sözlər təşkil edir ki, bunlara ümumişlək sözlər deyilir. Bu sözlər insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir, ən zəruri anlayışları,

əşya, hadisə, hal, kəmiyyət, keyfiyyət, hərəkət və s. bildirir. Ümumişlək sözlər dilimizin fəal lüğət fonduna daxildir və biz gündəlik nitqimizdə, əsasən, onlardan istifadə edirik. Məsələn, *su, torpaq, ağac, qırmızı, üç, kitab, dəmir, çörək* kimi sözlər fəhlə, alim, qoca, uşaq – bir sözlə hamı tərəfindən başa düşülür və işlədilir.

Dialekt sözləri. Məhdud dairədə və ya ərazidə işlədilən sözlərə dialekt sözləri deyilir. Ədəbi dilin formalaşmasında, zənginləşməsində dialekt sözləri və şivələr əsas rol oynasa da, bugünkü dövr üçün onlar qeyri-ədəbi dil ünsürləri hesab olunur. Dialekt sözlərinin ədəbi dildə qarşılığı olur. Məsələn, zir-nəlbəki (Naxçıvan), hancarı-necə (Qazax), ciji –ana (Şəki), becid –tez (Bakı) sözləri yalnız müəyyən ərazidə işləndiyi üçün dialekt sözləri hesab olunur. Bu cəhətdən Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri dörd qrupa ayrılır:

1. *Şimal qrupu* (Şəki, Zaqatala-Qax)
2. *Cənub qrupu* (Naxçıvan, Ordubad, Cənubi Azərbaycan)
3. *Şərq qrupu* (Bakı, Quba, Şamaxı, Lənkəran, Muğan)
4. *Qərb qrupu* (Gəncə, Qazax, Qarabağ)

Dialektizmlərin müxtəlif növləri vardır: *fonetik, leksik, morfoloji*.

Ədəbi dildən yalnız fonetik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən dialektlərə **fonetik dialektizmlər** deyilir. Məsələn: *qardaş--qərdeş, bacı-bajı, ev-öy, öv ,əv, odun-udun, qayçı-qeyçi, papaq-popaq, söyüd- sögüd* və s.

Ədəbi dildə qarşılığı olan dialektizmlər **leksik dialektizmlərdir**. Məsələn: *tumurcuq- qut, çörək- əppək, ip- zivə, dəsmal- təlis, hündür- qəlbi, xalis- teyxa* və s.

Ədəbi dildən morfoloji quruluşuna görə fərqlənən dialektizmlər **morfoloji dialektizmlərdir**. Məsələn: *oraya- orya, buraya- burya, sizinki- süziinki, onların- olarinki, tutacaqsan-tutassan, gələcəksən- gələssən* və s.

Dialektizmlərdən bədii üslubda obrazların nitqinin fərdiləşdirilməsi, yerli və ya milli koloritin yaradılması üçün

istifadə olunur. Məsələn, M.İbrahimov “Kəndçi qızı” komediya-sında öz qəhrəmanını Şəki dialektində danışdırır.

Terminlər (ixtisas sözləri). Müxtəlif ixtisas və peşə sahibləri ilə əlaqədar olan sözlərə terminlər və ya ixtisas sözləri deyilir. Məsələn, **riyaziyyatçı** - *integral, bölmə, tənlik*, **bioloq** – *hüceyrə, xromosom, sitoplazma*, **həkim** - *hipertoniya, allergiya*, **fizik** - *atom, volt, səs dalğası*, **kimyaçı** -*kauçuk, reaksiya, maddə*, **inşaatçı** -*beton, armatur, kərpic* kimi peşə-sənət sözlərini başqalarına nisbətən öz danışığında daha çox işlədir. Terminlərin mənası hamı üçün aydın olmur, onların əksəriyyəti yalnız həmin sahənin mütəxəssisləri tərəfindən başa düşülür və işlədilir. Buna görə də terminlər, əsasən, elmi üslubda işlənir. Amma bəzən bədii üslubda da obrazları, onların məşğuliyyətini daha dəqiq şəkildə təsvir etmək üçün terminlərdən istifadə olunur. Məsələn, S.Rəhimovun “Mehman” povestində hüquqşünaslığa aid xeyli termin (*məcəllə, cəza məcəlləsi, istintaq və s.*) işlədilmişdir.

Neologizmlər. Cəmiyyətdə baş verən hər bir hadisə, yaranan hər bir yeni anlayış dilin lüğət tərkibində öz əksini tapır ki, belə sözlərə neologizmlər deyilir.

Neologizmlər əsasən elmin, texnikanın, iqtisadiyyatın, istehsalın, mədəniyyət və incəsənətin inkişafı ilə və ya unudulmuş sözlərin – arxaizmlərin müəyyən şəraitdə canlanması ilə yaranır. Yaranan yeni sözlər bir müddət neologizm olaraq işlənir, bir müddətdən sonra yenilik çalarlığını itirərək adi ümumişlək sözlərə, daha sonra isə köhnəlmiş sözlərə çevrilir. Məs: XX əsrin 30-40-cı illərində *kolxoz, sovxoz, traktor*, 50-60-cı illərində *televizor, kosmos* və s. kimi sözlər yeni sözlər idisə, bir müddət sonra ümumişlək sözlər sırasına keçmiş, bu gün isə həmin sözlər artıq köhnəlmiş sözlər sırasına daxil olmuşdur. Beləliklə, yeni sözlər ancaq dilə yeni gəlidiyi ilk dövrlərdə neologizm ola bilər.

Bəzən yeni sözlər dilin fəal lüğət fonduna qəbul edilmir və dildə möhkəmlənmədən zaman keçdikcə unudulur. Müstəqillik illərində dilimizə saysız-hesabsız terminlər, yeni sözlər daxil

olmağa başladı. Lakin dil onların heç də hamısını qəbul etmədi. Məsələn, bir vaxtlar *kompüter* sözünün əvəzinə *bilgisayar* sözünün işlənməsi fikri irəli sürülsə də, bunlardan birinci söz dilimizdə daha geniş yayıldı, buna görə də ikinci sözü işlətməyə ehtiyac qalmadı.

Neologizmlərin böyük bir hissəsi dilin öz daxili imkanları hesabına yaranır. Məsələn: *öndər (lider)*, *toplum (cəmiyyət)*, *soyad (fəmiyyə)*, *dəstəkləmək (müdafiə etmək)*, *dönəm (mərhələ)*, *önəm (əhəmiyyət)*, *öncə (əvvəl)*, *soyqırım (genosid)*, *çağdaş (müasir)*, *istilikölçən (termometr)*, *soydaş (həmyerli)*, *bağimsiz (müstəqil)*, *durum (vəziyyət)*, *əyləc (tormoz)*, *dabankəş (rojok)*, *nəfəslik (fortoçka)*, *çimərlik (plyaj)*, *duyum (hiss)*, *topluy (məcmuə)*, *topluy (cəm)*, *açıqca (otkritka)* və s.

Neologizmlərin bir qismi başqa dillərdən gəlir: *şou*, *podium*, *barter*, *monitorinq*, *divident*, *xaker*, *integrasiya*, *kurikulum*, *kollokvium*, *innovasiya*, *multikulturalizm*, *sayt*, *mesaj*, *skayp*, *planşet*, *smartfon*, *skaner*, *infrastruktur*, *eksklüziv*, *kreativ*, *trend*, *brend*, *tender* və s.

Hər bir natiq, o cümlədən müəllimlər nitq prosesində nitqin pafoslu olması üçün neologizmlərdən istifadə etməyə can atır. Lakin neologizmlərdən istifadə edərkən diqqətli olmaq, hər bir yeni yaranan sözün mənasını dərk etdikdən sonra kütlə qarşısında ondan istifadə etmək lazımdır, çünki yaranan hər bir neologizmin mənasını hamı eyni dərəcədə başa düşmür. Bunu nəzərə alaraq, yeri gəldikcə yeni yaranan sözlərin mənasını izah etməyə çalışmaq lazımdır.

Köhnəlmiş sözlər vaxtilə ədəbi dilimizdə fəal işlənmiş, müasir ədəbi dilimizdə işlənməyən sözlərə deyilir. Köhnəlmiş sözlər 2 cür olur: tarixizmlər, arxaizmlər.

Keçmiş həyat və məişətin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq aradan çıxan sözlərə tarixizmlər deyilir. Məsələn, *xəlifə*, *darğa*, *kəndxuda*, *abbası*, *şahı*, *çuxa*, *qəza*, *pristav*, *batman*, *girvənkə*, *qalxan*, *şəspər*, *toppuz*, *xış*, *cüt*, *töycü*, *bac*, *çadra*, *mədrəsə*, *mollaxana*, *xan*, *şah*, *qul* və s.

Tarixizmlər müxtəlif sahələrə aid ola bilər. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Vəzifə adı bildirənlər: *qubernator, naib, qorodovoy, çavuş, darğa, qazı, jandarm, yüzbaşı, paşa, koxa, pristav, naçalnik və s.*

2. Silah adı bildirənlər: *qalxan, şeşpər, aynalı, nizə, ox, yay, toppuz və s.*

3. Ölçü, çəki adı bildirənlər: *girvənkə (400 qr.), arşın (71 sm), misqal (4, 26 qr.), pud (16 kq.), batman (8 kq.) və s.*

4. Pul vahidi bildirənlər: *şahı (5 qəpik), abbası (20 qəpik).*

5. Geyim adı bildirənlər: *çadra, çarşab, çuxa, qurşaq, əba, arxalıq, çarıq və s.*

6. Alət adı bildirənlər: *xış, cüt, cəhrə və s.*

7. Müəssisə adı bildirənlər: *qazamat, mollaxana, seminariya və s.*

8. Silk adı bildirənlər: *mülkədar, xan, bəy, nökar və s.*

9. Vergi adlarını bildirənlər: *biyar, töycü, bac və s.*

Əşya və hadisənin adını ifadə edən sözün köhnələrək yenisi ilə əvəz olunmasına arxaizmlər deyilir. Məsələn, *arı (təmiz), yey (yaxşı), tanıq (şahid), ərən (igid), düş (yuxu), altun (qızıl), əsən (sağ-salamat), varmaq (getmək), çin (düz), iraq (uzaq), pitik (yazı), ayaq (qədəh), damu (cəhənnəm), uçmaq (cənnət), us (ağıl), suç (günah), alp (cəsur), yağmalamaq (talamaq), ayıtmaq (demək, söyləmək), gəz (dəfə), ün (səs), diün (dünən), əsrük (sərxoş), görklü (gözəl), nəsnə (əşya).*

Əgər tarixizmlərdə anlayış da, onu ifadə edən söz də köhnədirsə, arxaizmlərdə anlayış qalır, onun adı dəyişir.

Arxaizmlərin bir qismi hələ də dilimizdə işlənməkdədir. Məs: *Yuxum çin (düz) oldu. İraq (uzaq) olsun. Aydan arı (təmiz), sudan duru. Cadu-pitik (yazı) eləmək və s.*

Köhnəlmiş sözlər (arxaizm və tarixizmlər) xüsusi üslubi imkanlara malikdir. Belə sözlərdən ya tarixi əsərlərdə, ya da

tarixi hadisələrdən bəhs edərkən, yəni elmi və bədii üslubda istifadə olunur.

Köhnəlmiş sözlərdən istifadə edərkən danışan, yaxud yazan şəxs ehtiyatlı və həssas olmalıdır, elə etməlidir ki, onların işlədilməsi nitqin gözəlliyinə, aydınlığına, üslubuna xələl gətirməsin, əksinə nitqin təsir qüvvəsini artırma bilsin. Leksik normanın tələblərindən biri də köhnəlmiş sözlərin işlədilməsində dinləyicinin, auditoriyanın səviyyəsini nəzərə almaqdır.

Varvarizmlər. Latınca “*barbarus*” sözündən əmələ gələn varvarizm – özgə dilə məxsus olan, yadelli anlayışını ifadə edir. Deməli, varvarizmlər başqa dilə mənsub olub, işləndiyi dildə qarşılığı olan sözlərdir.

Elə bir dil təsəvvür etmək olmaz ki, orada başqa dillərdən bu və ya digər söz işlənilməsin. Dilləri bir-birinə qarşılıqlı təsirdən ayrı düşünmək olmaz. Dildə işlənən yeni sözlərin bir qismi də elə başqa dillərdən keçən sözlərdir. Lakin başqa dillərdən keçən sözlər o zaman müvəffəqiyyət qazana bilər ki, həmin dildə onun işlənilməsinə ehtiyac duyulsun. Ehtiyac olmadan danışıda başqa dilə mənsub olan sözlərin işlədilməsi ədəbi dil normaları baxımından düzgün deyil. Lakin buna baxmayaraq Azərbaycan dilində də varvarizmlərə rast gəlinir. Varvarizmlər həm şifahi danışiq dilində, həm də yazılı ədəbi dildə işlənə bilər:

Şifahi dildə işlənən varvarizmlər: *vaabşe, uje, poka, davay, koneçno, kstatı, vsyo və s.*

Yazılı ədəbi dildə işlənən varvarizmlər: *uçitel, şkol, abrazovanni, mneniya, istinni və s.*

Yazılı nitqdə varvarizmlərdən əsasən obrazın nitqini fərdiləşdirmək məqsədilə istifadə edirlər: *Yoldaşlar, bircə spokoysoy olun, qoy sözünü desin qurtarsın (C.Cabbarlı)*. Bu cümlədə işlənən “*spokoysoy olun*” ifadəsini Azərbaycan dilində olan “*sakit olun*” ifadəsi ilə əvəz etmək olar. Lakin yazıçı bilərəkdən obrazın dilində varvarizm işlətməklə gülüş yaratmağa çalışmışdır.

Vulqarizmlər. Kobud və ya qeyri-ədəbi sözlər vulqarizm, yaxud vulqar sözlər adlanır. Məs: *tıxmaq* (*yemək*), *hırıldamaq* (*giülmək*), *anqırmaq* (*qışqırmaq*), *danışmaq* (*çərənləmək*), *köpmək* (*yatmaq*), *gəbərmək* (*ölmək*), *sülənmək*, *veyillənmək* (*gəzmək*) və s.

Vulqar sözləri 2 yerə ayırmaq olar:

1. Kobud xarakterli vulqar sözlər. Məs: *hırıldamaq, dəli, tıxmaq, cəhənnəmə vasil olmaq, gəbərmək* və s.

2. Söyüş xarakterli vulqar sözlər. Məs: *qurumsaq, itin balası, köpəkoğlu* və s.

Vulqar leksika dilin gözəlliyini pozur, onu kobud şəkllə salır. Buna görə də vulqar sözlərə qarşı mübarizə aparmaq lazımdır. Bu məqsədlə vulqar sözlərin əvəzinə onların sinonimi olan, ifadəni səliqəyə salan, yumşaldan evfemistik sözlərin işlədilməsi məsləhət görülür.

Ədəbi dildə, danışqda kobud, ədəbsiz sayılan sözlərə bəzən bədii əsərdə təsadüf edilir. Məsələn: “*Köpək oğlu köpək, hara aparırsan eşşəyi? Gözlərin kordur, görmürsən mənə burada? Vallahi gönünü söyaram!*” (*C.Məmmədquluzadə*). Yazıçı “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestindən olan bu parçada mənfi obraz sayılan Xudayar bəyin dilində vulqarizmlər işlətməklə oxucuda onun mədəniyyəti, mühiti, başqalarına qarşı rəftarı haqqında təsəvvür yaratmışdır. Deməli, ədəbi dildə işlədilməsi nöqsan hesab edilən vulqar sözlər bədii əsərdə obrazın daha təbii, daha dolğun, daha güclü çıxması üçün bir vasitədir.

Loru sözlər nisbətən elvari, saya xarakterli söz qruplarıdır. Loru sözlər bir qədər dialekt sözlərə bənzəyir, lakin onlardan fərqli olaraq məhdud əraziyə aid deyildir. Loru sözləri hamı istifadə edir və mənasını başa düşür. Məs: *dadaş, qağa, daxma, qanmaq, köntoy* və s.

Loru sözlərin ədəbi dildə sinonimləri var:

dadaş –qardaş

qağa – ata

daxma – ev

qanmaq – anlamaq, başa düşmək

Jarqonlar bu və ya digər ictimai qrupa xidmət edən dil hadisəsidir. Daha dəqiq desək, başqalarının başa düşməməsi üçün süni şəkildə yaranan, xüsusi qrupların istifadə etdiyi şərti “uydurma” dildir. “*Jarqon*” fransız sözü olub, ehtimala görə, boşboğazlıq, cəfəngiyat deməkdir.

Jarqonun xüsusi fonetik və ya qrammatik sistemi yoxdur. O, ancaq müəyyən məhdud kollektivlər arasında yayılmışdır. Məs:

Kəsilmək, köçürmək, qaçmaq – tələbələrin jarqonu;

Pəncərə – okno (iki dərslə arasında olan boş vaxt) – müəllimlərin jarqonu;

Manis – (toylarda çıxış edən musiqiçi) – müğənnilərin jarqonu;

Yanmaq (tutulmaq), *sağmaq* (pul qoparmaq) – oğru, quldur və ya dustaqların jarqonu.

Jarqon leksikası da vulqar leksika kimi dili ağırlaşdırır, korlayır, buna görə də onların ədəbi dildə işlədilməsi yolverilməzdir. Lakin həyatın bütün sahələrini əhatə edən bədii üslubda bəzən müəyyən təbəqələrin və ya müxtəlif işlə məşğul olan adamların üslub xüsusiyyətlərini vermək üçün jarqonlardan istifadə edilə bilər.

Ümumiyyətlə, leksik norma qeyri-ədəbi dil ünsürlərinə (dialekt sözləri, loru sözlər, jarqonlar, varvarizm və vulqar sözlər) qarşı ehtiyatlı olmağı tələb edir. Əgər bu sözlər bədii məqsəd güdmürsə, ədəbi dil normaları onları işlətməyi qadağan edir.

Forma və məzmunca söz qruplarının (çoxmənalı sözlər, omonimlər, sinonimlər, antonimlər) leksik normalara uyğun işlədilməsi

Dilin lüğət tərkibində olan sözlər ifadə etdikləri mənə tutumuna görə eyni olurlar. Belə ki, bəzi sözlər bir, bəzi sözlər

isə bir neçə leksik məna ifadə edirlər. Yalnız bir leksik məna bildirən sözlərə *təkmənalı sözlər (monosemantik)* deyilir. Məsələn: mən, sən, üç, beş, öz, hamı və s. kimi sözlər təkmənalıdır.

Əsas məna ilə bağlı olub, ona yaxın əlavə törəmə mənalarla işlənən sözlərə **çoxmənalı sözlər (polisemantik)** deyilir. Çoxmənalı sözlərdə sözün mənalarından biri əsas (həqiqi), digərləri isə məcazi mənada işlədilir. Azərbaycan dilində çoxmənalılıq daha çox isim, sifət və feillərdə özünü göstərir. Məsələn:

Boğaz – quşun boğazı, çəkmənin bogazı, bardağın bogazı və s.

Ayaq – insanın ayağı, stolun ayağı, kəndin ayağı və s.

Ağız – şirin ağzı, qapının ağzı, pəncərənin ağzı, bıçağın ağzı, qazanın ağzı və s.

Burun – insanın burnu, gəminin burnu, ayaqqabının burnu və s.

Göz – insanın gözü, şkafın gözü, iynənin gözü və s.

Qol – uşağın qolu, ağacın qolu, köynəyin qolu, çayın qolu və s.

Üz – adamın üzü, suyun üzü, qatığın üzü, yorğanın üzü, dəftərin üzü və s.

Getmək – kəndə getmək, risqə getmək, həyatdan getmək, fıkra getmək və s.

Vermək – su vermək, söz vermək və s.

Udmaq – yemək udmaq, söz udmaq və s.

Çoxmənalı sözlər eyni nitq hissəsinə aid olur. Yəni sözün əsas mənası hansı nitq hissəsidirsə, əlavə mənaları da eyni nitq hissəsi olmalıdır.

Çoxmənalı sözlər leksik cəhətdən dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir və norma hesab edilir. Çoxmənalı sözlər həm də obrazlı ifadələrin yaranmasında mühüm rol oynayır, buna görə də şair və yazıçılar öz əsərlərində onlardan geniş istifadə edirlər.

“*Omonim*” yunan sözü olub, “eyni ad” deməkdir. Eyni səslənməyə malik olan, müxtəlif mənalı sözlərə **omonim** deyilir.

Məs: *gül, bağ, yaz, yay, qaz* və s. sözlər omonimlərdir. Omonimlər formasına görə çoxmənalı sözlərə bənzəsə də, bir sıra xüsusiyyətləri ilə ondan fərqlənir:

1. Omonimlərdə mənalardan hamısı həqiqi olduğu halda, çoxmənalı sözlərdə həqiqi məna ilə yanaşı məcazi mənalarda var. Məs: *Burun* çoxmənalı söz olub, *adamın burnu* mənasında həqiqi, *ayaqqabının burnu, gəminin burnu* mənasında isə məcazi mənada işlənmişdir. *Bağ* sözü isə omonimdir və bütün mənalarda həqiqi olur: *bağ (bağça), bağ (ip)*

2. Çoxmənalı sözlər arasında məna əlaqəsi var, omonimlərdə isə yoxdur. Məsələn: *insanın üzü, südüün üzü, yorğanın üzü, dəftərin üzü* ifadələrində məna cəhətdən oxşarlıq, yaxınlıq vardır. Belə ki, bu ifadələrin hamısında işlənən "üz" sözü ən üstdə olan hissəni bildirir.

Ancaq gül (çiçək) və gül (gülmək) omonimlərində heç bir yaxınlıq, oxşarlıq yoxdur.

3. Omonimlər həm tək formada, həm də söz birləşməsinin komponenti kimi işləndiyi halda, çoxmənalı sözlər yalnız söz birləşməsinin tərkibində işlənir. Məs: Xəmiri nazik *yay*. Uşaqlar *yay fəslini* səbirsizliklə gözləyirlər (omonim). *Çayın qolu* kəndin mərkəzindən keçir. *Köynəyin qolu* gödək idi (çoxmənalı söz).

4. Çoxmənalı sözlərdən fərqli olaraq omonimlər həm eyni, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid olur. Məs: 1. *Bal* bütün xəstəliklərə dərmandır. Tələbənin *balı* onu qane etmədi. Hər iki cümlədə omonim sözlər isimdir. 2. Bütün qadınlar *gülü* sevirlər. *Gülmək* insanın ömrünü uzadır. Burada omonimlər müxtəlif nitq hissələrinə - ismə və feilə aiddir.

5. Omonimlər lüğətlərdə ayrı-ayrı sözlər kimi verilir. Məs:

Qaz – quş adı

Qaz – maye qaz

Qaz – hərəkət bildirən söz, feil

Elə sözlər var ki, onlar həm omonim, həm də çoxmənalı söz kimi işlənə bilirlər, məs: **üz** – *sifət* və *üzmək* mənasında omonim, *dəftərin üzü, yorğanın üzü, südüün üzü* mənasında

çoxmənalı sözdür. Yaxud **qol** - *imza* və *futboldakı qol* mənasında omonim, *çayın, ağacın, köynəyin qolu* mənasında çoxmənalı sözdür.

Omonimlər məna və formalarına görə 3 qrupa bölünür:

1. **Leksik omonimlər** – leksik mənalı sözlərin omonimliyinə aiddir, məs: 1. *Yaz* gəlir (isim). 2. Deyilənləri *yaz* (feil).

2. **Leksik-qrammatik omonimlər** - əsas və köməkçi nitq hissələrinin bir-biri ilə omonimliyinə deyilir, məs:

Örpəyi *sarı*, gəl mənə *sarı* (sifət, qoşma).

Tikanı yox eylə, yaramı *sarı* (feil).

3. **Qrammatik omonimlər** - köməkçi nitq hissələrinin və şəkilçilərin omonimliyidir, məs: Sən *ki* belə deyildin. Yaxşı olar *ki*, bütün vətəndaşlar təhsilli olsun. Burada ədatla bağlayıcının omonimliyi qrammatik omonimlikdir. *Vurmanı* hamı bilməlidir. *Uşağı vurma*. Birinci cümlədəki isim düzəldən şəkilçi ilə ikinci cümlədəki *felin* inkarlıq şəkilçisi qrammatik omonimliyə malikdir.

Omonimlərin yaranma yolları müxtəlifdir, onlar əmələ gəlməsinə görə daxili və xarici omonimlərə ayrılır.

1. **Daxili omonimlər** dilin daxili imkanları hesabına yaranır. Məs: *bel* və *dil* sözləri dilin daxili imkanları əsasında yaranıb və hər iki mənada öz sözümüzdür. *Bel* (insanın bel), *bel* (alət); *dil* (danışiq), *dil* (ağızda olan ət parçası)

2. **Xarici omonimlərin** yaranmasında alınma sözlər böyük rol oynayır. Məs: *dad* (azərbaycanca, maddənin dilimizdə hiss olunan əlaməti) – *dad* (farsca, fəryad, fəğan)

Xarici omonimlərdə bəzən sözlərin hamısı alınma olur: *divan* (ərəb)- şeir külliyyatı, *divan* (rus) - mebel, *divan* (fars) - zülm.

Dilimizdə leksik omonimlərdən başqa, əslində omonim olmayan, təsadüfən omonimləşən leksik vahidlər də var. Bunlara omonimə oxşar söz qrupları (*omoqraflar, omofonlar, omoformlar və paronimlər*) da deyilir.

1. **Omoqraflar** - yazılışları eyni olan, lakin vurğusunun yerinə görə fərqlənən sözlərdir. Məsələn: **alma** (isim) – **alma** (feil), **gəlin** (isim) – **gəlin** (feil), **dondurma** (isim) – **dondurma** (feil), **lirik** (sifət) – **lirik** (isim), **qrafik** (sifət) – **qrafik** (isim), **akademik** (sifət) – **akademik** (isim), **bildir** (zərf) - **bildir** (feil) və s.

Qoltuğumda bağlama,

Mən gedirəm ağlama

Gedərəm yenə gəlləm,

Yadlara bel bağlama.

Qeyd: Sözlərdə qara hərflərlə qeyd edilən hissələr vurğunun yerini göstərir.

2. **Omofonlar** – tələffüzdə eyniləşib, yazıda az-çox fərqlənən sözlərə deyilir. Məsələn:

a) Tikdiribsən qəsr , eyvan, *oda* sən,

Bu nökrin, o sevdiyin, *o da* sən.

Qıya baxdın məni saldın *oda* sən,

İnsaf eylə, gəl könlümü narın üz.

(*Aşıq Ələsgər*)

Şeirin birinci misrasında *oda* –*ev*, *otaq* mənasındadır; ikinci misradakı *o da* sözündə *o* əvəzlik, *da*- bağlayıcıdır. Üçüncü misradakı *oda* sözü isə *ocağa salmaq, yandırmaq* mənasında işlənmişdir.

b) Əziziyəm, *gül əllər*,

Ağ biləklər, *gül əllər*.

Dəryaca ağlın olsa,

Yoxsul olsan *güləllər*.

Bayatının birinci və ikinci misrasında əllər gülə bənzədilir, yəni *gül əllər* (*gül kimi əllər*) ifadəsi məcazi mənə ifadə edərək bənzətmə rolu oynayır. Dördüncü misrada isə “*güləllər*” sözü “*gülərlər*” sözünün tələffüz formasıdır. Bəzən ədəbiyyatda bu cür qafiyələr yaradılır ki, buna cinas qafiyə deyilir.

3. **Omoform (və ya morfoloji omonimlər)** – burada oxşarlıq qrammatik şəkilçilərin hesabına təmin olunur, belə sözlərin mənası cümlədə aydınlaşır, onların həm kökü, həm də qrammatik əlamətləri ayrı-ayrı olur.

a) *otlar-otlar (otlayar); arzular-arzular (arzulayar); əsər - əsər (külək əsər); gecələr-gecələr (gecəlayər), bağlar- bağlar (bağlayar)*, məs:

Kəmərin belə *bağlar*,
Gül dərib telə *bağlar*,
Bülbül öləndən sonra,
Dağılsın belə *bağlar*.

b) "*Məhsulu anbara daşı (feil)*", "*Daşı (isim) kənara qoy*". Verilmiş cümlədə "daşı" sözü qrammatik şəkilçilərin hesabına eyni yazılır və səslənir.

4. **Paronimlər** – yazılış və deyilişcə yaxın, lakin mənaca fərqli sözlərdir. Məs: şahid-şəhid, sürət-sürət, ahəng-əhəng, həyət-həyat, əbədi-ədəbi, mərhum-məhrum, xeyir-xeyr, mətn- mətin, hərf-hərif, ekskavator-eskalator, adresant-adresat, kvoorum-forum, kontrakt-kontakt, fakt-faktor, iqtisadi-iltisəqi və s.

Səslənməyə görə yaxın, leksik mənaca müxtəlif sözlərin qarışdırılması yazılı və şifahi nitqdə fikrin düzgün ifadə olunmasına, fikrin ifadəsində ikimənalılığa səbəb olur ki, bu da leksik normanın pozulması ilə nəticələnir. Məsələn: *Məhrumun (olmalıdır: mərhumun)* ailəsinə başsağlığı verildi. O, bütün səlahiyyətlərindən *mərhum (olmalıdır: məhrum)* edildi.

Omonim və omonimə bənzər söz qrupları dilimizin leksik zənginliyini göstərir və bədii ədəbiyyatda, xüsusən lirik şeirlərdə - bayatılarda, təcnislərdə gözəl qafiyələr (cinaslar), ahəngdarlıq yaradan vasitələr kimi çıxış edir.

Sinonimlər formaca müxtəlif, mənaca eyni və ya yaxın olan sözlərə deyilir. Sinonimlər dilin lüğət tərkibini zənginləş-

dirərək təkrarçılığın qarşısını alır, fikri daha əlvan, maraqlı və təsirli ifadə etməklə, rəvanlığı artırır:

El bilir ki, sən mənimsəm
Yurdum, yuvam, məskənimdən.
Anam, doğma vətənimdən!
Ayrılarımı könül candan?
Azərbaycan, Azərbaycan!

Əzəldən belədir, çünki kainat,
Cahan daimidir, ömür amanat.
Əldən -ələ keçir vəfasız həyat,
Biz gəldi-gedərik, sən yaşa, dünya!

(S.Vurğun)

Nitqdə fikrin incə məna çalarlıqlarını, hadisələri, varlıqları daha aydın, dəqiq ifadə etmək üçün sinonimlərdən geniş istifadə olunur.

Sinonimlər müəyyən cərgəyə daxil olur ki, belə cərgəyə **sinonimik cərgə** deyilir. Məs:

Ürək – könül – qəlb

Qəm – qüssə - kədər

Dünya – cahan – kainat – aləm

Gözəl – göyçək – qəşəng – yaraşıqlı

Sinonim cərgədə bir söz əsas olur və **dominant soz** adlanır. Yuxarıdakı nümunələrdə *ürək, qəm, dünya, gözəl* sinonimləri dominant rol oynayır. Leksik normanın əsas tələblərindən biri sinonim cərgədən münasib sözün seçilməsidir.

Sinonimlər ifadə etdikləri məzmunə görə **mütləq və nisbi** olur. Hər yerdə bir-birini əvəz edən sinonimlər mütləq (*yaz-bahar, gül-çiçək və s.*), əvəz edə bilməyən sinonimlər isə nisbi (*yüksək-hündür, qalın-sıx*) sinonimlər adlanır. Məs: *yüksək, hündür* sinonimləri işlənmə yerindən asılı olaraq nisbi sinonim-

lər sayılır. Biz *yüksək təpə, hündür təpə* ifadələrini işlədə bilərik. Ancaq *yüksək rütbə* dediyimiz halda, *hündür rütbə* deyə bilmərik.

Sinonimlərin bəziləri tamamilə eyni mənalı olur ki, bunlara **sinonim-dubletlər** deyilir. “*Dublet*” fransız sözü olub, “cüt”, “qoşa” deməkdir. Dubletlər forma və mənşəyi müxtəlif olan sözlərdir. Məs: *həştad (fars)- səksən (azərbaycan); gözlük (azərbaycan)- eynək (ərəb)- çeşmək (fars)*. Sinonim-dubletlər mütləq sinonimlərdir. Onlar nitqdə eyni mənanı müxtəlif sözlə bir neçə yerdə ifadə etməklə təkrarçılığın qarşısını alır. Lakin nitqi ağırlaşdırdığı üçün onlardan istifadə o qədər də faydalı deyil.

Sinonimlər məzmununa görə 2 yerə bölünür: leksik və qrammatik sinonimlər.

Leksik sinonimlər leksik mənalı sözlərin, yəni əsas nitq hissələrinin sinonimliyidir. Məs: *yaz-bahar (isim), böyük-iri-yekə-nəhəng (sifət), düşünmək-fikirləşmək (feil), nə vaxt-haçan (əvəzlik), səksən-həştad (say)*.

Leksik mənası olmayan sözlərin, yəni köməkçi nitq hissələrinin sinonimliyi **qrammatik sinonimlik** adlanır. Məs: *başqa-ayrı-özgə-savayı (qoşma), amma-ancaq-lakin (bağlayıcı), ən-lap-daha (ədat)*.

Obyektə olan “mənfi” və ya “müsbət” münasibətinə görə sinonimlərin iki növü vardır:

1. Kakofemizmlər. Bunlar obyektə “mənfi” münasibəti ifadə etmək üçün istifadə olunur. Məs: *baş əvəzinə kəllə, təpə, qafa; qoca əvəzinə kaftar; getmək əvəzinə itilmək, rədd olmaq; gülmək əvəzinə hırıldamaq, diş ağartmaq* və s.

2. Evfemizmlər. Bu sözlər obyektə “müsbət” münasibət, yəni hörmət, ehtiram üçün işlədilir. Məs: *arvad əvəzinə uşaqların anası, dəli əvəzinə psixi xəstə, rədd ol əvəzinə çıx get, yalan danışırısan əvəzinə düz demirsən, öldü əvəzinə ömrünü tapşırdı, keçindi, söndü, dünyasını dəyişdi, qəlbi dayandı, köçdü*

və s. Evfemizmlərdə mənalar birbaşa deyil, dolaylı şəkildə ifadə olunur.

Məlumdur ki, nəzakətli sözlərin işlədilməsi nitq mədəniyyətinin əsas tələblərindəndir. Bu cəhətdən nitqdə kakofemizmlərin deyil, evfemizmlərin işlədilməsi daha məqsədəuyğundur.

Leksik norma qeyri-ədəbi dil ünsürlərinin (loru sözlər, dialektizmlər və s.) sinonimliyinə yol verilməməsini tələb edir. Çünki bu cür sözlərdən sinonim kimi istifadə etmək ədəbi dili korlayır. Məsələn, *xəsis* əvəzinə *simic*, *xiyar* əvəzinə *yerpənək* işlətmək leksik normanın tələblərini pozur. Lakin üslubla bağlı olaraq onlardan bədii əsərlərdə üslubi sinonim kimi istifadə olunur.

Formaca müxtəlif, mənaca bir-birinin əksini təşkil edən sözlərə **antonim sözlər** deyilir. Leksik normanın əsas tələblərindən biri də nitqin dəqiqliyi və aydınlığıdır. Sinonimlər kimi antonimlər də nitqdə çox işlənir və sözlərin mənasını dəqiqləşdirməyə xidmət edir. Həmçinin antonimlər də (ziddiyyətin dərəcəsinə görə) sinonimlər kimi iki yerə bölünür: mütləq antonimlər, nisbi antonimlər.

Mütləq antonimlər bir-birinin tam əksini təşkil edən sözlərdir. Məs: *yay-qış*, *ağ-qara*, *isti-soyuq*, *sevinmək-kədərlənmək* və s.

Nisbi antonimlər isə qismən ziddiyyət bildirən sözlərdir. Məs: *payız-qış*, *ağ-boz*, *isti-sərin* və s.

Əsl antonimlik müxtəlif köklü sözlər şəklində təzahür edir. Məs: *gözəl-çirkin*, *varlı-yoxsul*, *arıq-kök*, *isti-soyuq*, *gülmək--ağlamaq* və s.

Lakin *duzlu-duzsuz*, *maraqılı-maraqsız* kimi sözlər bir-birinə əks mənalar versələr də, kökləri eyni olduğundan onları antonim adlandırmaq olmaz.

Antonimlərin tərkibində həm Azərbaycan dilinin özünəməxsus olan, həm də başqa dillərdən keçmiş sözlərə təsadüf edilir: *isti-soyuq*, *gec-tez*, *yer-göy*, *az-çox*, *böyük-küçük* və s.

antonimlər öz sözlərimizdən ibarətdir, bunları daxili antonimlər hesab etmək olar.

Lakin *maksimum-minimum* (rus), *avam-mədəni* (ərəb), *bədbəxt- xoşbəxt* (fars), *əyani-qiyabi* (ərəb), *geniş* (azərb.) - *müxtəsər* (ərəb) və s. kimi antonimlər əsasən alınma sözlərdən ibarət olduğuna görə xarici antonimlər hesab oluna bilər.

Antonimlərin işlənmə məqamları genişdir və demək olar ki, dilin bütün üslublarında, xüsusilə bədii üslubda bir leksik vasitə kimi onlardan istifadə edilir.

Antonimlər bədii dildə **antiteza** kimi qüvvətli bədii ifadə vasitəsi yaradır. “*Antiteza*” yunan sözüdür və “*qarşı-qarşıya qoyulan*” deməkdir. Bədii əsərlərdə ona *bədii təzad* da deyirlər. Antiteza obrazların xarakterindəki ziddiyyətləri açmaq üçün istifadə edilən ən təsirli ifadə vasitəsidir. Onlara həm yazılı, həm də şifahi ədəbiyyatda rast gəlinir. Məs:

Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir,

Yamanlığa yaxşılıq hər kişinin işidir.

(*atalar sözü*)

Qış getdi, yenə **bahar** gəldi,

Gül bitdi və laləzar gəldi.

Quşlar qamusu fəğanə düşdü.

Eşq odu yenə bu canə düşdü.

(*Xətəinin “Dəhnamə” poemasından*)

Antitezanın bir tipi də **oksimorondur** (yun. *oxymoron* – *ağıllı dəli deməkdir*). *Oksimoron* – bir məfhumun əks cəhətlərini ifadə edən iki antonim sözün mənaca qarşılaşdırılıb birləşdirilməsindən yaranan ifadəyə deyilir. Məsələn, *ölü canlar, dilənçi milyoner, göz yaşı içində qəhqəhələr* və s. Bu sözlərdən biri, yaxud hər ikisi məcazi mənə kəsb edir və ziddiyyətli bədii lövhə yaradılır. Məs:

Cəmil bəy, ah mərhəmətsiz cəllad!

Mədəni canavar! (H.Cavid)

Antiteza və oksimorondan bədii əsərin adında da istifadə olunur: “*Eşq və intiqam*” (S.S.Axundov), “*Qılınç və qələm*” (M.S.Ordubadi), “*Qaranlıqda işıqlar*” (M.Ə.Rəsulzadə), “*Vəfalı Səriyyə, yaxud göz yaşları içində gülüş*” (C.Cabbarlı), “*Saqqallı uşaq*” (C.Məmmədquluzadə), “*Ölü canlar*” (N.V.Qoqol), “*Hərb və sülh*” (L.N.Tolstoy) və s.

Bəzən gündəlik həyatımızda da mənəni qüvvətləndirmək üçün paradoks yaradan bu kimi ifadələrdən istifadə olunur. Məs: *orijinal kopiya, səssizliyin səsi, gerçək yalanlar, sabit dəyişən, tərəfsiz tərəfdar, yaşayan ölü, gecənin aydınlığı, gündüzün qaranlığı, pis şans, görün kor və s.*

Azərbaycan ədəbi dilinin mənşəcə lüğət tərkibi (Əsl Azərbaycan sözləri və alınma sözlər)

Azərbaycan dili zəngin lüğət tərkibinə malikdir. Hər bir dildə olduğu kimi, dilimizin lüğət tərkibinin əsasını milli sözlər təşkil edir. Lakin başqa dillərdə olduğu kimi dilin lüğət tərkibi təkcə öz sözlərimizdən ibarət deyil, burada müxtəlif tarixi şəraitlə əlaqədar dilimizə keçən alınma sözlər də mühüm yer tutur. Bu sözlərin çoxu dilimizin leksik normalarına uyğunlaşaraq milliləşmişdir. Məs:

adəm-adam, şəhr-şəhər, ism-isim, faidə-fayda, qaidə-qayda, əql- ağıl, rahat- rahat, şəkl-şəkil, səbr-səbir, maşına – maşın, qazeta-qəzet, fabrika-fabrik, maqazin-mağaza, apteka – aptek və s.

Dilin lüğət tərkibində olan sözlər mənşəyinə görə 2 qrupa bölünür:

1) Əsl Azərbaycan sözləri; 2) Alınma sözlər.

Dilimizdə olan sözlərin böyük əksəriyyəti əsl Azərbaycan sözləridir. Xüsusilə, əvəzlilik, say və feillərin hamısı öz sözlərimizdir. Saylardan *həştad, milyon, milyard* və s., əvəzliliklərdən *bəzi, həmin, filan, nə təhər, nə qədər* və s. alınmadır.

Əsl Azərbaycan sözləri və alınma sözlərin bir sıra xüsusiyyətləri var:

1) Milli sözlərin kökləri əsasən təkhecalıdır: gəl, get, bax, sel, yol, baş, göz, at, ot, bir, beş və s.

2) Əsl Azərbaycan sözlərində ahəng qanunu özünü möhkəm şəkildə göstərir: qapı, otaq, uşaq, ipək, düymə və s. (istisnalar: *ilxı, ışıq, ildırım, ilıq, inam, iraq, elat* və s.)

3) Öz sözlərimizdə vurğunun yeri sabitdir: **yaşıl, sürmə** və s. (istisnalar: *dünən, bayaq, necə, sanki, ancaq, yalnız*)

4) Tərkibində iki sait (müxtəlifcinsli və eynicinsli) yanaşı işləndiyi sözlər alınmadır. Məs; ailə, radio, maaş, saat, bədi və s.

5) Söz əvvəlində və söz sonunda iki samitin (müxtəlifcinsli və eynicinsli) işləndiyi sözlər alınmadır. Məs; stol, stul, plan, bank, rəsm, zövq, hiss, xətt, sirr, tibb və s.

(*alt, üst, ilk, srağagün, qırx, dörd, yurd, kənd, sevinc, gülünc, qazanc* istisna təşkil edir, öz sözlərimizdir).

6) Tərkibində eynicinsli qoşa samitli sözlər alınmadır: təəccüb, əlbəttə, mədəniyyət, professor, rejissor və s. (*yeddi, səkkiz, doqquz, əlli, addım, hoppanmaq, tullanmaq* və s. sözlər isnisna təşkil edir, milli sözlərdir).

7) Əvvəlində r, z, f samiti, tərkibində j samiti işlənən sözlərə dilimizdə rast gəlinmir. Məs; rəssam, rezin, jurnal, əjdaha, mesaj tipli sözlər alınmadır (istisnalar: *zoğ, zoğal, fındıq*).

8) Sonu e, o, ö saitləri ilə bitən sözlər öz sözlərimiz deyil, məs: kino, metro, püre, təvazö və s.

9) Azərbaycan dilində e, o, ö saitləri şəkilçilərdə işlənir (istisnalar: *-lov, -sov, -ey*).

10) Ön şəkilçili sözlər alınmadır, məs: na+razı, la+məkan, bi+vəfa, ba+məzə və s. (istisnalar: *nakişi, nadinc*)

11) Tərkibində uzun sait işlənmiş sözlər öz sözlərimiz deyil, məs: alim, elan, nümunə, şöbə, bəzi, mədən və s. (istisnalar: dovğa- [do:ğa], qovurma- [qo:urma], ovuşdurmaq- [o:uşdurmaq])

12) Fleksiyaya uğramış sözlər alınmadır: nəzm – nizam- Nizami- Nazim- mənsum və s. (istisna olaraq *kiçik- kiçil, alçaq-alçal, sarı-saral, uzun-uzat, dağıt-dağıl-dağımaq* və s. sözlər öz sözlərimizdir)

13) Sonu –at² şəkilçisi ilə bitən sözlər alınmadır, ərəb mənşəlidir: təşkilat, məlumat, həqiqət, hökumət, təbliğat, hesabat, rəqabət və s. (*gedişat, elat* istisnadır)

14) mə, mo, mö, mü, qü, tə hecaları ilə başlayan sözlər alınmadır: mömin, məşhur, motor, mübariz, qüssə, mükəlimə, müalicə, müasir və s.

15) Sözdə “əng”, “ənc” parçaları olarsa, alınmadır: qəşəng, pəncərə, fişəng və s.

16) Poetik söz və ifadələrin əksəriyyəti alınmadır, fars mənşəlidir: gül, bülbül, bahar və s. (*yay* və *qış* sözləri milli mənşəlidir).

Alınma sözlər iki qrupa ayrılır:

1) *ərəb-fars dillərindən alınma sözlər*

2) *rus-Avropa dillərindən alınma sözlər*

VII əsrdə ərəb dilinin, XIX əsrdən rus dilinin, həmçinin uzun əsrlər boyu fars dilinin dilimizə güclü təsiri nəticəsində dilimizə bir çox alınma sözlər daxil olmuşdur.

Dilimizə gələn ərəb sözləri əsasən dinlə, təhsillə bağlıdır, məs: *molla, mələk, Allah, islam, şeytan, hədis, cənnət, axirət, salam, məktəb, alim, məktub, kitab, dəftər* və s. İstisnalar: *tanrı, inam, inanc* (bunlar əsl Azərbaycan sözləridir).

Fars dilindən gələn sözlər kəmiyyətə ərəb sözlərindən azdır, lakin onlar da ərəb sözləri ilə o qədər qaynayıb-qarışmış-

dır ki, onları seçmək demək olar ki, mümkün deyil. Məs: *fincan, nəlbəki, kuzə, nərd, şəkər, şəkərbura, plov, düşbərə, gül, şam, qəm, dilbər, bülbül və s.*

Rus dilindən gələn sözlər – *fabrik, zavod, stol, stul, stəkan, vedrə, samovar, traktor, parovoz, paroxod və s.*

Rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən gələn sözlər – *dekan, rektor, direktor, kafedra, professor, lift, balet, qlobus, akvarium, klinika, tort, futbol, voleybol, boks, basketbol, metro, sinonim, antonim, omonim və s.*

Amma bu o demək deyil ki, təkcə bizim dilimizə başqa dillərdən söz gəlib, həmçinin bizim dilimizdən də bu dillərə sözlər keçib, məs;

Azərbaycan dilindən rus dilinə keçən sözlər – *kərpic (kirpiç), ütü (utyuq), sandıq (sunduk), alça (alıça), əncir (injir), badımcən (baklajan), ağsaqqal (aksakal), aşıq (aşuq), qarpız (arbut), arşın (arşin), üzüm (izyum), heyva (ayva), bazar, karandaş və s.*

Azərbaycan dilindən fars dilinə keçən sözlər – *böşqab, çömçə, çay, corab, bağ, boran, təpə, bəy, xanım və s.*

Alınma sözlər nitqi zənginləşdirir, onun daha dəqiq və ifadəli olmasına imkan yaradır. Lakin onlardan yerli-yersiz istifadə etmək dilə xələl gətirir. Dilimizə ötən əsrdə daxil olmuş bir qisim sözlər vardır ki, onların dilimizdə qarşılığı olsa da, çox zaman gəldiyi dildə olduğu kimi işlənməkdədir. Məsələn: *səhər yeməyi (zavtrak), axşam yeməyi (ujin), çimərlik (plyaj), nəfəslik (fortoçka), sərinkeş (ventilyator), dabankeş (rajok), soyuducu (xolodilnik), tozsoran (pilesos), yelçəkər (skvoznyak), zəncirbənd (zamok), çəkmə (sapojki) və s.* Sözlərdən bu kimi istifadə halları dildə yolverilməzdir.

Alınma sözlərin bir qismi bir çox dünya dillərində işlədilir. Belə sözlərə *beynəlmiləl sözlər* deyilir: *demokratiya, parlament, kompüter, monitor, morfologiya, operetta, peyzaj və s.*

Frazeoloji birləşmələr

“*Frazeologiya*” (yunan sözü olub, “*phrasis*” – *ifadə* və “*logos*” – *təlim* sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır) dildə mövcud olan bütün sabit söz birləşmələrinin məcmusu deməkdir.

Frazeoloji birləşmələr nitqə ifadəlilik, obrazlılıq, canlılıq gətirən, onu daha təbii, təsirli edən dil vahidlərindəndir. Frazoloji birləşmələrin bir sıra xüsusiyyətləri var:

1. Frazoloji birləşmələr məcazi mənalı söz birləşmələridir, tərkibi dəyişməz olur, dildə hazır şəkildə mövcuddur.

2. Bu birləşmələri əmələ gətirən sözlər öz həqiqi mənalərini itirir və yalnız məcazi mənada işlənir.

3. Əksəriyyəti bir sözlə ifadə oluna bilər:

gözü kəlləsinə çıxmaq–təəccüblənmək, ürəyinə xal düşmək–şübhələnmək, burnunun ucu göynəmək–darıxmaq, gözünün acısını almaq–mürğüləmək, gözünün odunu almaq – qorxutmaq, baş sındırmaq–fikirləşmək, başa çatdırmaq- qurtarmaq və s.

4. Frazoloji birləşmələr bütövlükdə cümlənin bir üzvü olur. Məsələn: Uzun yol qonaqları *əldən salmışdı*. Baba nəvəsinin *könlünü aldı* (xəbər).

5. Sözlərdə olduğu kimi, frazeoloji birləşmələrdə də omonimlik, sinonimlik və antonimlik olur:

Sinonimlik:

*dil-dil ötmək – dilotu yemək, dil-boğaza qoymamaq
özündən çıxmaq – hirs başına vurmaq, cin atına minmək
acığı gəlmək – zəhləsi getmək
dərd çəkmək – qəm dəryasına batmaq*

burnunu sallamaq – qaş-qabağı yer süpürmək
xoşuna gəlmək – ürəyinə yatmaq
dilini saxlamaq – ağzını qıfıllamaq, ağzına su almaq
qanı qaralmaq – gəmiləri batmaq

Antonimlik:

xoşu gəlmək – zəhləsi getmək
dil-dil ötmək – ağzına su almaq
əlini ağdan qaraya vurmamaq – dəridən-qabıqdan çıxmaq
qəlbə dəymək – könlünü almaq
kef sürmək – dərd çəkmək
bel bağlamaq – gözü su içməmək

Omonimlik:

Cana gəlmək – Xəstə bir az cana gəlmişdi. Onun əlindən lap cana gəlmişik.

Söz vermək – Çıxış üçün Əliyə söz verildi. Söz verəndə gərək əməl edəsən.

6. Frazеoloji birləşmələri bəzən həm sərbəst, həm də sabit (frazеoloji birləşmə) söz birləşmələri kimi işlətmək olur, məs: *Şaxtanın gücündən burnumun ucu göynəyirdi. (sərbəst, həqiqi); Anamdan ötrü lap burnumun ucu göynəyir. (frazеoloji, məcazi)*

7. Frazеoloji birləşmələrdən məişət üslubunda və bədii üslubda daha çox istifadə olunur. Bu birləşmələr nitqə xüsusi ifadəlilik verir, obrazlılıq yaradır:

Tək-tək ayılan varsa da haqq dadıma çatsın,

Mən salim olum, cümlə cahan batsa da batsın.

(M.Ə.Sabir)

Göyərçin sabah yaxşı olsun deyə çalışır, vuruşur, arı kimi əlləşir (M.İbrahimov).

Bəzən atalar sözləri, eləcə də məsəllər dildə hazır şəkildə olduqlarına və çox vaxt məcazi mənə ifadə etdiklərinə görə frazeoloji vahidlərə aid edilir. Hətta bir sıra yazıçılar öz

əsərlərinə ad qoyarkən onlara müraciət edirlər. Buna nümunə olaraq N.Vəzirovun “*Əti sənin, sümüyü mənim*”, “*Daldan atılan daş topuğa dəyər*”, “*Sonrakı peşimançılıq fayda verməz*”, “*Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük*” və s. kimi əsərlərini göstərmək olar. Lakin bəzi alimlər bununla razılaşırlar. Çünki frazeoloji vahidlərdən fərqli olaraq atalar sözləri və məsəllər cümlə quruluşlu olub, bitmiş bir fikir ifadə edirlər. Lakin elə atalar sözləri də var ki, dilimizdə yarımçıq şəkildə işlənərək frazeoloji birləşməyə çevrilmişdir. Məs: şərti şumda kəsmək (“*Şərti şumda kəs ki, xırmanda yabalaşmayasan*”), özgəsinə quyu qazmaq (“*Özgəsinə quyu qazan özü düşər*”) və s.

Frazeoloji birləşmələrin sırasında həm müsbət, həm mənfi mənalı frazeologizmlərə rast gəlinir. Məsələn, *bağrına basmaq*, *əliaçıq olmaq*, *tədbir tökmək* ədəbi dil normalarına uyğun gələn, müsbət mənada işlədilən frazeologizmlər, *quyruğu qapı arasında qalmaq*, *ətini şişə çəkmək*, *ayağının altını qazımaq*, *baş-beynini aparmaq* isə kobud xarakterli, mənfi mənada işlədilən frazeologizmlərdir.

Leksik normalara uyğun frazeoloji vahidlərdən nitqdə geniş istifadə olunur.

BEŞİNCİ MÜHAZİRƏ

MORFOLOGİYA. MORFOLOJİ NORMALAR.

Qrammatika dilin qrammatik quruluşunu öyrənən elmdir. Morfologiya da qrammatikanın bir hissəsidir. Leksikologiyada olduğu kimi morfologiyanın da obyektı sözdür. Lakin leksikologiyadan fərqli olaraq morfologiyada sözlərin vahid leksik mənası yox, qrammatik mənaları, formaları öyrənilir. “*Morfologiya*” sözü özü də yunanca “*morfos*” - forma və “*logos*” - elm, təlim sözlərindən təşkil olunmuşdur.

Morfologiyada sözlər həm də nitq hissələri kimi öyrənilir, onların quruluşu və dəyişmə qaydaları araşdırılır.

Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu

Məlumdur ki, dilin qohumluq prinsipindən başqa həm də tipoloji bölgüsü var. Tipoloji bölgüdə dillərin morfoloji quruluşu əsas götürülür. Bu baxımdan dünya dilləri bir neçə qrupa ayrılır: *amorf (kök) dillər, flektiv dillər və iltisqi (aqlütinativ) dillər*.

Amorf (kök dillər) deyilən Hind-Çin dillərində kök dəyişmir. Bu dillərdə şəkilçi ümumiyyətlə olmur, burada qrammatik əlaqəni köməkçi sözlər yerinə yetirir. “*Amorf*” sözü yunan mənşəlidir, “formasız” mənasındadır. Belə dillərə **Çin, yapon, Koreya, Vyetnam** və s. dilləri aid etmək olar. Bu dillərdə ismin cəm şəklini düzəltmək üçün söz təkrar olunur. Məsələn, Çin dilində *jenmin-xalq, jenminjenmin-xalqlar*, Mala-yziya dilində isə *oranq-adam, oranqoranq-adamlar* deməkdir.

Flektiv dil tipinə ərəb, fars, yəhudi, ingilis, alman, rus və s. dillər aid edilir. “*Flektiv*” sözü latın mənşəlidir və “əylmək”, “dəyişmək”, “başqasına keçmək” mənasını bildirir. Bu dillərdə söz kökündən dəyişə bilir. Məs: İngilis dilində - *a woman (qadın) – women (qadınlar)*; ərəb dilində - *hökm- hakim-həkim*, rus dilində - *druq (dost) – druzya (dostlar)*; alman

dilində- *bruder* (*qardaş*) – *brüder* (*qardaşlar*) və s. Şəkilçi isə sözün müxtəlif yerində, əvvəlində - (prefiks), daxilində - (infiks) və sonunda – (suffiks) işlənir.

Aqlütinativ (iltisqa) dillərdə kök ayrılıqda məna verib, bütün morfoloji vəziyyətlərdə dəyişməz qalır, şəkilçi isə (leksik, qrammatik) kökdən sonra artırılır. “*Aqlütinasiya*” latın mənşəli sözdür və “bitişdirmək”, “yapışdırmaq” mənasını bildirir. **Türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili** morfoloji bölgüsünə görə iltisqa dillərə daxildir. İltisqa dil kimi Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşunun bir sıra tələbləri vardır. Lakin bəzən iltisqailik prinsipini pozan hallar da olur; məs:

1. Azərbaycan dilində ahəng qanunu möhkəmdir, hətta o dərəcədə ki, bəzən alınma sözlər də bu qanuna uyğunlaşmalı olur: *adəm-adam, qaidə- qayda, qazeta-qəzet, vedro-vedrə* və s. Lakin bəzi Azərbaycan sözləri var ki, onlarda ahəng qanunu pozulur (*ilan, ildırım, ilxı, işıq, inam* və s.). Ümumiyyətlə, ahəng qanunu dilin morfoloji quruluşunu müəyyən edir. Buna görə də onun iltisqailikdə xüsusi rolu vardır.

2. Azərbaycan dilində sözün kökü leksik mənaya malikdir, ayrılıqda işləyə bilər və dəyişmir. Lakin bəzi sözlərimizdə sözə şəkilçi artırıldıqda, kök dəyişdiyi üçün iltisqailik prinsipi pozulur, məs: *oğul–oğlum, et-edir, kiçik- kiçil, sarı-saral* və s.

3. Azərbaycan dilində kökə əvvəl leksik, sonra qrammatik şəkilçi artırılır. Məs: baş-la-dı-lar. Lakin bəzən dilimizdə iltisqailiyin pozulması halları da özünü göstərir, yəni qrammatik şəkilçi sözə leksik şəkilçidən əvvəl artırılır. Məs: *bizimki, əmimgil, oğlumgil, evimizdəki, çiyinizdəki*. Bu sözlərdən *bizimki, əmimgil, evimizdəki* sözlərində iltisqailik bir dəfə (çünki qrammatik şəkilçi leksik şəkilçidən əvvəl gəlib), *çiyinizdəki* sözündə iki dəfə (həm sözün kökü dəyişib, həm də qrammatik şəkilçi əvvəl gəlib), *oğlumgil* sözündə isə üç dəfə pozulub (burada həmin xüsusiyyətlərlə yanaşı, köklə şəkilçi arasında ahəng qanunu da pozulmuşdur).

4. İltisqi dillərdə şəkilçilər adətən kökdən sonra gəlir, ön şəkilçili sözlər alınma söz hesab olunur. Lakin əsl Azərbaycan sözləri olan **kişi** və **dinc** sözləri istisna təşkil edir, yəni onlara ön şəkilçi artırmaq olur (*nakişi, nadinc*).

Dilçilikdə belə fikir mövcuddur ki, bütün dillərin morfolojiyası tarixən amorf quruluşlu olmuşdur. Ona görə də amorf morfolojiyası daha qədim, ilkin morfolojiya hesab olunur. Sonralar amorf dillərin inkişafı ilə əlaqədar aqlütinativ (iltisqi) və flektiv dillər meydana çıxmışdır.

Sözün tərkibi: kök və şəkilçi

Morfolojiyanın əsas vahidi morfemdir. Sözün mənalı hissələri ayrı-ayrılıqda **morfem** adlanır. Morfemin əsasən iki növü vardır: kök morfem və şəkilçi morfem (affiks). Sözün ayrılıqda işlənə bilən, əsas mənanı ifadə edən hissəsi **kök**, ayrılıqda işlənə bilməyən, yalnız kökə qoşulmaqla müəyyən leksik və ya qrammatik məna yaradan hissəsi isə **şəkilçi morfem** adlanır. Məs: **dilçilər** sözündə üç morfem vardır. Burada **dil** əsas mənanı ifadə edən morfem (kök morfem), **-çi**⁴ şəkilçisi əlavə leksik məna ifadə edən, **-lar**² şəkilçisi isə qrammatik məna ifadə edən morfemdir (şəkilçi morfem).

Şəkilçilərin təsnifatı

Azərbaycan dilində şəkilçilər bir neçə qrupa ayrılır:

1. Dildəki roluna görə şəkilçilər iki qrupa bölünür: sözdüzəldici şəkilçilər (leksik), sözdəyişdirici şəkilçilər (qrammatik).

a) Sözdüzəldici şəkilçilər (leksik).

Sözdüzəldici şəkilçilər leksik məna ifadə edən morfemlərdir. Onlar həm sözün formasını, həm də mənasını dəyişir, yeni sözlər əmələ gətirir. Məs: yaz-ı-çı-lıq, musiqi-şünas və s.

Azərbaycan dilində leksik şəkilçilərin bir qismi (bi, na, -izm, -ist, -şünas və s.) alınma şəkilçilərdir.

Qeyd: Dilimizdə leksik şəkilçilər sözlə qrammatik şəkilçilərdən əvvəl qoşulmalıdır. İstisna: bəzi şəkilçilər var ki, sonra da işlənə bilər: -k⁴, -s⁴, -gil, -dak². Məs: siz-in-ki, ata-m-sız, xala-m-gil, həyat-imiz-dəki. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu hal Azərbaycan dilinin iltisqaqlığını pozur.

b) Sözdəyişdirici şəkilçilər (qrammatik).

Sözdəyişdirici şəkilçilər qrammatik məna ifadə edən morfemlərdir. Yəni bu şəkilçilər sözün axırına qoşulub onu formaca dəyişərək kökə leksik deyil, qrammatik məna verir. Dilimizdə qrammatik şəkilçilər çoxdur. İsimlərdə - cəm, mənsubiyyət, hal, şəxs-xəbərlilik, feillərdə - şəxs, zaman, inkarlıq şəkilçiləri və s. Məs: kitab-lar, kitab-lar-ım, kitab-lar-ım-dan, kitabdır və s. Sözdəyişdirici şəkilçilər sözlərin bir-birinə bağlanmasına xidmət edir. Sözdəyişdirici şəkilçilərin hamısı milli şəkilçilərimizdir.

2. Sözdəki yerinə görə şəkilçiləri üç qrupa bölmək olar: prefikslər (ön şəkilçilər), infikslər (orta şəkilçilər), suffikslər (son şəkilçilər)

a) Prefikslər – sözün əvvəlinə əlavə olunan şəkilçilərə deyilir. Prefikslər əsasən flektiv dillərdə (ərəb, fars, rus və s. dillərdə) özünü göstərir. Vaxtilə dilimizdə ərəb dilindən “**la**”, fars dilindən “**bi**”, “**ba**”, “**na**” kimi prefikslər geniş işlənirdi. Bəzi sözlərdə şəkilçilər - prefikslər indi dilimizin öz şəkilçiləri ilə əvəz edilmişdir. Məs: **laməzhəb-məzhəbsiz**, **laməkan-** məkənsiz, **bisavad-savadsız**, **bivəfa-vəfasız**, **nainsaf-insafsız**, **naümid-ümitsiz**, **baməzə-məzəli**, **basəfa-səfali**. Bir neçə sözdə əvəz etmək mümkün olmadığından həmin prefikslər indi də həmin sözlərdə işlənir. Məs: **laqeyd-?**, **narazı-?**, **namərd-?**

Mədaxil, **məxaric** kimi sözlərdə işlənən prefikslər də dilimizə ərəb dilindən keçmişdir.

Rus-Avropa dillərindən də dilimizə prefikslər keçmişdir: **antivirus**, **antibakterial**, **antiterror**, **asimetrik**, **anormal**, **amorf**, **asemantik**, **poliklinika**, **polivitamin**, **reforma**, **reaktiv** və s.

Prefikslər türk dilləri, eləcə də Azərbaycan dili üçün xarakterik deyildir, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi **nakışı**, **nadinc** sözləri istisnadır.

b) İnfikslər – sözün ortasında gələn şəkilçilərdir. Bu şəkilçilər dünya dillərində çox az yayılmışdır. İnfikslər əsasən flektiv dillərdə mövcuddur. Bu həmin dillərdə kökün dəyişə bilməsi ilə əlaqədardır. Məsələn, ingilis dilində **mother-in-low** (qayınana), **father-in-low** (qayınata) sözlərindəki **in** hissəciyi infiks hesab olunur. İnfikslər türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna yaddır, çünki bu dillərdə kök dəyişməz olduğu üçün onun tərkibinə əlavə heç bir vahid əlavə edilə bilməz.

c) Suffikslər – sözün sonuna əlavə olunaraq onu forma və məzmunca dəyişən morfemdir. Flektiv və amorf dillərə nisbətən iltisafı dillərdə suffiks, yəni son şəkilçi daha çox inkişaf etmişdir. Bu dillərdə kök dəyişmədiyi üçün məna və forma dəyişməsi şəkilçilər hesabına olur.

Mənşəyinə görə sona qoşulan şəkilçilər milli və alınma olaraq iki qrupa bölünür. Azərbaycan dilində milli şəkilçilər alınmalara nisbətən qat-qat çoxdur. Məs: **-çı⁴**: tarixçi, **-li⁴**: maraqlı, **-la²**: başla, **-sız⁴**: maraqsız, **-lar²**: kitablar, **-maq²**: oxumaq, **-ir⁴**: alır, **-dı⁴**: yazdı və s.

Alınma şəkilçilər də iki qrupa bölünür: ərəb və fars mənşəli, rus və Avropa mənşəli şəkilçilər.

a) Ərəb mənşəli şəkilçilər.

Ərəb mənşəli **-at²** şəkilçisi cəmlilik bildirən şəkilçidir. Bu şəkilçi ərəb sözləri ilə birlikdə dilimizə keçib tarixən geniş miqyasda işlənmişdir. Lakin Azərbaycan ədəbi dili formalaşdıqdan sonra həmin şəkilçilər öz yerini milli şəkilçilərə verib dilimizi tərk etmişdir, məs: *hürufat* (*hərflər*), *əlamət* (*əlamətlər*).

“Elat” və “gedişat” sözləri istisna olub, öz sözlərimizə aid edilir.

-i, -vi (elmi əsər), **-iyyə** (fərziyyə, fəxriyyə), **-iyyat**² (ədəbiyyat, bəşəriyyət) və s. kimi şəkilçilər də dilimizə ərəb dilindən keçmişdir.

Fars mənşəli şəkilçilər dilimizdə daha çoxdur. Onlar fars dilində müstəqil söz olduğu halda, Azərbaycan dilinə şəkilçi kimi keçmişdir. Məs:

-xana (ev); kitabxana, xəstəxana.

-şünas (bilən); şərqşünas, musiqişünas.

-saz (düzəldən); saatsaz, rəngsaz.

-kar (iş); sahibkar, sənətkar.

-dar (malik olmaq); evdar, hökmdar.

-pərəst (pərəstiş); şöhrətpərəst, vəzifəpərəst.

-zadə (doğulmuş); Quluzadə, Talibzadə.

b) Rus və Avropa mənşəli şəkilçilər. Belə şəkilçilər dilimizdə azdır. Buna **-izm, -ist, -ov, -ova, -yev, -yeva** və s. kimi şəkilçiləri misal çəkmək olar. Məs: feodalizm, kapitalist, idealizm, realist, Məmmədov, Məmmədova, Əliyev, Əliyeva və s.

Bu şəkilçilərin də bəzisi milli şəkilçilərlə əvəz olunmuşdur, məs: traktorist- traktorçu, motorist- motorçu, boksyor- boksçu, milyon- milyonçu və s.

3. Variantına görə. Dilimizdə işlənən şəkilçilər bu cəhətdən üç qrupa ayrılır:

a) Bir variantlı şəkilçilər: na-xoş, tələb-kar, əmək-dar və s.

b) İki variantlı şəkilçilər: Bu şəkilçilərin tərkibində açıq saitlər (a, ə) iştirak edir. Məs: uşaq-lar, məktəb-lər, oxu-maq, gül-mək və s.

c) Dörd variantlı şəkilçilər: Bu şəkilçilərin tərkibində qapalı saitlər (ı, i, u, ü) iştirak edir. Məs: al-di, gəl-di, oxu-du, gül-dü və s.

Əsl Azərbaycan şəkilçiləri ahəng qanununun tələbinə əsasən iki və dörd variantlı olur. Alınma şəkilçilər isə ahəng qanununa tabe olmur və bir variantlı olur.

–**daş, -gil, -sal, -sov, -laq, -şın** şəkilçiləri istisna təşkil edir, onlar bir variantlı, milli şəkilçilərdir.

4. Mənşəyinə görə. Bu prinsipə görə şəkilçilər iki qrupa ayrılır:

a) Milli şəkilçilər;

b) Alınma şəkilçilər.

Türk dilinə aid olan şəkilçilərə milli şəkilçilər deyilir. Dilimizdəki qrammatik şəkilçilərin hamısı, leksik şəkilçilərin isə əksəriyyəti milli şəkilçilərimizdir. Dilimizdə işlənən alınma şəkilçilər isə ərəb, fars, rus və avropa mənşəlidir.

Qeyd: Yuxarıda bu barədə ətraflı məlumat verildiyinə görə, burada əlavə məlumat verməyə ehtiyac duyulmur.

Morfoloji normalar

Qrammatik norma nitq mədəniyyətinin əsas şərtlərindən biri olub, dilin qrammatik quruluşunu əhatə edir. Nitqdə sözlər və cümlələr arasındakı əlaqələrin düzgün qurulması qrammatik norma tərəfindən tənzimlənir. Əgər sözlər və cümlələr arasında qrammatik norma pozularsa, kobud və anlaşılmaz nitq əmələ gələr.

Dilçiliyin mühüm şöbəsi olan qrammatika iki hissədən ibarət olduğu kimi qrammatik norma da iki yerə ayrılır: morfoloji norma və sintaktik norma.

Morfoloji norma sözün qrammatik formasının düzəldilməsi qaydasıdır ki, sözdüzəltmə və sözdəyişmə bu norma daxilində tənzimlənir. Bura şəkilçilərin işlənməsi, qrammatik kateqoriyaların (kəmiyyət, mənsubiyyət, inkarlıq, zaman və s.) ədəbi dildə gözlənilməsi ilə bağlı qaydalar daxildir.

Ədəbi dilin morfoloji norması bir çox məsələlərə nəzarət edir:

1. Şəkilçilərin işlənməsi.

a) Adlarda və feillərdə şəkilçilərin müəyyən işlənmə ardıcılığı vardır. Adlara (isim, sifət, say və s.) əvvəl kəmiyyət, sonra mənsubiyyət, daha sonra hal, ondan sonra isə xəbər kateqoriyasının şəkilçiləri artırılır:

tələbə+lər+imiz+dən+dir və s.

Felin kökünə isə əvvəl təsirlik, sonra növ, şəkil, daha sonra isə şəxs şəkilçisi artırılır: **sil +dir +il +məli +dir** və s.

Şəkilçilər yerini dəyişərsə, morfoloji norma pozular.

Məs: “*Onlar biza tez-tez gələrlərdi*” cümləsində idi his-səciyinin şəkilçiləşmiş formasıdır sıranı pozub. Bu şəkilçi –lar² şəkilçisindən əvvəl gəlməli idi: *Onlar biza tez-tez gələrdilər*.

b) Bəzən nitqdə ehtiyac olmadığı halda yersiz, asemantik (mənasız) şəkilçilərdən istifadə olunur ki, bu da morfoloji normanın pozulmasına gətirib çıxarır. Məs: *bədbəxtçilik, xoşbəxtçilik, narazılıq, nigarançılıq, narahatçılıq* və s.

Hər birimiz ictimaiyyətdə bu kimi cümlələrlə tez-tez qarşılaşırıq. Məs: “Müvəqqəti narahatçılığa görə üzr istəyirik”; “Şəhərimizdə yaranan tıxaclar sürücülərin narazılıqlığına səbəb olur”.

Burada -çı⁴ şəkilçisi artıqdır, çünki bu şəkilçi peşə, sənət bildirən isimlər əmələ gətirir, məs: *neftçi, tarixçi* və s. *Neftçi, tarixçi* peşəsi var, amma *bədbəxtçi, xoşbəxtçi, narazıçı, nigarançı, narahatçı* peşəsi yoxdur, buna görə də həmin sözlərə mücərrəd mənalı sözlər düzəldən -lıq⁴ şəkilçisi artırılır və *bədbəxtlik, xoşbəxtlik, narazılıq, nigaranlıq, narahatlıq* sözləri yaranır.

2. Kəmiyyət kateqoriyasının gözlənilməsi.

Saylarla işlənən isimlər bəzən təkdə, bəzən isə cəmdə işlənə bilər.

a) Müəyyən miqdar saylarından sonra gələn isimlər həmişə təkdə işlədilməlidir. Məsələn: “*iki kitablar*” və ya “*beş tələbələr*” demək yanlışdır. Bu halda qrammatik norma pozulur.

Amma üslub baxımından bədii əsərlərdə miqdar saylarından sonra isimlərin cəmdə işlənməsinə rast gəlinir:

Rüstəm bəyi görüm iki gözlərindən olsun!

İki otaqları vardı.

Bəzən mübaliğə çalarını artırmaq üçün miqdar sayından sonra gələn isimlər cəmlənir: *yüz illər, min illər, milyon illər* və s.

b) Bəzi qeyri-müəyyən miqdar saylarından sonra (*bir sıra, bir çox*) isimlər yalnız cəmdə, bəzilərindən sonra (*az, xeyli, bir neçə, bir qədər, bir az*) təkdə, bəzilərindən sonra isə (*çox, çoxlu, onlarca, yüzlərlə*) həm təkdə, həm də cəmdə gələ bilər. Məsələn:

Iclasda bir çox məsələlər müzakirə olundu.

Yarışda bir sıra ölkələr iştirak edirdi.

Sənəddə bir neçə təklif öz əksini tapıb.

Müşavirədə xeyli qonaq var idi.

Yüzlərlə abituriyent imtahanda öz biliyini sınaı.

c) Sıra sayının aid olduğu isim çox vaxt təkdə olur: *üçüncü dərs, 2016-cı il*. Lakin bəzi hallarda sıra sayı ilə işlənən isim çoxluq bildirərək cəmdə işlənə bilər, məs;

6-cı siniflər yarışda qalib gəldilər.

90-ci illər bir çox tarixi hadisələrlə yadda qaldı.

3. Mənsubiyyət kateqoriyasının gözlənilməsi.

Nitqin yığcamlığı prinsipinə uyğun olaraq bəzən mənsubiyyət kateqoriyasında şəxs əvəzliliklərini işlətməyə ehtiyac qalmır. Məs: *Hədəfimiz qalib olmaqdır*. Bu cümlədə “*bizim*” əvəzliyi ixtisar olunmuşdur və bu əvəzliyi işlətmədən də mənsubiyyət anlayışını ifadə etmək mümkündür. Amma mənsubiyyət şəkilçisinin işlədilməsi mütləqdir.

Bəzi hallarda (I və II şəxsin cəmində) mənsubiyyət şəkilçiləri olmadan da mənsubiyyət anlayışını ifadə etmək mümkündür, lakin bu zaman I tərəfin işlənməsi mütləqdir: *bizim məktəb, sizin ev*. Bədii əsərlərdə bu kimi hallarla tez-tez qarşılaşırıq:

Bilməm nə görübdür **bizim oğlan** oxumaqdan?

Dəng oldu qulağım.

Jurnal, qəzetə, hərzəvü hədyan oxumaqdan
İncəldi uşağım (*M.Ə.Sabir*).

Bizim eldə bu adətdir əzəldən,
Hörmət olur sənətkara, sevgilim (*M.Rahim*).

Bu hal qalan şəxslərdə mümkün deyil. Məs; *mənim ev, sənin ev, onun və ya onların ev* deyilməz. Bu, morfoloji normanın pozulması halıdır.

Canlı danışiq dilində, dialoqlarda mənsubiyyət kateqoriyasının II tərəfi ixtisar oluna bilər. Məs: - *Bu kimin kitabıdır?* – *Mənim*.

4. İnkarlıq kateqoriyasının gözlənilməsi.

a) Azərbaycan dilində inkarlıq müxtəlif yollarla (*xeyr, yox, deyil* sözləri ilə; *-ma, mə* şəkilçiləri ilə; *nə, nə də* bağlayıcıları ilə) ifadə olunur.

Grammatik qaydaya görə, cümlədə *nə, nə də* bağlayıcısından sonra gələn feil təsdiqdə olmalıdır, məs: “*Nə yazır, nə də oxuyur*”; “*Nə gülür, nə də danışır*”. Əgər bu cümlələr “*Nə yazmır, nə də oxumur*” və ya “*Nə gülmür, nə də danışmır*” şəklində ifadə olunsaydı, dilimizin morfoloji norması pozulmuş olardı.

b) Bəzən bir sözdə iki dəfə inkarlıq şəkilçisindən istifadə olunur ki, bu da morfoloji normanın pozulması ilə nəticələnir. Məsələn: “*Bu böyük çatışmamazlıqdır*” əvəzinə “*Bu böyük çatışmazlıqdır*” və ya “*Onlar arasında anlaşılmamazlıq var*” yerinə “*Onlar arasında anlaşılmazlıq var*” işlədilməsi morfoloji cəhətdən daha düzgündür. Çünki bu sözlərdə (çatışmazlıq, anlaşılmazlıq) inkarlıq anlayışı olduğuna görə inkar şəkilçisi işlətməyə ehtiyac yoxdur.

5. Zaman kateqoriyasının gözlənilməsi.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilində feilin üç zamanı (keçmiş, indiki, gələcək zaman) və hər zamanın öz morfoloji əlaməti var. Qrammatik qaydaya görə, qeyri-qəti gələcək zamanda ikinci və üçüncü şəxsin təkində və cəmində -ar² zaman şəkilçisinin tərkibindəki r samiti z samitinə keçir:

Mən gəlmərəm	Biz gəlmərik
Sən gəlməzsən	Siz gəlməzsiniz
O gəlməzsən	Onlar gəlməzlər

Deməli, “*Sən gəlməzsən*” əvəzinə “*Sən gəlmərsən*” demək qrammatik cəhətdən düzgün deyil və morfoloji normanın pozulması kimi qiymətləndirilməlidir. Təəssüf ki, bəzən danışıda bu cür cümlələrə rast gəlinir.

Sözlərin leksik və qrammatik qrupları (Nitq hissələri)

Müstəqill mənasına və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşan söz siniflərinə **nitq hissələri** deyilir. Morfologiya bütün nitq hissələrini əhatə edir, onların oxşar və fərqli cəhətlərini öyrənir.

Dilçilikdə nitq hissələrinin ənənəvi bölgüsü üç prinsipə əsaslanır: leksik, morfoloji və sintaktik prinsiplər. Bu prinsiplərə görə nitq hissələri əsas və köməkçi olaraq 2 hissəyə ayrılır.

Əsas nitq hissələri, onların xüsusiyyətləri və nitqdə rolu

Əsas nitq hissələri bir sıra xüsusiyyətləri və kateqoriyaları ilə nitq mədəniyyətində böyük əhəmiyyətə malikdir. Fikrin düzgün çatdırılmasında, nitqin formalaşmasında əsas nitq hissələrinin rolu danılmazdır. Əsas nitq hissələrinin xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək:

- *Müstəqil leksik mənaya malik olur.*
- *Grammatik mənası var.*
- *Müvafiq suala cavab verir.*
- *Söz yaradıcılığı prosesində yaxından iştirak edir, yəni leksik şəkilçilər artırıb yeni sözlər düzəltmək olur.*
- *Müəyyən sintaktik vəzifə daşıyır, yəni cümlə üzvü ola bilir.*

Əsas nitq hissələrinə **isim, sifət, say, əvəzlilik, feil və zərf** daxildir.

İsim. Dildə ən qədim nitq hissələrindən biri isimdir. İsimlər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Ümumqrammatik mənasına görə isim əşyaların, canlı və cansız varlıqların adını bildirir və kim?, nə?, hara? suallarından birinə cavab verir. İsmın səciyyəvi xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

I. İsimlər leksik-semantik məna baxımından məna qruplarına ayrılır. Məsələn, əşya bildirənlər (*məs: kitab, dəftər və s.*), mücərrəd anlayış bildirənlər (*məs: mərdlik, azadlıq və s.*), təbiət hadisələrini bildirənlər (*məs: külək, yağış və s.*), bədən üzvlərinin adlarını bildirənlər (*məs: baş, göz, burun və s.*) və s.

II. İsimlər ümumi və xüsusi olur. Ümumi isimlər eynicinsli əşyalara verilən adlar (*ağac, gül, küçə, daş, yol və s.*), xüsusi isimlər isə eynicinsli əşyaları bir-birindən fərqləndirmək üçün onlara verilən adlardır (*Nizami, Füzuli, Axundov, Şuşa, "Xəmsə", Məstan və s.*).

III. İsimlər konkret və mücərrəd olur. Gözlə görünməsi və ya əl ilə toxunulması mümkün olan əşyalara verilən adlar konkret (*ev, dağ, daş, insan*), gözlə görünməsi və ya əl ilə toxunulması mümkün olmayan əşyalara verilən adlar isə mücərrəd isimlər (*arzu, fikir, yuxu, sevinc*) adlanır.

IV. İsimlər quruluşca sadə (*kitab, məşin, ev və s.*), **düzəltmə** (*dəmirçi, dostluq, meydança, vətəndaş, ədəbiyyat, yazı, qazıntı, soyuducu və s.*) və **mürəkkəb** (*Qarabağ, itburnu, vürhəvur, söz-söhbət və s.*) olur.

V. Kateqoriyaların sayı baxımından isimlər feillərdən sonra ikinci yerdə dayanır. İsim müstəqil nitq hissəsi olaraq 4 əsas qrammatik kateqoriyaya malikdir: kəmiyyət, hal, mənsubiyyət və xəbərlik kateqoriyaları.

a) *İsimlər kəmiyyət kateqoriyasının birbaşa daşıyıcılarıdır. Dilimizdəki bütün isimlər kəmiyyət baxımından təkdə və cəmdə olur. Azərbaycan dilində kəmiyyət –lar² şəkilçisi ilə ifadə olunur (kitab-lar, qələm-lər). Sözüün son samitindən asılı olaraq (t, n, z, r) cəm şəkilçisinin ilk samiti fərqli tələffüz olunur. Məs: günlər –[günnər], gözlər–[gözdər], qarlar–[qarrar] və s.*

Bəzən isimlər kəmiyyət şəkilçisi olmadan da çoxluq ifadə edir. Belə isimlərə *toplu isimlər* deyilir. Məs: *xalq, əhali, camaat, dəstə, sürü, ilxı, el, kütlə, qoşun, ordu* və s. Toplu isimlər qrammatik cəhətdən tək isimlərdir. Bu isimlərin əksəriyyəti cəm şəkilçisi qəbul edə bilir. Məs: *xalqlar, dəstələr, sürülər* və s. Lakin *əhali* və *camaat* sözləri istisna təşkil edir. Məs: “*Əhalilər seçkidə fəal iştirak etdi*” deyilməsi həm qrammatik, həm də məntiqi cəhətdən düzgün deyil. Qrammatik qaydaya görə, toplu isimlər cümlənin mübtədası olduqda, xəbər təkdə olmalıdır. Məs: *Dəstə irəliləyirdi.*

b) *İsimlər başqa sözlərlə əlaqəyə girərkən bəzi qrammatik şəkilçilər qəbul edərək dəyişir, isimlərin bu cür dəyişilməsinə hallanma deyilir. Dilimizdə ismin 6 halı vardır. Hər halın özünəməxsus sualı və xüsusiyyəti var:*

Adlıq hal. kim?, nə?, hara? (-); məs, tələbə, kitab, Bakı

Yiyəlik hal. kimin?, nəyin?, haranın?, nə? (-in⁴); məs, tələbənin, kitabın, Bakının

Yönlük hal. kimə?, nəyə?, haraya? (-a²); məs: tələbəyə, kitabə, Bakıya

Yönlük halda sonu açıq (-a²) saitlərlə bitən isimlər qapalı (-i⁴) sait kimi tələffüz olunur: nənəyə–[nəniyə], xalaya– [xalıya]

Təsirlik hal. kimi?, nəyi?, haranı?, nə? (-i⁴); məs, tələbəni, kitabı, Bakını

Təsirlik hal ismin yeganə halıdır ki, şəxs şəkilçisi qəbul etmir və xəbər olmur.

Yerlik hal. kimdə?, nədə?, harada? (-da²); məs: tələbədə, kitabda, Bakıda

Çıxışlıq hal. kimdən?, nədən?, haradan? (-dan²); məs: tələbədən, kitabdan, Bakıdan

Çıxışlıq halda sonu **n**, **m** samitləri ilə bitən sözlər [-nan],

[-nən] kimi tələffüz olunur, məs: məndən-[mənnən], atamdan-[atamnan].

İsimlər hal kateqoriyasının birbaşa daşıyıcılarıdır, yəni başqa nitq hissələrinə nisbətən isimlər hallanmada daha fəal iştirak edir. Digər nitq hissələrində isə hallanma daha çox substantivləşmə ilə bağlıdır.

c) *Mənsubiyyət kateqoriyası sahib şəxslə mənsub əşya arasındakı münasibəti bildirir.* Adətən birinci tərəf sahib, ikinci tərəf mənsub olur.

I şəxs (tək) - m, - im⁴, atam, evim

II şəxs (tək) -n, -in⁴, atan, evin

III şəxs (tək) -t⁴, -st⁴, atası, evi

I şəxs (cəm) -mız, -ımız⁴, atamız, evimiz

II şəxs (cəm) -nız, ınız⁴, atanız, eviniz

III şəxs (cəm) -t⁴ (lari²), -st⁴ (lari²), atası, evi

Dilimizdə saitlə bitən bir neçə alınma söz var ki, (mövqe, mənafe, mənşə, mənbə, tale) onlar III şəxsin təkində **s** bitişdiricisi əvəzinə **y** bitişdirici samitini qəbul edir. Məs: *mövqeyi, mənafeyi, mənşəyi, mənbəyi*. Eyni hal milli sözlərimizdən *su* və *nə* sözləri ilə də baş verir: *suyu, nəyi*

Dilimizdəki bəzi ikihecalı sözlər mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edərkən ikinci hecadakı sait düşür, məs, *sinif- sinfin, atir-ətrin, ağıl-ağlı, oğul-oğlu, beyin -beyni, burun-burnu* və s. Bunlardan *oğul, beyin* və *burun* sözləri milli sözlərdir.

d) *İsmin cümlə üzvü kimi əsas vəzifəsi mübtəda və tamamlıq olmasıdır.*

Lakin digər adlar kimi isim xəbərlik şəkilçiləri qəbul edib xəbər rolunda çıxış edə bilər. Deməli, **ismin xəbərlik kateqoriyası** da var. Xəbərlik şəkilçiləri vasitəsilə cümlə tamamlanır. Mənsubiyyət şəkilçiləri kimi xəbərlik şəkilçiləri də şəxslə bağlı olur:

I şəxs (tək) tələbəyəm

I şəxs (cəm) tələbəyik

II şəxs (tək) tələbəsan

II şəxs (cəm) tələbəsiniz

III şəxs (tək) tələbədir

III şəxs (cəm) tələbədirlər

II şəxs tək və III şəxs cəmdə xəbərlik şəkilçisi səs düşümünə məruz qalır: müəllimdir – [mə:llimdi], tələbəsiniz – [tələbəsiniz]. Xəbərlik şəkilçiləri vurğu qəbul etmir.

Xəbərlik kateqoriyasının inkarı *deyil* sözü vasitəsilə düzəlir, bu zaman *deyil* sözü xəbərlik şəkilçisi qəbul edərək dəyişir: *Mən tələbə deyiləm*.

İsim cümlədə mübtədə, tamamlıq, xəbər olmaqla yanaşı bəzən təyin, zərflik, rolunda da çıxış edir.

VI. Azərbaycan dilində daş, dəmir, qızıl, gümüş və s. tipli isimlər birləşmə daxilində atributivləşir (sifətləşir). Məs: **daş** hasar, **dəmir** qapı, **qızıl** üzük, **gümüş** qaşığıq və s. Morfologiyada bu cür sözlər atributiv isim kimi götürülür, sintaksisdə isə cümlə üzvü kimi təyin olur.

VII. Dilimizin üslubi cəhətdən zənginləşməsində isim geniş imkanlara malikdir. İsim cümlədə tək-cə morfoloji vəzifəyə malik deyil, o həm də nitqin aydınlığını, yığcamlığını təmin edir, ağırlığı aradan qaldırır. Bu ismin bir sıra xüsusiyyətlərində, kateqoriyalarında özünü göstərir. Məsələn, ismin xəbərlik şəkilçisinin və ya sahib şəxsi bildirən ismin ixtisarı nitqin yığcamlığına xidmət edir, ağırlığı aradan qaldırır:

Sən bir **aşıq**, mən xotkar **qızı**, sənənlə mənəmə nə sövdəm?
(“Koroğlu”)

Sən **ağa**, mən **ağa**, inəklərimizi kim sağa? **(atalar sözü)**

Mən görmək istəyirəm,

gözlərim azad olsun.

Danışmaq istəyirəm,

sözlərim azad olsun.

Qışqırmaq istəyirəm,

qoy **dilim** azad olsun,

dodağım azad olsun.

Eşitmək istəyirəm,

qulağım azad olsun

(B.Vahabzadə)

Xüsusi isimlər varlığı tək olan anlayışları bildirir. Ona görə də xüsusi isimlər adi halda cəm şəkilçisi qəbul edə bilmir. Lakin bəzən qürur, vətənpərvərlik, fərəh hissələrini qabarıq vermək üçün xüsusi isimlər cəm şəkilçisi ilə işlənir. Məs:

Ölməz könül, ölməz əsər,

Nizamilər, Füzulilər...

(S.Vurğun)

Üslubla bağlı olaraq -lar² şəkilçisi şəxs adlarına qoşulmaq-la kinayə, rixşənd mənə çalarları da ifadə edir. Məs:

Tacirlərimiz **Sonyalara** bənd olacaqmış,

Bədbəxt **Tükəzbanları** neylərdin, ilahi? *(M.Ə.Sabir)*.

Sifət. Əşyanın keyfiyyət və əlamətini bildirən və necə?, nə cür?, hansı? suallarından birinə cavab verən əsas nitq hissəsi sifət adlanır. Sifətin əsas xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək:

I.Sifətin mənə növləri var. Məs: rəng bildirən – sarı, göy; dad bildirən – şirin, acı; keyfiyyət bildirən – tənəbəl, qoçaq; əlamət bildirən –qoca, cavan; forma bildirən – uzunsov, əyri; həcm bildirən- böyük, kiçik və s.

II. Sifət quruluşca sadə (ağ, yaxşı, gözəl), **düzəltmə** (maraqlı, maraqsız, armudu, zarafatcıl, bağçadakı, güləyən, tərbiyəvi, qorxaq) **və mürəkkəb** (enlikürək, soyuqqanlı, güllü-çiçəkli, şirin-şirin, qeyri-müəyyən) **olur.**

Sifət düzəldən $-l^4$ şəkilçisi qoşulduğu sözün son samitindən asılı olaraq $-r^4$, $-d^4$, $-n^4$ kimi tələffüz olunur. Məs: qarlı – [qarlı], duzlu – [duzdu], canlı – [cannı].

Bəzən $-i$, $(-vi)$ şəkilçisi ilə düzələn sifətlərdə söz kökü dəyişir və iltisاقilik prinsipi pozulur. Məs: *kimya-kimyəvi*, *məna-mənəvi*, *dünya-dünyəvi*. Bu sözlər sadə sözlər hesab olunur.

Qara-qara, *şirin-şirin* tipli mürəkkəb sifətlərdən sonra gələn isimlər, adətən, cəmdə olur, məs: *qara-qara fikirlər*, *şirin-şirin arzular*

III. Sifətin əsas grammatik əlaməti onun dərəcə kateqoriyasıdır. Sifətin üç dərəcəsi vardır: adi, azaltma, çoxaltma.

Adi dərəcə: *yağlı, qəşəng, turş, uzun, qara* və s.

Azaltma dərəcəsi: *uzunsov, qaraşın, ağımsov, sarımtıl, qırmızımtraq, yaxşıraq, sarıyanız, qırmızıtəhər, kəmşirin, yaxşıca, turşməzə, ala-ciy, açıq-göy, az şirin* və s.

Gödərək, alçaraq, kiçirək sözlərində sözün son saiti düşdüyünə görə iltisاقilik prinsipi pozulmuşdur.

$-imtraq$ ($mtraq$), $-raq^2$ şəkilçiləri müasir dilimizdə, demək olar ki, işlənmir və dilimizdən çıxmaq üzrədir. Bəzi mənbələrə görə, $-raq^2$ şəkilçisi *iraq* sözünün şəkilçiləşmiş formasıdır. *İraq* sözü “*uzaq*” mənasındadır. Bu söz qərb qrupu dialekt və şivələrində indi də işlənir.

Çoxaltma dərəcəsi: *qıpqırmızı, ağappaq, ən gözəl, lap şirin, dümağ, zil qara, tünd- qırmızı* və s.

Büsbütün və *bumbuz* sözləri istisnadır, bu sözlər çoxaltma dərəcəsinə deyil, çünki *büsbütün* sözü zərfdir, *bumbuz* sözünün tərkib hissəsi olan *buz* isə isimdir.

Sifətlərdən *balaca* azaltma dərəcəsinə deyil, adi dərəcədədir. *Bapbalaca* isə çoxaltma dərəcəsinədir.

Yazılı nitqdə sifətlərin orfoqrafiyası da böyük önəm daşıyır. Müasir orfoqrafiya qaydalarına görə *təhər, kəm, düm, məzə* sözləri sifətə bitişik, *ala, açıq, tünd* sözləri defislə, *az* və *zil*

sözü, *ən lap, çox, daha, olduqca* ədatları isə bir qayda olaraq ayrı yazılmalıdır.

IV. Sifətlər substantivləşə bilir və bu zaman ismin bütün formal əlamətlərini qəbul edir. Sifətlər substantivləşdikdə, özündən sonra ismin işlənməsinə ehtiyac qalmır. İsmə aid xüsusiyyətləri substantivləşmiş sifətlər öz üzərinə götürür. Azərbaycan dilində işlədilən atalar sözləri və məsəllərdə çoxlu substantivləşmiş sifətə rast gəlirik. Məs: *Toxun acdan xəbəri olmaz. Varlı kisəsini döyər, kasıb dizini.*

V. Sifət sintaktik vəzifəsinə görə cümlədə başqa cümlə üzvləri kimi (mübtəda, tamamlıq, zərflik, xəbər) işlənə bilsə də, onun əsas vəzifəsi təyin olmaqdır.

VI. Sifətin üslubi imkanları başqa nitq hissələrinə nisbətən daha genişdir. Sifətin yaratdığı üslubi çalarlıq nitqi daha düzgün, dəqiq edir, obrazlılığı, təsirliliyi təmin edir, üslubi səlislik yaradır. Bu cəhətdən sinonim və antonim sifətlər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məs:

-Xala, nə olub belə *qəmgin*sən, səni indiyə kimi belə *qüssəli* görməmişəm (M.Hüseyn).

Ağca xanım *zərif* əlini Qaraca qıza uzatdı. O da *kobud* barmaqları ilə onun əlini sıxdı (S.S.Axundov).

Sifətin dərəcələrindən nitqdə düzgün istifadə etməyi bacarmağın üslub nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyəti böyükdür. Məsələn, bu və ya digər dərəcə anlayışını ifadə etmək üçün qrammatik əlamətlərlə yanaşı bənzətmə bildirən söz və ifadələrdən istifadə etmək mümkündür. “*Acı*” əvəzinə “*zəhər kimi*”, “*soyuq*” əvəzinə “*şaxta*”, “*boran kimi*”, “*təmiz*” əvəzinə “*aydan arı, sudan duru*” ifadəsi, “*qırmızı*” əvəzinə “*qan qırmızı*”, “*lalə kimi qırmızı*”, “*ağ*” əvəzinə “*süd kimi ağ*”, “*gözəl*” əvəzinə “*ceyran kimi gözəl*”, “*möhkəm*” əvəzinə “*dəmir kimi möhkəm*”, “*poladdan möhkəm*” və s. kimi bənzətmə bildirən birləşmələr daha təsirli üslubi effekt yaradır.

Sifətlərdən bədii portret yaradılarkən geniş istifadə edilir. Məsələn, C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestindən bir parçaya diqqət yetirək:

Xudayar bəyin bir böyük qüsuru var. Burnu əyridir. Əyridi, amma pis əyridi. Əyri də var, əyri var. Mən çox gözəllər görmüşəm ki, burnu əyridi. Amma Xudayar bəyin burnu pis əyridi. Burnunun yuxarı tərəfindən bir sümük dikəlib. Sümük düzdü, amma aşağısının əti xoruz pipiyi kimi düşüb sol yana. Bilmirəm anadan olmadı, ya da sonra olubdur. Amma çox pis burundu, vəssalam.

...Xudayar bəyin ancaq 37, 38 sinni olar, artıq olmaz, bəlkə əskik olar. Boyu ucadır. ...Bəli, boyu çox ucadır, saqqalı, qaşları tünd qarıdır. Üzü də qarıdır, çox qarıdır. Gözləri lap qarıdır. Bir tikə ağ yoxdur gözlərində. Belə ki, bəzi vaxt Xudayar bəy papağını basır gözünün önünə, papaq qara, gözlər qara, üz qara.

Burada *əyri, uca, düz, pis, qara* sifətlərinin müxtəlif şəkildə işlənməsi yaxşı bir bədii portretin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Say. Əşyanın miqdarını və ya sırasını bildirən, neçə?, nə qədər? və neçənci? suallarından birinə cavab verən əsas nitq hissəsinə say deyilir. Sayların, demək olar ki, hamısı əsl Azərbaycan sözləridir (istisnalar: *sıfır, həştad, milyon, milyard, trilyon* və s.).

Say bir çox xüsusiyyətlərə malikdir:

I. Azərbaycan dilində bütün ədədləri adlandırmaq üçün 23 müxtəlif sözdən istifadə olunur: bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yeddi, səkkiz, doqquz, on, iyirmi, otuz, qırx, əlli, altmış, yetmiş, səksən, doxsan, yüz, min, milyon, milyard, trilyon. Bu sözlər vasitəsilə daha böyük kəmiyyətləri ifadə etmək olar. Bundan başqa, dilimizdə astronomik say bildirən kvintilyon, saksalyon sözləri də vardır.

II. Saylar da isim və sifət kimi quruluşca sadə (beş, az, çox, xeyli, az və s.), **düzəltmə** (üçüncü, çoxlu, azacıq, yüzlərlə,

minlərcə və s.) **və mürəkkəb** (beş-altı, on beş, beşdə bir, bir qədər, on birinci və s.) **olur**.

III. Sayın mənaca iki növü var:

1. Miqdar sayları. Miqdar sayları neçə?, nə qədər?, neçə hissə? Suallarından birinə cavab verir. Onlar özü də üç yerə bölünür:

a) *Müəyyən miqdar sayları.* Məs: bir, iki, on, yüz, min, milyon və s.

Müəyyən miqdar saylarından sonra gələn isimlər təkdə olur: beş alma, yüz tələbə.

Müəyyən miqdar sayları ilə isimlər arasında çox vaxt numerativ sözlərdən istifadə olunur. Məs: on *nəfər* tələbə, iki *ədəd* kitab, beş *baş* inək və s. Numerativ sözlərdən istifadə zamanı nitqin dəqiqliyinə, leksik normanın tələbinə əməl etmək lazımdır. Məs: “Sizi iki dənə tələbə gözləyir”, “Ailəmiz beş başdan ibarətdir” deyilməsi, həm ədəbi dil normaları, həm də etik norma baxımından düzgün deyil.

b) *Qeyri-müəyyən miqdar sayları.* Məs: az, çox, xeyli, onlarla, yüzlərcə, bir az, bir sıra, beş-altı və s.

Bir sıra, bir çox qeyri-müəyyən saylarından sonra gələn isimlər cəmdə (bir sıra hadisələr, bir çox tələbələr), *çox, çoxlu, onlarla, yüzlərcə* qeyri-müəyyən saylarından sonra gələn isimlər həm təkdə, həm cəmdə (çox məsələ, çox adamlar, çoxlu iş, onlarla müəllimlər, yüzlərcə insan), qalan qeyri-müəyyən saylarından sonra gələn isimlər həmişə təkdə (az adam, xeyli şagird, bir neçə kitab və s.) işlənir.

c) *Kəsr sayları.* Məs: beşdə üç, iki tam onda beş və s.

2. Sıra sayları. Sıra sayları müəyyən miqdar saylarına -ıncı4 şəkilçisi artırmaqla düzəlir, neşənci? sualına cavab verir: altıncı, sonuncu, birinci, əvvəlinci.

Sonu saitlə bitən sözlərdə -ıncı4 şəkilçisinin ilk saiti düşür: altıncı, əllinci

Sıra saylarından sonra gələn isimlər isə həm təkdə, həm də cəmdə işlənə bilər (birinci kurs, birinci kurslar).

IV. Sayın cümlədə əsas vəzifəsi təyin olmaqdır. Lakin say xəbərlilik şəkilçisi qəbul edərək xəbər, substantivləşərək mübtədə, tamamlıq, həmçinin bəzən zərflilik vəzifəsini də daşıya bilər.

V. Saylar da digər adlar kimi substantivləşə bilər, bu zaman ismin bir sıra xüsusiyyətlərini qəbul edir. Məs: *Birincilərlə* qardaşam, *ikincilərlə* düşmənəm. *Vicdan milyarddan* qiymətlidir.

VI. Sayların yazılışı və deyilişinin nitqdə böyük əhəmiyyəti vardır. Miqdar sayları həm hərflərlə, həm də rəqəmlərlə yazılır: on beş-15, yüz otuz-130 və s. Mürəkkəb sayların tərəfləri ayrı yazılır: altmış beş, iyirmi iki və s. Şəkilçilər miqdar saylarının son sözünə artırılır: əlli beşdən – 55-dən (5-ni çıxmaq), altmış dördü – 64-ü (8-ə bölmək) və s.

Azərbaycan dilində saylar iki cür – həm ərəb rəqəmləri ilə (1, 510, 12), həm də rum (Roma) rəqəmləri ilə (V, X, XV və s.) yazılır.

Ərəb rəqəmləri daha çox miqdar saylarını bildirir. Sıra sayı kimi işləndikdə onlardan sonra -cı⁴ şəkilçisi yazılır: 5-ci, 10-cu və s. Burada -ıncı şəkilçisinin -ın hissəsi ixtisar olunur.

Mürəkkəb sayların bir hissəsi rəqəmlə, bir hissəsi hərflərlə yazıla bilər; məs: 100 min, 2 milyon və s.

Rum rəqəmləri sıra saylarını bildirir. Onlardan sonra heç bir şəkilçi və işarə qoyulmur. Məs: XX əsr, IX sinif, VI fəsil və s. Lakin yazılı nitqdə bəzən bununla bağlı səhvlərə yol verilir ki, bu zaman ədəbi dilin orfoqrafik (fonetik) norması pozulur. Məs: XX-ci əsr bir sıra hadisələrlə yadda qaldı (olmalıdır: XX əsr bir sıra hadisələrlə yadda qaldı).

Rum rəqəmləri 7 işarə ilə göstərilir:

I - 1, V - 5, X - 10, L - 50, C-100, D – 500, M – 1000.

Qalan rum rəqəmləri bu yeddi işarənin müxtəlif şəkildə kombinasiyası nəticəsində düzəlir:

XIX (19-cu), XL (40-cı), LX (60-cı) və s.

Əgər kiçik rəqəm böyükdən sonra gələrsə, o zaman rəqəm toplanır: $X+III=XIII$ (yəni $10+3=13$)

Əgər kiçik rəqəm böyükdən əvvəl gələrsə, o zaman çoxdan az çıxılır: $XC-90$, yəni $C-X=XC$ ($100-10=90$).

Dilimizdəki bəzi sayların yazılışı və deyilişi fərqlənir. Bu cür saylar, əsasən aşağıdakılardır: dörd-[dört], səkkiz- [səkgiz], doqquz- [dokquz], altmış -[atmış], əlli altı-[əllaltı], səksən-[səysən] və s.

Dörd sayı -üncü şəkilçisini qəbul etdikdə isə kökdəki sonuncu samit sait səsdən əvvəl gəlidiyi üçün cingiltili tələffüz olunur: [dördüncü]

VII. Sayların işlənməsində bəzi üslubi məqamlar vardır.

Saylardan bütün üslublarda istifadə olunur. Lakin onların istifadə məqamı fərqlidir. Belə ki, elmi üslubda əsasən konkretlik bildirən saylar, bədii üslubda daha çox mücərrədlik ifadə edərək üslubi effekt yaradır. Məsələn:

Yüz illər bir yerdə qalan,
Səbir, təmkin heykəlisən...

(F.Qoca)

Azərbaycan dilində bir sayı bəzi məqamlarda saylıq mənasından başqa üslubi xüsusiyyətlər də daşıyır. Məsələn: Bir sözü I növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasında işlənərək təyinin mənasını qüvvətləndirir; məs: qorxulu bir yuxu, gözəl bir mənzərə və s.

Bir sözü I növ təyini söz birləşməsinin əvvəlində də işlənir; məs: bir böyük bağ, bir yaxşı çay və s.

Bir sözü ayrılıqda ədat mənasında işlənərək təkid, tələb etmə, qəzəb, təəccüb, arzu və xahiş bildirir: bir məni gör, gəlsin bir baxsın və s.

VIII. Dilimizdə bir sıra sözlər də vardır ki, onların məzmununda kəmiyyət, say və rəqəm anlayışı vardır. Məs: həftə (7gün), ay (30gün), il (365 gün), qərinə (33 illik bir dövr),

əsr (100 il), şahı (5 qəpik), abbası (20 qəpik), ağac (təxminən 6-7 kilometrə bərabər uzunluq ölçüsü), arşın (71sm), girvənkə (400 qr), çərək (dörddə bir), batman (8 kq), misqal (4,26 qr), manat, tümən və s.

Əvəzlik. Əsas nitq hissələrinin yerində işlənərək onları bu və ya digər şəkildə əvəz edən nitq hissəsinə əvəzlik deyilir. Əvəz etmə xüsusiyyəti nitq hissələri içərisində yalnız əvəzliyə aiddir. Əvəzlilər əvəz etdiyi nitq hissələrinə aid bütün xüsusiyyətləri daşıyırlar.

Əvəzlilərin, demək olar ki, hamısı əsl Azərbaycan sözləridir (istisnalar: *bəzi, həmin, nə qədər, nə təhər, filan, filankəs* və s.)

Əvəzlik adlar qrupuna daxildir. Adlar sırasında isim, sifət və sayla yanaşı, əvəzliyin də xüsusi yeri vardır.

Əvəzlik aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə seçilir:

I. Əvəzlilər də quruluşca sadə (biz, elə, o, bu və s.), **düzəltmə** (kimsə, neçənci, hərə və s.) **və mürəkkəb** (heç kim, heç nə, kim isə, filankəs və s.) **olur**.

II. Əvəzliyin mənacə 5 növü var:

a) *Şəxs əvəzliləri*: mən, sən o, biz, siz, onlar. Əgər bu sözlər olmasa idi, dilimizdə üç qrammatik şəxs (danışan, dinləyən, haqqında söhbət gedən) anlayışı da yaranmazdı.

I şəxs cəm əvəzliləri (mən, biz) hallanarkən -in⁴ şəkilçisi əvəzinə -im şəkilçisi qəbul edir: mənim, bizim.

Mən, sən, o şəxs əvəzlilərinin qəbul etdikləri çıxışlıq hal şəkilçisi -nan² şəklində tələffüz olunur: məndən -[mənnən], ondan -[onnan]

b) *İşarə əvəzliləri*: o, bu, elə, belə, həmin

“O” əvəzliyi həm işarə, həm də şəxs əvəzliyidir. Bu əvəzlik işarə məqsədilə işlənərək, cümlənin təyini olarsa işarə, mübtəda, tamamlıq vəzifəsində işlənərsə şəxs əvəzliyidir.

O, bu əvəzlilərləndən sonra vergülün qoyulub-qoyulmamasına da fikir vermək lazımdır. Əgər bu əvəzlilər cümlənin mübtədası olarsa, onlardan sonra vergül qoyulmalıdır:

O, çox çalışır. O, yaxşı adamdır. Bu, işləyənlərin arasındadır. Bu, mənim çoxdankı arzumdur.

Əgər o və bu əvəzlilikləri cümlənin təyini olarsa, deməli, onlardan sonra vergül qoyulmamalıdır:

Bu gərginlik oxucuya da təsir etmişdi. Bu işi mən görməliyəm.

Həmçinin o və bu əvəzlilikləri mübtəda vəzifəsində çıxış etdikdə, onlardan sonra feili sifətdən başqa bütün feillər və köməkçi nitq hissələri işləndikdə vergül qoyulmur:

O olmasın, bu olsun. O nə yaxşı danışdı. O da tərəddüd içində idi.

Lakin modal sözlər istisnaqlıq təşkil edir. Çünki modal sözlərdən əvvəl və sonra vergül qoyulmalıdır. Burada vergül mübtədayla yox, modal sözlə bağlıdır:

O, doğrudan da, vətənə layiq övlad yetişdirib. O, əlbəttə ki, sizə hörmət edir.

Elə və belə əvəzliyi bəzən ədat kimi də işlənir. Məs: *O da elə mən deyəni deyir* (ədat). *Elə danışma* (əvəzlilik). *Ay belə səni min yaşa* (ədat). *Belə adam azdır* (əvəzlilik).

c) *Təyini əvəzliliklər*: öz, hər, bütün, filan, eyni

Təyini əvəzliliklər əşyanı ümumi şəkildə təyin edir, sifəti əvəz edir və cümlədə təyin olur. Məs: *Bütün güllər gözəldir. Hər gözəlin bir eybi var.*

ç) *Qeyri-müəyyən əvəzliliklər*: hamı, hər kəs, hər nə, heç nə, hər şey, hərə, bəzisi, kim isə, kimsə, nəşə, biri, kimi, birisi, filankəs, bəziləri

Kimsə əvəzliyi bəzən inkarlıq məzmunu ifadə edir. Bu zaman həmin cümlənin xəbəri də inkarda olmalıdır. *Kimsə (heç kim) mənə qarışa bilməz.*

Kimsə sözündə vurğu birinci hecaya düşərsə, əvəzlilik, ikinci hecaya düşərsə, isim olar: *Kimsə qapını döyür* (əvəzlilik). *Onun kimsəsi yoxdur* (isim).

d) *Sual əvəzlilikləri*: kim?, nə?, hara?, necə?, nə etdi? və s.

Sual əvəzlilikləri bütün əsas nitq hissələrinin sualları olub, əvəz etdiyi nitq hissələrinin sintaktik vəzifələrini daşıyır. Məs: Sənin neçə yaşın var? Neçənci kursda oxuyursan?

III. Əvəzlilik əvəz etdiyi bütün nitq hissələrinin sintaktik xüsusiyyətlərini daşıyır və cümlədə mübtəda, tamamlıq, təyin, zərflik, xəbər rolunda çıxış edir.

IV. Əvəzliyin üslubi cəhətdən nitqdə böyük əhəmiyyəti vardır. Əvəzlilik hər hansı nitq hissəsindən olan sözün yerində çıxış etməklə təkrarı və yoruculuğu aradan qaldırır. Məsələn:

“Mirzə Səfəri hamı tanıyırdı. Hər görəndə ona salam verirdi. Hər bir ziyafətdə Mirzə Səfər isbatı-vücuda edərdi. Mirzə Səfərin söhbətlərinə hamı aşıqdı. Gözəl danışdı. Çox şairlərin əşarı onun sinə dəftərinə səbt olunmuşdu. Şeirlər oxuyardı və oxuyandan sonra da onları əyri-üyrü rus dilinə tərcümə edərdi” (Ə.Haqverdiyev).

Burada *ona* və *onun* əvəzlilikləri *Mirzə Səfər* sözünün, *onları* sözü isə *şeirlər* sözünün təkrarını aradan qaldırmağa kömək etməklə nitqi səlisləşdirmişdir.

Əvəzliliklər nitqdə təkrarı aradan qaldırırsa da, bəzən onları yerində istifadə etməmək ikimənalılıq yaradır. İkimənalılığı aradan qaldırmaq üçün izahedici sözlərdən istifadə olunmalıdır. Məs:

Əli məktəb direktorunun yanına gedəcəkdir. O (Əli) saat üçdə tarix kabinetində olmalıdır.

Nitqin təsirini artırmaq məqsədilə bəzən danışan şəxs özünə üçüncü şəxs kimi müraciət edir; məs:

“Novruzəli hələ ölməyibdir ki, sən onun ağasının kağızını aparasan”. (C.Məmmədquluzadə)

“Siz” əvəzliyi bəzi hallarda tək şəxsə də ünvanlana bilər. Belə hallarda o, danışanın dinləyənin hörmətini bildirir və böyük hərfə yazılır; məs: *Bu gün Siz mənim əlimdən tutdunuz.* Yaxud bəzən birinci şəxs təvazökarlıq əlaməti olaraq özünə “mən” əvəzinə “biz” deyə bilər. Məs: *Biz bir az başqa cür fikirləşirik.*

Bəzən “biz”, “siz” əvəzlilikləri cəm şəkilçisi ilə işlənərək xüsusi məna çaları yaradır və üslubi xarakter daşıyır. Məsələn:

Uşaq mənimdir, baba, dəxli nədir **sizlə**rə?

Kim sizi qəyyum edib hökm edəsiz **bizlə**rə?...

(M.Ə.Sabir)

Əvəzliliklərin sinonimliyini müəyyənləşdirmək, onlardan yerində istifadə etməyi bacarmaq lazımdır. Məs: *bu-həmin; heç kim-heç kəs* sinonim əvəzliliklərdir. Lakin əvəzliyin yersiz təkrarı ilə bədii dildəki təkrarı eyniləşdirmək olmaz. Bədii dildə təkrar nitqi təsirli və emosional edir. Bu cəhətdən xarakterik olan aşağıdakı parçaya nəzər salaq:

Balaş: *Sən... Sən! Buludlar üzləşərkən sən onları çaxnaşdırdın. Göylərin qüvvələrini bir ildirim kimi başımda partlatdın. Mənim atamı qışın soyuq gecələrində sən bayıra atdın. Sən mənim ailəmi dağıtdın. (C.Cabbarlı)*

Burada C.Cabbarlı ifadənin təsirliliyini artırmaq üçün “sən” əvəzliyinin təkrarından ustalıqla istifadə etmişdir.

Zərf. Hərəkəti müxtəlif cəhətdən izah edən və necə?, nə cür?, hara?, haçan?, nə vaxt?, nə qədər? və s. suallarına cavab verən əsas nitq hissəsinə zərf deyilir. Zərfin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

I. Zərf quruluşca sadə (indi, dünən, tez və s.), **düzəltmə** (rusca, qəhrəmancasına, ucadan, sevinclə və s.) **və mürəkkəb** (tez-tez, gec-tez, az-maz, üzbəüz, bu gün və s.) **olur**.

II. Zərfin məna növləri var:

Tərzi-hərəkət zərfləri – sürətlə, zarafatyana, qəfildən, birdən və s.

Zaman zərfləri – gec, tez, həmişə, dünən, indi, bayaq, bildir, inişil və s.

Yer zərfləri – irəli, geri, yuxarı, aşağı, içəri, ora, bura, uzaq, yaxın və s.

Miqdar zərfləri – az, çox, xeyli, azacıq, çox-çox, tamamilə, dəfələrlə və s.

Bəzi sözlər cümlədəki yerindən asılı olaraq isim və zərf (*səhər, axşam, gecə, gündüz, sabah və s.*), bəzi sözlər sifət və zərf (*gözəl, qəşəng, pis, yaxşı, cəld, aydın, əyri, doğru, səhv və s.*), bəzi sözlər say və zərf (*az, çox, xeyli, bir qədər, bir az və s.*), bəzi sözlər zərf və qoşma (*əvvəl, qabaq, sonra, bəri və s.*), bəzi sözlər zərf və ədat kimi (*yalnız, təkcə*) işlənir. Bəzi sözlər isə üç nitq hissəsi - zərf, sifət və qoşma mövqeyində (*doğru, yaxın, tək*) işlənərək leksik-qrammatik omonimlik təşkil edir.

III. Zərfin cümlədə əsas vəzifəsi zərflik rolunda işlənməsidir.

Feil. Dilimizin lüğət tərkibindəki sözlərin böyük bir qrupu feillərdir. Buna görə də nitq prosesində isimlər kimi, feillər də çox işlənir və mühüm rol oynayır. Feillər ümumqrammatik mənasına görə iş, hal, hərəkət, vəziyyət bildirən, nə edir?, nə etdi?, kimdir?, nədir? və s. kimi suallara cavab verən müstəqil nitq hissəsidir. Feil morfoloji kateqoriyalarına, cümlədə daşdığı vəzifəsinə və lüğət tərkibindəki mövqeyinə görə başqa nitq hissələrindən fərqlənir və aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

I. Feillər quruluşca sadə (yaz, oxu, gəl və s.), **düzəltmə** (başlamaq, dillənmək, qaralmaq, görüşmək, geyinmək və s.) **və mürəkkəb** (oturub-durmaq, gedib-gəlmək və s.) **olur**. Dilimizdə olan bütün sadə feillər mənşəcə milli sözlərimizdir.

II. Feillər təsdiqdə (gəl, al, de və s.) **və inkarda** (gəlmə, alma, demə və s.) **olur**.

Feilin inkarlıq şəkilçisi isim və sifət düzəldən –ma² şəkilçisi ilə omonimlik təşkil edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, -ma² inkarlıq şəkilçisi qrammatik şəkilçidir və vurğu qəbul etmir. Məs: **yazma, baxma, alma, gəlmə**

Feillərdən isim və sifət düzəldən –ma² şəkilçisi isə leksik şəkilçidir və vurğu altına düşür. Məs: qovurma, çəkmə, burma (saç), hörmə (şal)

III. Feillər təsirli və təsirsiz olur. Məs: yazmaq, oxumaq (nəyi?), baxmaq, qaçmaq (nəyə?)

IV. Feillər şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişir. Məs:

Mən yazıram. Sən yazırsan. O yazır.

Biz yazırıq. Siz yazırsınız. Onlar yazırlar.

V. Feillər zamana görə dəyişir. Məs: yazdı, yazmışdır, yazıb (keçmiş zaman); yazır (indiki zaman); yazacaq, yazar (gələcək zaman)

Feilin zaman şəkilçilərinin yazılışı və tələffüzü arasında bəzi fərqlər var. Məs:

gəlmişsən –[gəlmisən], gəlmişsiniz – [gəlmisiz] - (nəqli keçmiş zaman)

başlayır – [başdıyır], yazırlar – [yazıllar] - (indiki zaman)

başlayacaq – [başdıyacax], işləyər – [işdiyəər], alarlar – [alallar] - (gələcək zaman)

VI. Feilin qrammatik məna növləri var (məlum, məchul, qayıdış, icbar, qarşılıq-birgəlik, şəxssiz növ). Məs: yazmaq, yazılmaq, yazdırmaq, yazışmaq və s.

Məlum növdən başqa feilin bütün məna növlərinin xüsusi şəkilçisi var. Məchul, qayıdış və şəxssiz növ isə eyni şəkilçi ilə düzəlir. Məs:

Güllə atıldı (məchul növ). *Əsgər irəliyə atıldı* (qayıdış növ). *Sənədlərə imza atıldı* (şəxssiz növ).

Göründüyü kimi, məchul və şəxssiz növdə subyekt məlum olmadığı halda, qayıdış növdə subyekt var və işi öz üzərində icra edir. Həmçinin məchul və qayıdış növdən fərqli olaraq şəxssiz növün mübtədası olmur və feil təsirsiz feildən yaranıb təsirsiz olaraq qalır.

VII. Feilin təsriflənən və təsriflənməyən formaları var. Feilin şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişən formaları feilin təsriflənən formaları, feilin şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməyən formaları isə feilin təsriflənməyən formaları adlanır. Məs:

Əsər yazılacaq (feilin təsriflənən forması).

Yazılacaq əsər (feilin təsriflənməyən forması)

Feilin təsriflənən formaları bunlardır: əmr (gələk), xəbər (gəlmişik), arzu (gələk), vacib (gəlməliyik), lazım (gələsiyik), şərt (gəlsək).

Bəzən arzu şəklinin şəkilçisi ilə feilin əmr şəklinin I şəxsin cəminin şəxs şəkilçisi (-aq, -ək) qarışdırılır. Bunları yalnız mətn daxilində müəyyən etmək olar. Əgər feilin qarşısına *kaş* ədatını əlavə edə bilirsə arzu şəkli, *qoy, gəlin* əmr ədatlarını əlavə edə bilirsə əmr feili hesab olunur. Məs: *kaş* gedək (arzu şəkli); *gəl* gedək (əmr şəkli)

Feilin təsriflənməyən formaları isə məsdər (oxumaq), feili sifət (oxuyan) və feili bağlamadır (oxuyub).

VIII. Feilin mürəkkəb formaları var ki, bu da feillərə idi, imiş, isə hissəciklərinin artırılması ilə yaranır. Məs: *yazırdı, yazacaqdı, gələcəkmiş, gəlirmiş, gələsi isə, gəldi isə* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, isə hissəciyi heç vaxt müstəqil cümlənin xəbərinə qoşula bilmir. Həmişə tabeli mürəkkəb cümlənin asılı tərəfinin xəbərinə qoşulur. Məs: *O biza gələrsə, yaxşı olar.*

İdi hissəciyi həmişə şəxs şəkilçisindən əvvəl (almış-di-m), *imiş* hissəciyi həm şəxs şəkilçisindən əvvəl, həm də sonra (almış-mış-am, almış-am-mış) *isə* hissəciyi isə həmişə şəxs şəkilçisindən sonra (aldı-m-sa) sözə qoşulur.

IX. Feillər cümlədə başqa üzvlər kimi (mübtədə, tamamlıq, təyin, zərflək) işlənə bilsələr də, onların (feillərin) əsas vəzifəsi cümlədə xəbər olmaqdır.

X. Feillə bağlı bəzi məqamlar üslub nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyətli.

Feilin müxtəlif kateqoriyaları, xüsusilə şəxs, zaman, kəmiyyət müəyyən üslubi çalarlığa malik olur. Məsələn:

Bəzən şəraitdən asılı olaraq danışan dinləyənə ya hörmət əlaməti olaraq, ya da kinayə şəklində ikinci şəxsin cəmi ilə müraciət edir:

Nərgiz Qorxmazı bir az soyuq qarşıladı.

- *Qorxmaz, sizsiniz? Bizi yaman unuttunuz (Ə. Vəliyev).*

Formaca üçüncü şəxsin cəmi məzmunca ikinci şəxsin təkini bildirir:

Ay Mərdan, belə gələrlər? Hardasan, ayə! Hanı sənin atın, hanı tüfəngin? (Mir Cəlal)

Üçüncü şəxsin cəmi danışanın özünə, yəni birinci şəxsin təkinə aiddir:

Səndən soruşmurlar, - dedi və fikirli-fikirli quyudan aralanıb uzaqlaşdı (H.Mehdi).

Qrammatik zamanlar da üslubi keyfiyyətlərə malikdir. Keçmiş və gələcək zamana nisbətən indiki zaman daha çox ekspressiv səciyyə daşıyır və təsvirdə daha çox işlənir.

Bəzən keçmişdə icra olunmuş hərəkət indiki zaman şəkilçili feillərlə verilir: *O dünən gedib görür ki, hamı hazır vəziyyətdədir.*

Feilin indiki zamanında olan ekspressiv xüsusiyyətə görə bu zaman başqa zamanları daha çox əvəz edir.

Qrammatik kateqoriyalar

Məlumdur ki, sözün qrammatik mənası dedikdə, aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- *Sözün hansı nitq hissəsinə mənsub olması.*
- *Bir nitq hissəsi olaraq hansı xüsusiyyətlərə malik olması.*
- *Hansı sintaktik vəzifə daşıya bilməsi.*

Qrammatik mənaları ifadə etmək üçün hər bir dilin özünə-məxsus forma və vasitələri vardır. Dünya dillərində qrammatik mənaları ifadə etmək üçün iki üsul vardır:

1. *Qrammatik vasitələr.*
2. *Qrammatik kateqoriyalar;*

Müəyyən qrammatik məna bildirən vasitələrə *qrammatik vasitə* deyilir. Qrammatik vasitə qrammatik mənanın maddi əsası, onun mənbəyi və yaradıcısıdır. Dilimizdə bir sıra qrammatik vasitələr mövcuddur: vurğu, intonasiya, şəkilçilər, qoşmalar, bağlayıcılar, ədatlar, köməkçi feillər (idi, imiş, isə) və s.

Vurğu və intonasiyanın qrammatik mənanın müəyyənləşdirilməsində qrammatik vasitə kimi xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Məs: vurğu bəzi hallarda isim və feil mənalarının müəyyənləşdirilməsində yeganə vasitə olur: **qazma** (isim) – **qazma** (feil), **gəlin** (isim) – **gəlin** (feil). Yaxud vurğu kəmiyyət kateqoriyası şəkilçisi (-lar²) üzərinə düşdükdə isim (**gəlirlər**), feilin zaman şəkilçisi üzərinə düşdükdə isə (**gəlirlər**) feil olur.

İntonasiya da öz növbəsində qrammatik vasitə kimi sadə cümlənin bəzi növlərini müəyyən edir, məs: 1) “*Dərs başlandı*”. 2) “*Dərs başlandı?*”. 3) “*Dərs başlandı!*”. Göründüyü kimi, birinci cümlədə dərslərin başladığını təsdiq edirik (nəqli cümlədir), ikinci cümlədə dərslərin başladığını soruşuruq (sual cümləsidir), üçüncü cümlədə isə dərslərin başlanması yüksək intonasiya ilə qeyd olunmuşdur (nida cümləsidir).

Qrammatikada, xüsusilə morfologiyada qrammatik kateqoriyalar əsas yer tutur. Hər bir qrammatik kateqoriyanın özünəməxsus morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri vardır. Dünya dillərində qrammatik kateqoriyaların təzahür formaları müxtəlifdir. Məsələn, Azərbaycan dilində mənsubiyyət kateqoriyası morfoloji yolla (*kitab-ım, kitab-ın*), rus dilində isə sintaktik yolla (*моя книга, твоя книга*) əmələ gəlir. Yaxud Azərbaycan dilində isimlərin cəmlənməsi -lar² şəkilçiləri vasitəsilə əmələ gəlirsə, ingilis dilində isimlərin cəmlənməsi xarici və daxili fleksiya vasitəsilə əmələ gəlir. Məsələn, xarici fleksiya ilə cəmlənmə: *a book (kitab) – books (kitablar)*, daxili fleksiya ilə cəmlənmə: *a foot (ayaq) – feet (ayaqlar)*

Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir dildə müəyyən qrammatik kateqoriya olmaya da bilər. Məsələn, türk dillərindən fərqli olaraq, ərəb və rus dillərində cins kateqoriyası var. Məs, ərəb dilində - *müəllimün (müəllim) – müəllimatun (müəllimə)*, rus dilində - *учитель (müəllim) – учительница (müəllimə)* və s.

Azərbaycan dilində cins qrammatik kateqoriyası olmadığı üçün istənilən bir söz vahid formada işlənməli, ona heç bir əlavə olunmamalıdır. Məsələn, “*müəllimə*”, “*müdirə*”, “*şairə*” sözləri dilimizdə tez-tez işlənir. Halbuki daha düzgün ifadə forması bütün hallarda “*müəllim*”, “*şair*”, “*müdir*” kimi

olmalıdır. Əgər dilimizdə cins kateqoriyası olsa idi, onda gərək bu qayda bütün sözlərə şamil oluna idi (*bəstəkarə, rəssamə, alimə və s.*).

Dünya dillərində qrammatik kateqoriyalar 2 yerə bölünür:

1. Ümumi qrammatik kateqoriyalar

2. Xüsusi qrammatik kateqoriyalar

Ümumi qrammatik kateqoriyalar yalnız bir nitq hissəsinə deyil, bir çox nitq hissəsinə aid olduğu halda, xüsusi qrammatik kateqoriyalar yalnız bir nitq hissəsinə aid olur. Məsələn, rus dilində: cins, hal kateqoriyası ümumi olduğu kimi, Azərbaycan dilində xəbərlilik və kəmiyyət kateqoriyaları ümumi hesab olunur.

Deməli, Azərbaycan dilində xəbərlilik (şəxs) və kəmiyyət kateqoriyaları bir çox nitq hissələrini əhatə etdiyinə görə ümumi qrammatik kateqoriyalar hesab olunur. Məs:

Xəbərlilik (şəxs) kateqoriyası. Azərbaycan dilində hər hansı bir söz və ya nitq hissəsi xəbər vəzifəsində işləyərkən xəbərlilik kateqoriyası şəkilçilərini qəbul edir. Xəbərlilik kateqoriyasını yaradan şəkilçilər cümlədə xəbər ola biləcək bütün nitq hissələrinin axırına əlavə olunur. Məsələn: tələbəyik (isimdə), gözəldir (sifətdə), birincidir (sayda), odur (əvəzlikdə), oxuyuruq (feildə) və s. Cümlənin xəbəri bu şəkilçilərlə formalaşdığı üçün bunlar xəbərlilik kateqoriyası şəkilçiləri adlanır.

Amma, məsələn, zaman kateqoriyası yalnız feilə, dərəcə kateqoriyası isə sifətə aid olduğu üçün və başqa nitq hissələrində bu qrammatik kateqoriyalar olmadığına görə xüsusi qrammatik kateqoriyalar hesab olunur. Məs:

Feilin zaman kateqoriyası. Azərbaycan dilində feilin üç zamanı var. Bunlardan keçmiş (nəqli və şühudi keçmiş) və gələcək zaman iki (qəti gələcək və qeyri-qəti gələcək) formada, indiki zaman isə bir formada təzahür edir. Azərbaycan dilində zamanları ifadə etmək üçün feilin kökünə zaman şəkilçisi və şəxs sonluqları əlavə olunur; məsələn:

Keçmiş zaman - gəl-di-n, gəl-miş-sən, gəl-ib-sən

Gələcək zaman - gəl-əcək-sən, gəl-ər-sən

İndiki zaman - gəl-ir-sən

Feilin zamanları iş və hərəkətin icrasının danışiq vaxtına olan münasibəti ilə müəyyənləşir. Belə ki, əgər indiki zaman danışiq vaxtına uyğun gəlirsə, keçmiş zaman danışiq vaxtından əvvəlki zamanı, gələcək zaman isə danışiq vaxtından sonra başlanacaq işin vaxtını bildirir.

Köməkçi nitq hissələri, onların xüsusiyyətləri və nitqdə rolu

Əsas nitq hissələrindən fərqli olaraq köməkçi nitq hissələrinin müstəqil leksik mənalara olmur, heç bir suala cavab vermir və buna görə də cümlə üzvü ola bilmir. Onların yalnız qrammatik mənası olsa da, fikrin ifadəsində, cümlələrin qurulmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Köməkçi nitq hissələri ya cümlə üzvləri və cümlələr arasında əlaqə yaradır (*qoşma, bağlayıcı*), ya mənanı qüvvətləndirir (*ədat*), ya fikrə münasibət bildirir (*modal sözlər*), ya da hiss-həyəcan (nida) ifadə edir.

Qoşma. Qoşma ismin bu və ya digər halında (adlıq, yiyəlik, yönlük və çıxışlıq) olan sözlərə qoşularaq onlarla başqa sözlər arasında sintaktik əlaqə yaradır. Məsələn: insan *kimi* yaşamaq, quş**tək** uçmaq, ondan *ötrü* darıxmaq və s.

Qoşmaların hamısı quruluşca sadə olur. İsmi halları ilə işlənməsinə görə qoşmaları üç qrupa ayırmaq olar:

1. Adlıq və yiyəlik halla işlənən qoşmalar: üçün, ilə (-la²), qədər, kimi, tək, -ca², haqqında, haqda, barədə, barəsində, üzrə və s.

2. Yönlük halla işlənən qoşmalar: kimi, qədər, -dək, can², tərəf, sarı, doğru, qarşı, görə, aid, dair, əsasən, xas, məxsus və s.

3. Çıxışlıq halla işlənən qoşmalar: əvvəl, qabaq, sonra, bəri, başqa, savayı, qeyri, ayrı, ötrü, özgə, əlavə, sarı və s.

Qoşma yeganə köməkçi nitq hissəsidir ki, qoşulduğu sözlə birlikdə cümlə üzvü ola bilər: *Dünəndən bəri* (zərf) güclü külək əsir.

Qoşmaların mənası onların aid olduğu əsas sözün leksik və qrammatik mənası ilə bağlı olur. Məsələn, kimi qoşması yerindən asılı olaraq bənzətmə, məsafə və s. mənə çalarları yarada bilər:

Onun kimi olmaq istəyirəm (bənzətmə çaları); *Kəndə kimi piyada getdim* (məsafə çaları).

Bu baxımdan qoşmaların birgəlik (*ilə*, $(-la^2)$ və s.), zaman (*əvvəl*, *qabaq*, *sonra*, *bəri*), məsafə (*kimi*, *qədər*, *-dək*, *-can²*), istiqamət (*sarı*, *tərəf*, *doğru*, *qarşı*), bənzətmə (*kimi*, *qədər*, *-tək* və s.), fərqləndirmə (*başqa*, *savayı*, *özgə* və s.), istinad (*görə*, *əsasən*), səbəb və məqsəd (*üçün*, *ötrü*, *görə* və s.), aidlik (*aid*, *dair*, *haqda*, *barədə* və s.) kimi mənə növləri vardır.

Qoşmalar yazılışına görə iki qrupa ayrılır:

1. Bitişik yazılanlar: *-dək*, *-can²*, *-ca²*, *-tək*. Məs: *evədək*, *səhərəcən*, *uşaqca*, *uşaqtək* və s.

2. Ayrı yazılanlar: *ilə*, *üçün*, *ötrü*, *sarı* və s. Məs: *qələm ilə*, *onun üçün*, *səndən ötrü*, *evə sarı* və s.

Qeyd: *İlə* qoşması samitlə bitən sözlərdə ahəng qanununa uyğun olaraq $-la^2$ şəklində bitişik yazıla bilər. Məs: *qatarla*.

Bəzi qoşmalar omonimlik xüsusiyyətlərinə malikdir. Bu baxımdan qoşmaları bir neçə hissəyə ayırmaq olar:

1) Əsas nitq hissəsi ilə omonim olanlar: *tərəf*, *tək*, *əvvəl*, *sonra*, *kimi*, *sarı*, *doğru*, *başqa*, *qarşı* və s.

Əvvəl düşün, *sonra* danış (*zərf*).

Səndən *əvvəl* mən gəldim (*qoşma*).

2) Bağlayıcı ilə omonim olanlar: *ilə*

Sona ilə Nərgiz rəfiqədir (*bağlayıcı*).

Dərsə Sona ilə gedirəm (*qoşma*).

3) Yalnız qoşma kimi işlənənlər (sabit qoşmalar): *üçün*, *ötrü*, *görə*, *savayı* və s. Məs: *Onun üçün* əlimdən gələni etdim. Eşitdiyimə *görə* yaxşı adamdır.

4) Şəkilçi ilə oxşar olan qoşma:

$-la^2$ (*ilə* qoşmasının ixtisarı), məs: *qələmlə*, *maşınla*;

$-la^2$ (*zərf* düzəldən şəkilçi), məs: *həvəslə*, *namusla*;

-la² (feil düzəldən şəkilçi), məs: başla, gözlə və s.

Sinonimlik xüsusiyyətinə görə qoşmalar eyni mənanı bildirir və bir-birini əvəz edə bilər. Məsələn: Sevincindən quş (-tək, kimi) uçurdu. Burada -tək və kimi qoşmaları tam sintaktik sinonim sayıla bilər. Hər ikisi bənzətmə mənasını ifadə edir və ismin adlıq halında olan sözlə işlənmişdir. Qoşmaların sinonimliyi təkrarçılığın qarşısını alır ki, bu da nitqdə vacib şərtlərdəndir.

Qoşmalar mənşəyinə görə əsas nitq hissələrindən əmələ gələrək, müstəqil mənası olmayan, şəkilçiləşməyə doğru gedən köməkçi nitq hissələridir.

Bağlayıcı. Bağlayıcıların sintaktik vəzifəsi sözlər, söz birləşmələri və cümlələr arasında əlaqə yaratmaqdan ibarətdir. Bu isə, bildiyimiz kimi, dildə, nitqdə böyük əhəmiyyətə malikdir, çünki sözlər, söz birləşmələri və cümlələr əlaqələnmədən hər hansı bir fikri ifadə etmək olmaz. Dilimizdəki bağlayıcılar 3 prinsipə görə qruplaşdırılır:

a) sintaktik vəzifəsinə görə;

b) mənasına görə;

c) quruluşuna görə.

Sintaktik vəzifəsinə görə bağlayıcıları iki qismə ayırmaq olar:

1) *tabesizlik bağlayıcıları* (amma, ancaq, lakin, və, ilə (-la²), həm, həm də, da, də, gah, gah da, ya, ya da, nə, nə də, hətta, habelə, həmçinin, halbuki, yaxud, yəni, məsələn, isə və s.)

2) *tabelilik bağlayıcıları* (ki, çünki, belə ki, buna görə də, əgər, ona görə ki, hərgah, hərçənd, madam ki, yoxsa və s.)

Tabesizlik bağlayıcıları bir-biri ilə tabesizlik münasibətində olan bərabərhüquqlu üzvləri –cümlənin həmcins üzvlərini və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəflərini birləşdirir. Tabelilik bağlayıcıları isə yalnız tabelilik münasibətində olan cümlələri – tabeli mürəkkəb cümlənin tərəflərini əlaqələndirir.

Mənasına görə bağlayıcıları iki yerə ayırmaq olar:

1. *Tabesizlik bağlayıcılarının məna növləri.*

2. Tabelilik bağlayıcılarının mənə növləri.

Tabesizlik bağlayıcılarının mənə növləri:

1) **Birləşdirmə bildirənlər:** və, ilə. Məs: Qapı açıldı və içəriyə hündürboy bir kişi daxil oldu.

2) **Qarşılaşdırma bildirənlər:** amma, ancaq, lakin, halbuki, fəqət, isə. Məs: Atam mənə işləməyi öyrətdi, *amma* işi sevməyi öyrətmədi. O, zəhinlidir, *lakin* tənbdirdir.

3) **İnkarlıq bildirənlər:** nə, nə də, nə də ki. Məs: *Nə* bir gələn, *nə də* gedən var.

4) **İştirak bildirənlər:** həm, həm də, habelə, həmçinin, hətta, da, də və s. Məs: İnsanın *həm* daxili, *həm də* zahiri gözəl olmalıdır.

5) **Bölüşdürmə bildirənlər:** ya, ya da, yaxud, gah, gah da, istər, istərsə də və s. Məs: Bu işi *ya* sən, *ya da* yoldaşlarından biri görməlidir.

6) **Aydınlaşdırma bildirənlər:** yəni, məsələn. Məs: Tədbir-də birinci kurs tələbələri, *məsələn*, Aydan, Ləman və Orxan maraqlı məruzələrlə çıxış etdilər.

Tabelilik bağlayıcılarının mənə növləri:

1) **Aydınlaşdırma bildirənlər:** ki, belə ki. Məs: O, haradan bilir *ki*, mən şəhərdəyəm.

2) **Səbəb bildirənlər:** çünki, ona görə ki, ondan ötrü ki və s. Məs: Müdir iclasdan tez getdi, *çünki* təcili işi vardı.

3) **Güzəşt bağlayıcıları:** hərçənd, hərçənd ki. Məs: *Hərçənd ki*, gəlməyəcək, yenə demək lazımdır.

4) **Şərt bağlayıcıları:** əgər, hərgah, madam ki, yoxsa və s. Məs: *Əgər* çalışmasan, yaxşı oxuya bilməzsən. *Madam ki*, belədir, gəlin gedək.

Quruluşuna görə bağlayıcılar sadə (*amma, ancaq, lakin, yəni, məsələn, ilə və s.*) və mürəkkəb (*hərgah, halbuki, habelə, ona görə ki və s.*) olur.

Ədat. Ədatlar dilimizdə ən çox işlədilən köməkçi nitq hissələrindəndir. Onların nitqdəki rolu geniş və çoxcəhətlidir. Ədatlar cümlə üzvü olmasa da cümləyə və sözlərə mənə

incəlikləri verir, ifadənin səlisləşməsinə, fikrin məntiqi qurulmasına kömək edir. Ədatlar sözün və cümlənin mənasını qüvvətləndirir, bəzən mənanı dəqiqləşdirir, dinləyicinin diqqətini hər hansı bir cəhətə cəlb edir.

Ədatların müxtəlif məna növləri var:

1. Qüvvətləndirici ədatlar: ən, lap, daha, artıq, axı, -ca², da, də, düz, bir, ki, necə, nə, belə, olduqca. Məs: *Lap* başımı itirmişəm. Bu dəfə *daha* yaxşı oxuyaram.

2. Dəqiqləşdirici ədatlar: elə, məhz, əsl. Məs: *Elə* mən də bunu deyirdim. *Əsl* mən deyəndir.

3. Məhdudlaşdırıcı ədatlar: ancaq, təkcə, tək, bircə, yalnız, bir. Məs: Bu işin öhdəsindən *ancaq* sən gələ bilərsən. Bunu *bircə* onlar bilir.

4. Sual ədatları: bəs, məgər, bəyəm, yəni, -mı⁴, ki. Məs: *Məgər* sizin bu məsələdən xəbəriniz yox idi? Burada qorxulu nə var *ki*?

5. Əmr ədatları: di, qoy, bax, gəl, gör, görün, gəlin, gəlsənə, ha, -sana², -sanız². Məs: *Qoy* camaat oxuyub ibrət götürsün. *Di* get, gecən xeyrə qalsın.

6. Arzu ədatları: kaş, kaş ki, gərək, təki, barı, bircə və s. Məs: *Kaş* mən də orada olaydım. *Gərək* sənə qulaq asaydım.

7. Təsdiq və inkar ədatları: hə, bəli, yox, xeyr, heç, əsla. Məs: *Bəli*, mən onu həqiqətən çox gözlədim. *Yox*, mən onu buralarda görməmişəm.

Ədatlar da qoşmalar kimi əsas nitq hissələrindən törəyib, köməkçi nitq hissəsinə, oradan da şəkildəşməyə doğru gedən bir nitq hissəleridir.

Ədatlar da qoşmalar kimi omonimlik xüsusiyyətlərinə malikdir:

1. Əsas nitq hissələri ilə omonim olanlar: elə, belə, artıq, bir, bircə, tək, təkcə, bax, gəl, qoy və s. Məs:

Tək sənə inanıram (ədat).

Tək əldən səs çıxmaz (sifət).

O, *tək* gəlmişdi (zərf).

2. Bağlayıcı ilə omonim olanlar: ki, hətta, da, də, ancaq və s. Məs:

İnanıram *ki*, hər şey düzələcək (bağlayıcı).

Sən *ki* bunu bilirdin (ədat).

O *da* gələcək? (bağlayıcı).

Danış qurtar *da*! (ədat)

Ancaq sən ona kömək edə bilərsən (ədat).

Mən çox çalışdım, *ancaq* bir şey hasil olmadı (bağlayıcı).

3. Sabitləşmiş xalis ədatlar: axı, lap, məhz, kaş, məgər, barı, bəs, di və s. Məs: *Axı* biz neyləmişik?, *Lap* ağıllı iş görüb.

4. Şəkilçi ilə oxşar olan ədat: -ca²

Dəryaca ağlın olsa,

Yoxsul olsan, güləllər (qoşma).

Bircə manat pulumuz vardı (ədat).

O, rusca (türkcə) danışa bilmir (zərf).

Qoşmalar kimi ədatların da sinonimlik xüsusiyyətləri var.

Məs: *Məgər* (bəş) gəlməmişdi?

Ədatların orfoqrafiyasına gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, -mi⁴, -sana², -ca² ədatları sözə bitişik yazılır. Məs: Məqaləni oxudunmu? Gəlsənə. İkicə gün vaxtım qalıb. Lakin

-mi⁴ sual ədatı *da*, *də* bağlayıcılarından sonra gəldikdə ayrı yazılır: Sən də *mi* getmişdin?

Qrammatikamızın qlobal problemlərindən biri “da”, “də” ədatları və bağlayıcılarının “-da²” yerlik hal şəkilçilərindən fərqləndirilməməsi, bitişik yazılmasıdır. Bu da həm morfoloji, həm də fonetik normanın (orfoqrafik normanın) pozulmasına gətirib çıxarır. Təəssüf ki, yazılı nitqdə bununla bağlı tez-tez səhvlərə yol verilir. Əslində, məsələ çox sadədir:

1. Ədatlar və bağlayıcılar ayrı, şəkilçilər bitişik yazılır.
2. Söz *kimdə?*, *nədə?*, *harada?* sualına cavab verirsə, deməli, -da, -də şəkilçidir və bitişik yazılır.
3. İştirak mənasını verən da, də bağlayıcıları və da, də ədatları isə ayrı yazılır.

Məsələn:

Məndə maraqlı bir kitab var (şəkilçi kimi).

Mən də gələcəyəm (bağlayıcı kimi).

Gəl də (ədat kimi).

Bəzən bir cümlədə həm şəkilçi, həm də bağlayıcı işlənir. Məs: Məndə də o kitabdan var. Yaxud eyni bir cümlədə həm bağlayıcı və ədat, həm də yerlik hal şəkilçisi işlənir. Məs: Məndə də o kitabdan var da!

Modal sözlər. Modal sözlər danışanın ifadə olunan fikrə münasibətini bildirən köməkçi nitq hissəsidir. Modal sözlər nitqə müxtəlif mənə çalarları (razılıq, inamsızlıq, şübhə, təəssüf, təəccüb, tərəddüd, kinayə və s.) verir, onun emosionallığını, ekspressivliyini artırır, fikrin ifadəsində yığcamlığı təmin edir.

Modal sözlərin aşağıdakı mənə növləri vardır:

1. Təsdiq (yəqinlik) bildirən modal sözlər: əlbəttə, doğrudan da, doğrudur, həqiqətən, düzü, sözsüz, şəksiz, şübhəsiz, doğrusu və s. Məsələn: *Düzü*, bu qədər tez gələcəyinizi gözləməirdim. O, *doğrudan da*, yaxşı müəllimdir.

2. Güman və şübhə bildirən modal sözlər: yəqin ki, görünür, deyəsən, olmaya, ehtimal ki, bəlkə, güman ki, olsun ki və s. Məsələn: *Görünür*, düşmən bizim zəif yerimizi bilir. *Güman ki*, görüşümüz sabah baş tutmayacaq və s.

3. Nəticə (ümumiləşdirmə) bildirən modal sözlər: deməli, yaxşı, demək, xülasə, beləliklə, ümumiyyətlə, bir sözlə, nəhayət və s. Məsələn: *Deməli*, qərarımız qətidir. *Beləliklə*, biz oranı tərketməli olduq. və s.

4. Fikrin mənbəyini bildirən modal sözlər: mənəcə, sənəcə, bizcə, fikrimizcə, zənnimcə, mənə görə və s. Məsələn: *Mənəcə*, o, yalan danışmır. *Fikrimizcə*, bu məsələnin həlli asandır və s.

5. Təəssüf bildirən modal sözlər: təəssüf ki, heyif ki, əfsus ki və s. *Təəssüf ki*, biz mənəviyyata az əhəmiyyət veririk. *Heyif ki*, onu tez itirdik və s.

6. Bənzətmə (və müqayisə) bildirənlər: sanki, elə bil, elə bil ki və s. *Sanki* ona dünyanı bağışladılar. *Elə danışır, elə bil ki*, uşaqdır və s.

Müasir vəziyyətinə görə modal sözləri iki qrupa ayırmaq olar:

1) əsas nitq hissəsi ilə omonim olanlar: görünür, görəsən, deməli, deyəsən, doğrudur, sözsüz, təəssüf, olmaya və s. Məs:

Uzaqdan uca dağlar *görünür* (feil).

Görünür, onun bu işdən başı çıxmır (modal söz).

2) yalnız modal söz kimi işlənənlər: şübhəsiz, əlbəttə, ümumiyyətlə, beləliklə, həqiqətən və s. Məs:

Şübhəsiz, siz doğru deyirsiniz.

Modal sözlər də digər köməkçi nitq hissələri kimi əsas nitq hissələrindən əmələ gəlmişdir. Bu baxımdan onları iki hissəyə ayırmaq olar:

1) ismi modal sözlər: düzü, doğrusu, əlbəttə, həqiqətən, təəssüf ki və s.

2) feili modal sözlər: görünür, görəsən, deyəsən, demə, deməli və s.

Modal sözlər quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Bir sözdən ibarət olan modal sözlər quruluşca sadədir: *əlbəttə, deyəsən, xülasə, deməli, görünür* və s. *Bəlkə də, doğrudan da, şübhəsiz ki, bir sözlə, ola bilsin ki, sözsüz ki* və s. isə mürəkkəb (tərkibi) modal sözlərdir.

Modal sözlər cümlə üzvlərindən vergüllə ayrılır və cümlənin əvvəlində, ortasında, sonunda işlənə bilər. Məsələn: *Doğrusu, mən yorulmuşam. Mən, düzü, bu yerləri tanımıram. Sən öz istəyinə çatacaqsan, əlbəttə.*

Nida. Cümlədə qrammatik vəzifə daşımayan, danışanın müxtəlif duyğularını – hiss və həyəcanını, arzu və istəklərini və s. ekspressiv yolla ifadə edən köməkçi nitq hissəsinə nida deyilir.

Nidaların müxtəlif mənə növləri var:

1) Qorxu, narahatlıq bildirənlər: vay, ah, oh, oy

2) Şadlıq, sevinc, təəccüb bildirənlər: paho, bəh-bəh, ah, oho, oxqay və s.

3) Qəm, kədər bildirənlər: of, ah, eh, ox, oy və s.

4) Çağırış bildirənlər: hey, ey, ay və s.

5) Nifrət və istehza bildirənlər: tfu, xa-xa-xa, xix, xox və s.

Qeyd: Bu bölgü şərtidir, çünki hiss və intonasiyadan asılı olaraq, müəyyən bir nida müxtəlif məqamlarda işlədilə bilər. Məs:

“*Ah, nə gözəl yerdir!*” dedikdə sevinc, təəccüb ifadə olunursa, “*Ah, ürəyim partlayır!*” dedikdə narahatlıq hiss olunur.

Müasir Azərbaycan dilindəki nidaları iki qismə ayırmaq olar:

1) Yalnız nida kimi işlənənlər: of!, uf!, uy!, aha!, ura!, ax! və s. Məs: *Of*, ürəyimdən tikan çıxdı.

2) Əsas nitq hissələri ilə omonim olanlar: vay!, aman!, haray, ah!, can! və s.

Onun *ahı* yerdə qalmayacaq (isim).

Ah, nələr çəkir bu dünya! (nida)

ALTINCI MÜHAZİRƏ

SİNTAKSİS. SİNTAKTİK NORMALAR.

Məlumdur ki, insanlar arasında ünsiyyət, fikir mübadiləsi yaratmaq dilin əsas vəzifəsidir. Dilin bu vəzifəsi yalnız leksik və morfoloji kateqoriyalar köməyi ilə həyata keçirilə bilməz. Dilin ünsiyyət vasitəsi olmaq vəzifəsini yerinə yetirməsi üçün sözlərin cümlədə birləşib, bitmiş fikir ifadə etməsi lazımdır. Bütün bunlardan, yəni qrammatik kateqoriya olan söz birləşmələrindən, cümlə və onun növlərindən qrammatikanın ikinci hissəsi olan sintaksisdə bəhs olunur.

“*Sintaksis*” mənşəyinə görə yunan sözü olub, mənası “*birləşmə*”, “*tərtibat*” deməkdir. Leksikada olduğu kimi, sintaksisdə də söz birləşmələri və cümlələrdən danışarkən söz nəzərə alınır. Lakin sintaksisdə söz leksik vahid kimi öyrənilmir, onun cümlədə daşdığı vəzifələrdən, cümlə üzvü kimi işlənməsindən bəhs olunur. Sintaksisin əsas tədqiqat obyekti söz birləşmələri, onların tərkibi və növlərini, cümlə ilə söz birləşmələrinin oxşar və fərqli cəhətlərini, cümlə üzvlərini, cümlə və onun növlərini, cümlənin quruluşunu və s. öyrənməkdən ibarətdir. Deməli, əsas sintaktik vahidlər söz birləşməsi və cümlələrdir. Sintaktik vahidlər bir sıra vasitələrin - şəkilçilərin, qoşma, ədat və bağlayıcıların, əvəzliliklərin, xitabların, modal sözlərin, intonasiya və fasilə kimi sintaktik vasitələrin iştirakı ilə formalaşır.

Sintaktik əlaqələr

Söz birləşməsi və cümləni təşkil edən sözlər bir-biri ilə sintaktik əlaqədə olmalıdır. Sintaktik əlaqə dedikdə, sözlərin bir-biri ilə məna və qrammatik cəhətdən əlaqələnməsi nəzərdə tutulur. Əgər cümlədə sözlər sintaktik cəhətdən əlaqələnməsə, fikir ifadə edilə bilməz.

Sözlərin hamısı cümlədə eyni münasibətdə olmur. Onlar arasındakı münasibət iki şəkildə özünü göstərir: ya sözlərdən biri digərindən asılı olur, ya da onlar bərabərhüquqlu olur. Asılı münasibəti bildirən əlaqə *tabelilik*, bərabərhüquqluğu bildirən isə *tabesizlik əlaqəsi* adlanır.

Tabelilik əlaqəsi. Cümləni quran əsas əlaqə forması tabelilik əlaqəsidir. Tabelilik əlaqəsi həm söz birləşmələrinin, həm də cümlələrin qurulmasında əsas vasitə kimi çıxış edir. Bu əlaqə söz birləşmələrinin tərəfləri arasında, cümlənin həmcins olmayan bütün üzvləri arasında, tabeli mürəkkəb cümlənin baş və budaq cümlələri arasında olur. Bu əlaqə prosesində tərəflərdən biri o birindən asılı olub, onu aydınlaşdırır. Əsas söz *tabeedicisi*, asılı söz isə *tabe söz* adlanır.

Tabelilik əlaqəsinin üç növü var: uzlaşma, idarə, yanaşma.

Uzlaşma əlaqəsi *tabe* sözün *tabeedicisi*yə şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşmasına deyilir. Buna görə də *tabe* sözə şəxs məzmunu daşıyan şəkilçilər (xəbərlilik-şəxs, mənsubiyyət) və kəmiyyət göstəricisi artırılır. Yəni bu şəkilçilər uzlaşma əlaqəsinin şəkli əlaməti, göstəricisidir. Uzlaşma əlaqəsində, bir qayda olaraq, *tabeedicisi* söz *tabe* sözdən əvvəl gəlir. Uzlaşma əlaqəsi həm mübtədə ilə xəbər arasında, həm də ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında olur. Məs:

1) *Mən tələbəyəm. Sən tələbəsən. O tələbədir və s.*

2) *dərs cədvəli, qrup nümayəndəsi və s.*

mənim kitabım, sənin kitabın, onun kitabı və s.

Mübtədə ilə xəbər arasında həm şəxsə, həm də kəmiyyətə görə uzlaşma vardır. Yəni mübtədə hansı şəxsə və kəmiyyətdədirsə, xəbər də o şəxs və kəmiyyətdə olur. Azərbaycan dilində kəmiyyətə görə uzlaşmadan fərqli olaraq şəxsə görə uzlaşma daha möhkəmdir. Belə ki, bəzi hallarda mübtədə ilə xəbər arasında kəmiyyətə görə uzlaşma olmaya da bilər. Yəni mübtədə cəm olduğu halda, xəbər tək halda olur. Bu da mübtə-

danın insanlara, digər canlılara, əşyalara aid olduğu və üçüncü şəxslə ifadəsi zamanı əmələ gəlir. Məsələn:

1. Mübtəda insan anlayışı bildirdikdə xəbər bir qayda olaraq cəmdə olur. Məs: *Qonaqlar gəldilər*.

2. Mübtəda digər canlılarla (heyvan, quş) ifadə olunduqda xəbər həm təkdə, həm də cəmdə ola bilər. Məs: *Quzular mələşir (mələşirlər)*.

3. Mübtəda cansız əşyalarla ifadə olunduqda, xəbər təkdə olur, yəni kəmiyyətə görə uzlaşma pozulur. Məs: *Yarpaqlar tökülür*.

İdarə əlaqəsi tabeedicilərin sözün tələbinə görə tabe sözün ismin müxtəlif halında işlənməsinə deyilir. Buna görə də ismin hal şəkilçiləri idarə əlaqəsinin şəkli əlaməti hesab edilir. İdarə əlaqəsində, bir qayda olaraq, tabe söz tabeedicidən əvvəl gəlir. İdarə əlaqəsi əsasən feillərlə bağlıdır. Feillər ismin adlıq və yiyəlik halından başqa qalan dörd halını idarə edə bilər. İsmi yiyəlik halını ancaq adlar idarə edir. Bu cəhətdən idarə əlaqəsi iki cür olur:

1. *Feillərlə idarə*. Məs: *Biliyi kitabdan öyrəndim*. Bu cümlədə “öyrəndim” feili “biliyi” və “kitabdan” sözlərini idarə edir.

2. *Adlarla idarə*. Məs: *mənim kitabım, anaya hörmət, tələbələrədən bir neçəsi və s.*

Qeyd: III növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında uzlaşma ilə yanaşı idarə əlaqəsi də var.

Azərbaycan dilində qoşmalar da idarə edə bilər: *iclasdan sonra, səhərə kimi, sənin üçün, qardaşımdan ötrü və s.*

Yanaşma əlaqəsi heç bir morfoloji əlamət olmadan tabe sözün tabeediciyə yanaşaraq mənaca ona bağlanmasına deyilir. Bu əlaqə əsasən atributiv əlaqəli birləşmələr arasında olur. Yanaşma əlaqəsində əsas əlamət sözlərin sırasıdır. Bu əlaqədə tabe söz tabeedicilərdən əvvəl gəlir və onu müxtəlif cəhətdən izah edir. Belə birləşmələr isimlərin, sifətin, sayların, əvəzliyin, feili sifətin isimlərə yanaşması (*daş ev, gözəl qız, beş kitab, bu*

oğlan, oxuyan tələbə), zərflərin feillərə yanaşması ilə (*ucadan oxumaq, çox danışmaq, sakitcə oturmaq və s.*) əmələ gəlir. Bu misalların hamısında yanaşan söz yanaşdığı sözün yanında işlənmişdir. Lakin yanaşma əlaqəsində yanaşan sözün yanaşdığı sözün yanında gəlib-gəlməməsi heç də onların əlaqəsinin pozulması deyildir. Çox vaxt zərflərlərin yanaşdığı sözlərdən uzaqda olmasına baxmayaraq, həmişə onlar bir-biri ilə mənə əlaqəsində olurlar; məsələn: “*Bu gün axşam Aydın bizə gəlmişdi*” cümləsində “*bu gün axşam*” zərfliyi “*gəlmişdi*” xəbərindən uzaqda işlədilməsinə baxmayaraq, həmin cümlələrdə mənə əlaqəsi pozulmamışdır.

Tabesizlik əlaqəsi. Tabesizlik əlaqəsi özünü cümlənin həmcins üzvləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında göstərir. Bu əlaqədə olan sözlər və cümlələr bir-birinə tabesizlik bağlayıcıları və sadalama intonasiyası ilə bağlanır.

Tabesizlik əlaqəsi tabelilik əlaqəsindən asılıdır və onun təzahür formalarından biri kimi çıxış edir. Bu da əsasən iki şəkildə özünü göstərir:

1. Tabesizlik əlaqəsi ilə bağlı olan sözlər tabeedicilidir; məsələn: *Quşların nəğmələri, bulaqların qijultısı insana ləzzət verir (N.Nərimanov)*. Bu cümlədə “*ləzzət verir*” tabe sözü tabesizlik əlaqəsi ilə bağlanmış “*quşların nəğmələri*” və “*bulaqların qijultısı*” tabeedicilərin sözləri ilə şəxsə görə uzlaşmışdır.

2. Tabesizlik əlaqəsi ilə bağlı olan sözlər tabe söz yerində işlənir; məsələn: *Belə bir gözəl vaxtda ağacın altında, otun üstündə bir universitet tələbəsi əyləşmişdi (N.Nərimanov)*. Burada tabesizlik əlaqəsi ilə bağlanmış “*ağacın altında*” və “*otun üstündə*” tabe sözləri “*əyləşmişdi*” tabeedicilərin sözünün tələbi ilə ismin yerlik halında işlənərək idarə olunmuşdur.

Sintaktik əlaqə növlərinin hər hansı birinin pozulması sintaktik normanın pozulması kimi qiymətləndirilir.

Söz birləşmələri: ismi və feili birləşmələrin qrammatik normalara uyğunluğu

İki və daha artıq sözün məna və qrammatik cəhətdən birləşməsinə *söz birləşmələri* deyilir. Söz birləşmələri əsas tərəfin xarakterinə görə iki yerə ayrılır:

1. *İsmi birləşmələr*

2. *Feili birləşmələr*

İsmi birləşmələr – bu birləşmələrin ən geniş yayılmış növü təyini söz birləşmələridir. Təyini söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlər arasında tabelilik əlaqəsi mövcuddur, yəni sözlərdən biri tabe, digəri tabeedicidir. Bir qayda olaraq, tabe söz tabeedicini izah edir, konkretləşdirir, onun təyini olur. Məs:

Alagöz, sarışın, körpəcə bir qız
Dörd divar içində ağlayır yalqız.

(S.Vurğun)

Gətirmiş saçında çöl çiçəyini,
Yanaqlarında zanbaqların ləçəyini.

(Q.Qasımzadə)

Təyini söz birləşmələri tərəflərinin qrammatik cəhətdən bağlanma üsuluna görə bir-birindən fərqlənir. Belə ki, əgər *alagöz qız, sarışın qız, körpəcə qız, dörd divar* birləşmələrinin tərəflərinə heç bir sözdəyişdirici şəkilçi artırılmamışdırsa, *çöl çiçəyi* birləşməsinin ikinci tərəfinə mənsubiyyət şəkilçisi, *zanbaqların ləçəyi* birləşməsinin birinci tərəfinə yiyəlik hal, ikinci tərəfinə mənsubiyyət şəkilçisi artırılmışdır.

Təyini söz birləşmələri tərəflərində bu vasitələrin iştirak edib-etməməsindən asılı olaraq 3 növə ayrılır:

I növ təyini söz birləşmələrinin xarakterik cəhəti onların tərəflərinin qrammatik vasitələrin iştirakı olmadan birləşməsidir, burada əsas rolu məna oynayır. Bu birləşmələrin birinci tərəfində təyin rolunda işlənə bilən hər hansı bir nitq hissəsi (isim, sifət, say, əvəzlik, feili sifət, o cümlədən zərf) olmalıdır,

məs: *taxta qaşiq, cavan oğlan, onuncu mərtəbə, bütün dünya, çalışan tələbə, yuxarı mərtəbə*. I növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasında yanaşma əlaqəsi mövcuddur, yəni birinci tərəf heç bir sözdəyişdirici şəkilçi qəbul etmədən ikinci tərəfə yanaşır və onu izah edir.

I növ ismi birləşmələrin bəziləri tərkib hissələrinə parçalanmayaraq bir vahid kimi çıxış edir, məs: *Bir gün* bu iş baş tutacaq. *Hər tərəf* qaranlığa qərq olmuşdu. Göstərilən ifadələr qrammatik cəhətdən I növ təyini söz birləşmələri olsalar da, onlar tərkib hissələrinə ayrılmadığından bir cümlə üzvü kimi götürülür.

II və III növ təyini söz birləşmələri bir-birindən müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirməsinə görə fərqlənir. Hər iki birləşmənin ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etsə də, II növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi qeyri-müəyyən, III növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi isə müəyyən yiyəlik halda olur. Məs: *qonaq otağı-qonağın otağı*. Lakin bu birləşmələri həmişə bir-biri ilə əvəz etmək mümkün olmur, məs: *riyaziyyat dərsi, Bakı şəhəri, Xəzər dənizi, Qız qalası* birləşmələrini *riyaziyyatın dərsi, Bakının şəhəri, Xəzərin dənizi, Qızın qalası* şəklində işlətsək, üslubi dolaşıqlıq və anlaşılmazlıq yaranar.

II növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasında əsasən uzlaşma əlaqəsi vardır. Ona görə də onun birinci tərəfinin tələbinə görə ikinci tərəfə üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçiləri artırılır; məs: *Mən biləklərimin, qollarımın, sinəmin əzələlərində qurğuşun ağırlığı, daş bərkliyi hiss edirdim (İ.Hüseynov)*.

I növ təyini söz birləşməsindən fərqli olaraq, II və III növ birləşmələrin tərəflərini cümlədə ayrı-ayrı götürmək olmaz. III növdə II növdən fərqli olaraq tərəflərin arasına istənilən qədər söz artırmaq olar: *tarixin səhifələri-tarixin şanlı unudulmaz səhifələri, diş həkimi - ?* I növ təyini söz birləşmələrinin arasına *bir* ədatı istisna olmaqla söz girə bilmir, məs; *gözəl bir gün* və s.

Təyini söz birləşmələrinin cəmlənməsində aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

I növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi bəzi hallarda cəmlənə bilər, məs: *qədim dövrlər, orta əsrlər, gözəl yerlər* və s.

II növ təyini söz birləşmələrində tərəflərdən biri cəmləndikdə, ikincisi təkdə olur: *qocalar evi, uşaq bağçaları, atalar sözü* və s. Bəzi birləşmələr istisna təşkil edir, onların hər iki tərəfi eyni zamanda cəmlənə bilər: *həmkarlar ittifaqları, elmlər doktorları, atalar sözləri* və s.

I və II növdən fərqli olaraq, III növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri həm ayrılıqda, həm də eyni zamanda cəmlənə bilər: *dağların çiçəkləri, tələbələrin qiymətləri, qonaqların sözləri* və s.

Birinci tərəfi hal, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdiyinə görə III növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasında qarşılıqlı tabelilik əlaqəsi – uzlaşma-idarə mövcuddur.

Elə söz birləşmələri var ki, onlarda asılı tərəf əsas tərəfi izah etmir. Belə birləşmələrə *qeyri-təyini ismi birləşmələr* deyilir. Qeyri-təyini ismi birləşmələrin birinci tərəfi mənsubiyyət və hal şəkilçiləri ilə işlənir. Burada təyinlə təyinolunan bir növ yerlərini dəyişir, ikinci tərəf birinci tərəfin təyini kimi çıxış edir; məs: *iti əl-əldən iti, məzəli söz-sözü məzəli, beş tələbə - tələbələrdən beşi* və s. Bu birləşmələr daha çox ədəbi-bədii dil üçün xarakterikdir, obrazlılıq yaratmağa xidmət edir. Məs: *Gözlərdə intiqam, qılınclarda qan. (S.Vurğun); Gözləri baxtından qara Cəmilə (M.Dilbazi).*

Feili birləşmələr - əsas tərəfi feilin təsriflənməyən formaları ilə (məsdər, feili sifət, feili bağlama) ifadə olunan söz birləşmələrinə deyilir. Feili birləşmələr cümlə daxilində tərkib əmələ gətirir. Tərkiblər əsas tərəflərin adları ilə adlanır və üç növə ayrılır: *məsdər tərkibləri, feili sifət tərkibləri, feili bağlama tərkibləri.*

Feili tərkiblər cümlədə müstəqil mövqe tutur, tam sintaktik vahid kimi çıxış edir, əksər hallarda xüsusi fasilə ilə tələffüz

edilir, bir sintaktik suala cavab verir və cümlənin mürəkkəb üzvü kimi çıxış edir. Məsdər tərkibləri cümlədə daha çox mübtəda və tamamlıq, feili sifət tərkibləri daha çox təyin, feili bağlama tərkibləri isə zərflilik olur. Məs:

Bu işləri vaxtında görmək heç onun ağına da gəlmir. Burada məsdər tərkibi mübtəda rolunda çıxış etmişdir.

Gündəlik dərslərə hazırlaşan tələbələr imtahanları müvəffəqiyyətlə başa vurdular. Burada feili sifət tərkibi mürəkkəb təyin rolundadır.

Hər dəfə planımızın üstü açılanda mən az qala yoldaşlarımdan şübhələnirdim. Burada feili bağlama tərkibi cümlənin mürəkkəb zərfliyidir.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, qrammatik kateqoriya olaraq söz birləşmələrinin bütün növlərinin nitqdə böyük əhəmiyyəti vardır və hər kəs onların qrammatik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla sintaktik normanın tələblərinə əməl etməlidir.

Cümlə üzvləri: baş və ikinci dərəcəli üzvlərin normativliyi

Cümlənin qurulmasında iştirak edən sözlərin hamısı heç də cümlə üzvü ola bilmir. Yalnız müəyyən suala cavab verən, bir-biri ilə məna və qrammatik cəhətdən bağlı olan, söylənən fikrin ifadəsində müəyyən vəzifə daşıyan sözlər cümlə üzvü adlana bilər. Deməli, bir-biri ilə həm mənaca, həm də qrammatik cəhətdən bağlı olan və müəyyən bir sintaktik suala cavab verən sözlərə *cümlə üzvləri* deyilir. Cümlə üzvləri daşıdıqları vəzifələrə, cümlədəki mövqelərinə və fikrin tamamlanmasındakı roluna görə eyni rola malik deyildir. Bu cəhətdən onları iki qrupa ayırmaq olar: *baş üzvlər, ikinci dərəcəli üzvlər*.

Baş üzvlər fikrin ifadəsində əsas, həlledici rola malikdir, ikinci dərəcəli üzvlər isə baş üzvləri bu və ya başqa cəhətdən tamamlamağa, aydınlaşdırmağa, izah etməyə xidmət göstərir. Məsələn: *Bu coşğun dalğalar cahana səs salacaq* (**B.Vahab-**

zadə). Bu cümlədə əsas fikir *dalğalar* və *səs salacaq* sözləri ilə ifadə olunmuşdur. Onlar öz aralarında qarşılıqlı əlaqəyə girərək söz cütliyü yaratmışdır ki, bu söz cütliyinə cümlənin baş üzvləri - mübtəda və xəbər daxildir. Bunlarla yanaşı baş üzvlər ikinci dərəcəli üzvlərlə, yəni mübtəda təyinlərlə (*bu, coşğun*), xəbər zərfləklə (*cahana*) izah olunmuşdur. İkinci dərəcəli üzvlər, yəni təyin və zərflik də öz aralarında söz cütliyü (*bu dalğalar, coşğun dalğalar, cahana səs salacaq*) əmələ gətirmişdir.

Deməli, cümlənin özəyini təşkil edən baş üzvlər, yəni mübtəda və xəbər söylənən fikrin əsas məzmununu ifadə edir. İkinci dərəcəli üzvlər isə baş üzvlərə aid olub onları müxtəlif cəhətdən izah edir.

Mübtəda və xəbər. Mübtəda haqqında danışılan cümlə üzvüdür. O, qrammatik cəhətdən cümlənin heç bir üzvündən asılı olmur. Başqa cümlə üzvləri bu və ya digər cəhətdən mübtədadan asılı olur.

İsmi adlıq halında işlənərək həmin halın suallarına (kim?, nə?, bəzən də hara?) cavab verən sözlər mübtəda kimi çıxış edir; məs: *Zərnigar xanım* heç nəyə fikir vermirdi (*İ.Şıxlı*). İndicə eşitdiyim qızğın *mübahisə* mənim haqqımda idi (*İ.Əfəndiyev*).

Xəbər mübtədaya aid hərəkət və ya hökmü bildirən baş üzvdür. O, həmişə mübtədadan asılı olur, şəxsə və kəmiyyətə görə onunla uzlaşır. Xəbərlər ifadə vasitələrindən asılı olaraq iki qrupa bölünür: *feili xəbərlər, ismi xəbərlər*.

Feili xəbərlər iş, hərəkət, vəziyyət, ümumiyyətlə proses bildirir, feilin bütün təsriflənən formaları və məna növləri, həmçinin frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunur. Feili xəbərlərin sonuna həmişə şəxs şəkilçisi artırılır. Məs:

Mən cahan mülkündə mütləq doğru halət *görmədim*

(*M.P. Vaqif*).

İsmi xəbərlər isim, sifət, say, əvəzlilik, zərf, həmçinin feili sifət, məsdər və söz birləşmələri ilə ifadə olunaraq əlamət, keyfiyyət və s. bildirir. İsmi xəbərlərin sonuna həmişə xəbərlilik şəkilçiləri artırılır. Məs:

Sahibi *Qəmərbanudur*. Bir adı da *Səadət xanımdır* (**M.İbrahimov**).

Mən kənd müəlliməsiyəm (**Ə.Məmmədخانلی**).

Bəzən xəbər yerində *var, yox, lazım, gərək, mümkün* sözləri işlədilir. Bu sözlər öz xüsusiyyətlərinə görə isimlərə yaxınlaşdığına görə ismi xəbərlərə aid edilir. Məs:

Budur, qarşıda iki qara kölgə *vardır* (**Ə.Məmmədخانلی**).

İdi, imiş köməkçi sözləri də aid olduğu söz və söz birləşmələri ilə birlikdə ismi xəbər olur. Məs:

Bir zaman bunlar da sizinkilər kimi *qapqara idi* (**M.İbrahimov**).

Feili və ismi xəbərlər mübtəda ilə şəxsə görə daim uzlaşırsa, kəmiyyətə görə yalnız birinci və ikinci şəxsin tək və cəmində uzlaşırsa da, üçüncü şəxsin cəmində (xüsusən mübtəda cansız varlıqları bildirdikdə) uzlaşmaya da bilər.

Siz öz işlərinizi əvvəlcədən *planlaşdırmalısınız*. *Qoyunlar* örüşdən *qayıtdı* (*qayıtdılar*). Bekarçılıqdan belə *söhbətlər* saatlarla *uzanırdı* (**S.Qədirzadə**).

Azərbaycan dilində əksər hallarda mübtəda əvvəl, xəbər isə ondan sonra, bütün cümlə üzvlərindən sonra işlənir, lakin bəzən müxtəlif səbəblərə görə bu sıra pozula bilər. Üslubi effekt yaratmaq məqsədilə şeirlərdə əksər hallarda mübtəda xəbərdən sonra işlənir. Məs:

*Yaşıllanır yamaclar,
Yarpaqlanır ağaclar.*

(**M.Müşfiq**)

*Qalxsın cəhalətin qaranlığından!
Açılsın hər yerdə məktəb, mədrəsə...*

(**S.Vurğun**)

Nida cümlələrində bir sıra hallarda xəbər mübtədadan əvvəl gəlir. Məs:

Yaşasın sülh! Var olsun Azərbaycan xalqı! Rədd olsun müharibə!

Cümlə üzvlərinin bu cür təbii yerdəyişməsi fikrin emosional ifadəsini təmin edir.

Tamamlıq. Tamamlıq cümlənin ikinci dərəcəli üzvü olub, üzərində iş icra olunan əşyanı bildirir. Tamamlıq xəbərə idarə əlaqəsi ilə bağlandığından həmişə ismin yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq hallarından birində işləndiyi kimi, qoşmalar da qəbul edir və müvafiq suallara cavab verir. Tamamlıq isimlə, əşya məzmunu daşıyan başqa sözlərlə, söz birləşmələri ilə ifadə olunur.

Mənalarına görə tamamlıqlar *vasitəsiz və vasitəli* olur. Məs: *Əli kitabı yoldaşına verdi* – cümləsində “*kitabı*” sözü vasitəsiz, “*yoldaşına*” sözü isə vasitəli tamamlıqdır.

Vasitəsiz tamamlıq həmişə özünə ismin təsirlik halında işlənən obyekt tələb edir. Bu da iki cür olur. Əgər obyekt müəyyəndirsə, ismin təsirlik hal şəkilçisini qəbul edir, qeyri-müəyyəndirsə, təsirlik hal şəkilçisi ixtisar olunur. Məsələn:

Mən kitabı oxuyuram (müəyyən vasitəsiz tamamlıq);

Mən kitab oxuyuram (qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq).

Vasitəli tamamlıqlar ismin yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında olan sözlərlə, habelə *üçün, ötrü, ilə, savayı, qarşı, barəsində, haqqında* qoşmaları ilə işlənən söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Məsələn: *Aydana kitab verdim; Aydanda kitab çoxdur; Kitabı Aydandan aldım. Aydan ilə danışdım.*

Azərbaycan dilində cümlədə tamamlığın əsas yeri cümlənin daxili, yəni mübtədə ilə xəbərin arasındır. Sintaktik normanın tələbinə görə tamamlıq həmişə aid olduğu tabeedicilərdən (feili, bəzən də ismi xəbərdən) əvvəl gəlir. Bu tamamlığın cümlədə və nitqdə əsas yeridir.

Lakin məna və formalarına görə tamamlığın cümlədə tutduğu mövqe dəyişir.

Belə ki, qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqların yeri cümlədə sabitdir, həmişə xəbərdən əvvəl və onun yanında işlənir. Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlığın yeri dəyişdirilərsə, cümlənin məzmunu pozular, anlaşılmazlıq, dolaşıqlıq əmələ gəlir. Məs:

Ovçu quş vurdu. - Quş ovçu vurdu.

Bu qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlığın feili xəbərlə daha sıx sintaktik əlaqədə olmasından və məntiqi vurğunu öz üzərinə götürməsindən irəli gəlir.

Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlığa nisbətən vasitəli və müəyyən vasitəsiz tamamlığın cümlədə yeri sərbəstdir. Onlar əsasən mübtədadan sonra, xəbərdən əvvəl gəlir. Fikrin məzmunundan, subyektin məqsədindən, yaxud məntiqi vurğudan asılı olaraq Azərbaycan dilindəki bu qrup tamamlıqların aşağıdakı qaydalarda sıralanması müşahidə olunur:

1. Əgər cümlədə tamamlıqlardan biri vasitəli, digəri vasitəsiz olarsa, onda adətən əvvəl vasitəsiz, sonra vasitəli tamamlıq işlənir:

Mən əhvalatı İnciyə danışdım (S.Rəhman).

Burada məntiqi vurğu vasitəli tamamlığın üzərinə düşmüşdür. Lakin Azərbaycan dilinin üslubi imkanlarına görə tamamlıqların sırası dəyişə bilər. Bu zaman vasitəsiz tamamlıq vurğunu öz üzərinə götürür və diqqət mərkəzində olur:

Mən İnciyə əhvalatı danışdım.

2. Əgər tamamlıqların biri müəyyən təsirlik halda, digəri isə çıxışlıq halda olarsa, əvvəl çıxışlıq, sonra təsirlik halda olanı işlənir:

O, qızlardan Gülsənəmi soruşdu (S.Rəhimov).

Lakin məntiqi vurğudan asılı olaraq tamamlıqların yeri dəyişə bilər:

O, Gülsənəmi qızlardan soruşdu.

Xüsusi intonasiya ilə deyilən cümlələrdə tamamlıq özünü xəbərdən sonra da göstərə bilər; məs: *Əl çək bu pis əməllərdən!*

Bu vəziyyət daha çox atalar sözlərində müşahidə olunur; məs: *Saxla samanı, gələr zamanı; Açıram sandığı, tökərəm pambığı və s.*

Təyin. Təyin əşyanın keyfiyyətini, xasiyyətini, kəmiyyətini və s. bildirir, cümlənin isimlə və isimləşmiş sözlərlə ifadə olunmuş bütün üzvlərinə aid olub, onları müxtəlif cəhətdən izah edir. Təyinlər əsasən sifət, say, əvəzlik, feili sifətlə, ya da əlamət məzmunu daşıyan isim, təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunur; məs:

Qarabağdakı bəylərin hər biri özü üçün hökumət başçısı idi (Ə.Vəliyev).

Elmin gücü yol açmışdır *kilidlənmiş dənizlərə (S.Vurğun).*

Azərbaycan dilində cümlə üzvlərindən təyinin yeri daha möhkəmdir. Başqa türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də bir qayda olaraq təyinlər həmişə təyin etdiyi sözün əvvəlində, onun yanında gəlir və həmin sözə yanaşma əlaqəsi ilə bağlanır. Bu cəhətdən dilimizdəki təyinlərin yeri sabitdir. Bunların yeri dəyişdirildikdə bəzən təyin təyinolunan sözə və əksinə çevrilir; məs: “*müəllim Əhməd*” birləşməsində “*müəllim*” (birinci söz) təyin olduğu kimi, “*Əhməd müəllim*” birləşməsində “*Əhməd*” (birinci tərəf) əslində təyindir.

Təyinlə təyin olunanın yerdəyişməsinə dilimizdə nadir hallarda rast gəlmək olur. Bəzən şəirlərdə bu vəziyyət müşahidə olunur ki, bu da nitqin emosionallığını artırır, ona üslubi çalarlıq verir; məs:

Buludlar don geydi *sarı, qırmızı.*

(S.Rüstəm)

Zərflik. Cümlədəki iş və ya hərəkətin icra tərzini, zamanını, yerini, miqdarını, icradakı məqsədi və s. bildirən ikinci dərəcəli üzvə *zərflik* deyilir. Əsasən feili xəbərə aid olan zərflik ondan əvvəl gəlir və cümlədə ona ya idarə, ya da yanaşma əla-

qəsi ilə bağlanır. Zərfliyin əsas ifadə vasitəsi zərf və feili bağlamadır. Məsələn:

Həmin ilin yay fəslində Mahirgil dağa köçə bilmədi **(M.Hüseyn)**.

Zeynəb İmranın etirazına baxmadan onun üstünü təmizlədi, sonra da Tükəzban xalaya üzünü tutdu **(İ.Şıxlı)**.

Zərflilər cümlədə daşdığı qrammatik vəzifəsinə və ifadə etdiyi mənalara görə 6 qrupa bölünür: *tərzi-hərəkət zərfliyi, zaman zərfliyi, yer zərfliyi, kəmiyyət zərfliyi, səbəb və məqsəd zərfliyi*.

Tərzi-hərəkət zərfliyi işin icra tərzini və vəziyyətini bildirir, necə?, nə tərzdə?, nə halda?, nə vəziyyətdə? Suallarından birinə cavab verir. Tərzi-hərəkət zərfliyi əsasən tərzi-hərəkət zərfləri, feili bağlama, söz birləşmələri və qoşmalı sözlərlə ifadə olunur, tabe olduğu sözə yanaşma əlaqəsi ilə bağlanır. Məsələn:

Bizim həyatımızda baş verən hadisələr bizə çox zaman *sadə* və *təbii* görünür **(M.İbrahimov)**.

Maşın qar örtmüş düzləri *ışıqlandırma-ışıqlandırma* getdi **(İ.Əfəndiyev)**.

Müharibə *Bağdadın qulağının dibində* gedirdi **(N.Nərimanov)**.

Yasəmən işi belə gördükdə *alıcı quş kimi* özünü çaya atdı.

Tərzi-hərəkət zərfliyi bəzi cəhətlərinə görə təyinə bənzəyir. Belə ki, həm tərzi-hərəkət zərfliyi, həm də təyin bəzən eyni leksik vahidlə ifadə olunur. Məsələn:

Rəşid Behbudov *gözəl* oxuyur.

Bağçamızda *gözəl* güllər açılmışdır.

Birinci cümlədə “*gözəl*” sözü tərzi-hərəkət zərfliyi, ikinci-də isə təyindir. Çünki birinci cümlədə bu söz hərəkət bildirən sözlə, yəni xəbərlə bağlı olur, ikinci cümlədə isə əşyanı təyin edir və mübtədaya aid olur. Bundan əlavə, təyinlər necə?, nə cür? sualları ilə yanaşı hansı? sualına da cavab verir. Tərzi-hərəkət zərfliyinə isə hansı? sualını vermək olmur. Məsələn:

Cahan xanım *sakit və mehriban* (necə?, nə cür?) danışdı.

Sakit və mehriban (necə?, nə cür?, hansı?) Cahan xanım danışdı.

Zaman zərfliyi iş, hal və ya hərəkətin müəyyən zamanla bağlılığını bildirir və nə zaman?, nə vaxt?, haçan? suallarına cavab verir. Zaman zərfliyi aid olduğu sözə idarə əlaqəsi ilə bağlanır. Zaman zərfliyi əsasən zaman zərfləri, isim, feili bağlama, qoşmalı sözlər, söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Məs:

Bu günün işini *sabaha* qoyma. *Yayda* yaylağımdır, *qışda* oylağım... (**A.Ələsgər**). *Danışanda* hər şeyi yaddan çıxarır. *Ayrılıqdan sonra* doğma yerlər ona daha gözəl görünürdü (**İ.Şıx-lı**). *Birinci addımda* lovğalananlar, *ikinci addımda* yıxılacaqlar.

Zaman zərfliyi bəzən ismi xəbərə də aid olur: *Bu gecə* çox isti idi.

Yer zərfliyi hərəkətin icra yerini, çıxış və istiqamət aldığı məkanı bildirir, hara?, haraya?, haradan? suallarından birinə cavab verir. Yer zərfliyi əsasən yer zərfləri, isim və söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Məsələn:

İt gah *qabağa* qaçır, gah da elə bil, nədənsə qorxmuş kimi *geri* çəkiliirdi (**Q.İlkin**).

Rədd ol *qapıdan*, başlama fəryadə əkinçi! (**M.Ə.Sabir**)

Birdən *kənd küçəsində* at ayaqlarının tappıltısı eşidildi (**Ə.Məmmədخانlı**).

Zərfliyin digər növlərindən fərqli olaraq, yer zərflikləri aid olduğu sözə həmişə idarə əlaqəsi ilə bağlanır.

Kəmiyyət zərfliyi cümlədə feili xəbərin ifadə etdiyi iş, hərəkətin icrasının kəmiyyətini bildirir və necə?, nə qədər?, nə dərəcədə? və s. suallarından birinə cavab verir. Kəmiyyət zərfliyi adətən, tabe olduğu sözə yanaşma əlaqəsi ilə bağlanır. Kəmiyyət zərflikləri əsasən kəmiyyət zərfləri ilə ifadə olunur. Bundan əlavə, onlar əks etdirdiyi məna çalarından asılı olaraq müxtəlif vasitələrlə də ifadə oluna bilər. Məsələn:

Həkim diqqətlə uşağa baxıb *xeyli* fikrə getdi (**N.Nərimanov**). Mən sizinlə *tamamilə* razıyam. O, *artıq dərəcədə* özünü

xoşbəxt sayırdı. *İki addım* yeriyr, ətrafına baxırdı. *Bir kərə* qan müxtəsər, oxutmuram, əl çəkin! (**M.Ə.Sabir**)

Kəmiyyət zərfliyi ismi xəbərə də aid ola bilər: Xoşbəxtlikdən, o gün hava *çox* gözəl idi.

Səbəb zərfliyi hərəkətin və ya əlamətin səbəbini bildirir, nə üçün?, niyə?, nə səbəbə? və s. suallara cavab verir və tabe olduğu sözə idarə əlaqəsi ilə bağlanır. Cümlədəki səbəb feili xəbərdəki zamandan əvvəl baş verir: *Xəstə olduğu üçün* rəngi solğun idi.

Səbəb zərfliyi ən çox feili bağlama və feili bağlama tərkibləri, *üçün, ötrü, görə* qoşmaları artırılmış sözlər və birləşmələrlə, həmçinin məsdər və məsdər tərkibləri ilə, sual əvəzlilikləri, isimlə və s. ilə ifadə olunur. Məsələn:

Onlar *qorxaraq* geri çəkildilər. *Yorulduğu üçün* evə qayıtmadı (**İ.Şıxlı**). *Yollara baxmaqdan* gözləri axırdı. *Niyə* bəs böylə bərəldirsən, a qare, gözünü? (**M.Ə.Sabir**) *Qorxudan* rəngi saralmışdı.

Səbəb zərfliyi də bəzən ismi xəbərə aid olur: *İmtahandan kəsildiyi üçün* kefsiz idi.

Məqsəd zərfliyi iş və hərəkətin məqsədini bildirir və niyə?, nə üçün?, nə məqsədlə? və s. suallara cavab verir. Məqsəd cümlədəki xəbərin zamanından sonra baş verir: Onlar *torpaqlarımızı azad etmək üçün* vuruşurlar. Məqsəd zərfliyi məsdər və məsdər tərkibləri ilə, *üçün, ötrü* qoşmaları artırılmış söz və birləşmələri ilə, sual əvəzlilikləri ilə, *deyə* sözü ilə qurtaran bir sıra birləşmələrlə, ikinci tərəfi *məqsəd, uğur, yol, niyyət, bəhanə* tipli birləşmələr və s. ilə ifadə olunur. Məsələn:

Bu gecə öz kiçik dəstəsi ilə *düşmənin cəbhəsini öyrənməyə* gəlmişdi (**M.Aranlı**). Səbri *doğma şəhərin əfsanəvi gözəlliklərini daha yaxşı duymaq üçün* buraya gəlmişdi (**M.Hüseyn**). Əmirxanı oyatmayı *dincəlsin* *deyə* (**S.Vurğun**). *Qonaqları qarşılamaq məqsədilə* biz də həyətə çıxdıq.

Azərbaycan dilində şərt və qarşılıq-güzəşt zərflilikləri də işlənir.

Şərt zərfliləri əsasən söz və ya birləşmələrlə *şərt ilə, təqdirdə, yerdə* sözlərini əlaqələndirməklə ifadə edilir; məs: *Dərsə vaxtında gəlmək şərti ilə sənə icazə verə bilərəm. Lazımı şərait yarandığı təqdirdə tərksilah keçirmək olar.*

Qarşılıq-güzəşt zərfliləri əsasən feili xəbərlərə aid olur və xəbərlə ifadə olunmuş işə qarşı qoyulur, xəbərlə ifadə olunmuş iş və hərəkət isə bu şərtə güzəştə gedir; məs: Onlar alova su vurduqca yangın daha da qüvvətlənirdi. Qarşılıq-güzəşt zərfliləri əsasən *baxmayaraq, halda* və s. sözlərin iştirak etdiyi xüsusi tərkiblər ilə ifadə olunur; məs: *Çox çalışdığına baxmayaraq* işə düzələ bilmədi. Tərkibində qarşılıq-güzəşt zərfliləri olan cümlələri çox asanlıqla qarşılıq-güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrə çevirmək olur: *Çox çalışsa da, işə düzələ bilmədi.*

Zərflilərin cümlədə sıralanmasının bəzi üslubi xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək:

Yer, kəmiyyət və tərz-i-hərəkət zərfliləri əsasən aid olduğu cümlə üzvünün yanında (feili xəbərin əvvəlində) işlənir; məs: *Əziz iki ay darı torbasının üstündə yatdı. O, Dilgüşəni xeyli gözlədi (Ə.Vəliyev).* Firəngiz susub mənə *təəccüblə* baxdı (*İ.Əfəndiyev*).

Zaman zərflilərinin yeri nisbətən sərbəstdir, əksər hallarda cümlənin əvvəlində (hətta mübtədadan əvvəl) işlənir. Məs: *Axşamdan xeyli keçmiş* maşının gur işığı kənd küçələrinin qaranlığını əridə-əridə Çiçəkliyə gəlirdi. Əgər burada zaman zərfliyinin yerini dəyişsək, ifadə ağırlaşacaqdır.

Səbəb və məqsəd zərfliləri bütün cümlə üzvlərindən, hətta mübtədadan da əvvəl işlənir; məs: *Gündüz yatıb dincəldiyi üçün* Bayram çox götür-qoy elədi (*Ə.Vəliyev*).

Cümlə üzvləri quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Sadə cümlə üzvləri leksik vahidlərlə – ayrı-ayrı sözlərlə, mürəkkəb cümlə üzvləri isə sintaktik vahidlərlə - söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Məsələn:

Sadə cümlə üzvlərinə aid nümunə: Oxuyan (mübtəda) Məhsəti xanımın özüdür (M.S.Ordubadi).

Mürəkkəb cümlə üzvlərinə aid nümunə: On səkkiz yaşına yenicə girmiş (təyin) Kamal ağıllı, yumşaq xasiyyətli, anasını sonsuz məhəbbətlə sevən oğlandı (Y.Əzimzadə).

Cümlənin həmcins üzvləri

Cümlədə eyni üzvlə bağlı olub, eyni sintaktik suala cavab verən, sadalama intonasiyası ilə tələffüz edilən bərabərhüquqlu üzvlərə *həmcins üzvlər* deyilir. Həmcins üzvlər arasında tabesizlik əlaqəsi olur. Məs: Dağ günəşi *qollarımızı, üzümüzü* yandırır qaraltmışdı (**İ.Əfəndiyev**). Ceyran taxçaya *yaxınlaşdı*, oradan bir zərf çıxarıb *şairə uzatdı* (**Ə.Cəfərzadə**). Zolaqlar göy üzündə gah *qırmızı*, gah da *sarımtıl* dairələr cızardı (**G.Fəzli**).

Bu cümlələrdən birincisində tamamlıqlar (*qollarımızı, üzümüzü*), nəyi? sualına cavab olub, qaraltmışdı xəbərinə idarə əlaqəsi ilə bağlandığına, ikincisində xəbərlər (*yaxınlaşdı, uzatdı*) nə etdi? sualına cavab olub, mübtəda (*Ceyran*) ilə şəxs və kəmiyyətə görə uzlaşdığına, üçüncüsündə isə təyinlər (*qırmızı, sarımtıl*) necə? sualına cavab verdiyinə, tamamlığa (*dairələr*) yanaşaraq izah etdiyinə görə həmcinsdir. Sonuncu misalda həmcins üzvlər bir-birinə *gah...gah da* tabesizlik bağlayıcısı ilə, qalanlarında isə sadalama intonasiyası ilə bağlanmışdır.

Cümlənin bütün üzvləri həmcins ola bildiyi kimi, bir cümlədə bir neçə üzv həmcins ola bilər; məs: *O, Kamalın üzündəki süni təbəssümü, gözlərindəki qeyri-təbii sevinci görür, danışarkən səsinin titrədiyini hiss edirdi (Y.Əzimzadə).*

Həmcins üzvlərdən əvvəl və ya sonra gələrək onları ümumiləşdirən, onlarla eyni sintaktik vəzifədə işlənən, eyni suala cavab verən sözlərə *ümumiləşdirici sözlər* deyilir. Həmcins üzvlərdən əvvəl gələn ümumiləşdirici sözdən sonra iki nöqtə, sonra gələn ümumiləşdirici sözdən əvvəl isə tire qoyulur. Məs: *Cahandar ağa heç nə sezdirmədən gözaltı öz adamlarına:*

lap kənarda dayanmış Şamxala və Əşrəfə baxdı (İ.Şıxlı). Ağacların altı, damların dalı, evlərin böyrü, otaqların qabağı, divarların dibi – hər yer üzünə-gözüünə qara sürmə çəkmişdi (Ə.Vəliyev).

Bəzən ümumiləşdirici sözdən əvvəl bir sözlə ifadəsi işlədilir; məs: *İndi özümdən də, uşaqlardan, dostlardan da - bir sözlə, hamıdan incimişdim (İ.Hüseynov).*

Dilə yığcamlıq və yüngüllük gətirmək üçün həmcins üzlərdəki formal göstəricilər əvvəlkilərdə ixtisar edilir, yalnız sonuncuda saxlanılır. Məs: *Onlar bir çox kəndlər, malikanələr və bağları zorla əllərinə keçirmişlər (M.S.Ordubadı). Əməllərin uca və təmizdir. Dərslərini oxuyar, sonra da gəzməyə çıxarsan. Qaraşın otağını səliqəyə salır, gündə yüz dəfə bu səliqəni pozub yenidən düzəldir, yorulmaq bilmirdi (M.İbrahimov). Gələcək yüksək və gözəl başəri həyatı onlar da bir qayə, bir xəyal, bir ideal kimi sevirilər (Ə.Vəliyev). Kaş Əli mühəndis, Afaq həkim olaydı.*

Bu cümlələrdən birincisində ismin təsirlik halının şəkilçisi, ikincisində ismin xəbərlik şəkilçisi, üçüncüsündə feilin şəxs şəkilçisi, dördüncüsündə **idi** köməkçi feili, beşincisində **kimi** qoşması, altıncısında **ol** köməkçi sözü həmcins üzlərdən əvvəlkilərdə ixtisar edilmiş, yalnız sonuncularda saxlanmışdır.

Xəbərin mübtəda ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşdığı məlumdur. Həmcins mübtədalarla, xüsusən onlardan heç olmazsa biri şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunduqda xəbər bu şəkildə uzlaşır:

1. Həmcins mübtədalar sırasında birinci şəxs iştirak edirsə, xəbər birinci şəxsin cəmi ilə uzlaşır; məs: *Mən və sən dərsdən sonra kitabxanaya getməliyik.*

2. Həmcins mübtədalar sırasında ancaq ikinci və üçüncü şəxs iştirak edirsə, xəbər ikinci şəxsin cəmi ilə uzlaşır; məs: *Sən və o tədbirdə iştirak etməlisiniz.*

3. Həmcins mübtədalar ancaq üçüncü şəxslərdən ibarətdirsə, xəbər üçüncü şəxsin cəmi ilə uzlaşa da, uzlaşmaya da bilər; məs:

a) *Qızlar da, oğlanlar da yarışda iştirak edirdilər.*

b) *İnəklər, qoyunlar və keçilər otlaqdan qayıdırdı (qayıdırdılar).*

c) *Kitablar və dəftərlər stolun üstündədir.*

Həmcins üzvləri nitqdə düzgün işlətməyi bacarmaq üçün bir sıra qaydaları bilmək zəruridir. Danışiq və yazıda həmcins üzvlərin işlədilməsində aşağıdakı səhvlər və üslub xətaləri müşahidə edilir:

a) həmcins üzvlərdə qoşa bağlayıcılardan düzgün istifadə etməmək səhvi: *Bu işdə yalnız sən, **həm də** mən təqsirkaram;*

b) nitqdə yoruculuğa yol vermək. Bu kimi nitq qüsuru iki səbəbdən törəyə bilər:

1. Həmcins üzvlərdə şəkilçilərin lüzumsuz təkrarından, ixtisar edilməməsindən: *Dağ(lar), daş(lar) və dərələr suya möhtacdır.*

2. Səslənmə və forma etibarilə eyni olan həmcins üzvü dalbadal işlətməklə: *Stolun üstündə **olan** və sənə məxsus **olan** çantanı aparmışlar.*

Cümlənin həmcins üzvlərinin düzgün məntiqi əsaslarda qruplaşdırılıb sadalanmasının nitqin emosionallığı üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Məs: *Aradan bir az keçməmiş həyat, balkonlu ev, inəklər və camış, at və ulaq, toyuq və hinduşka, cavan bar ağacları, yaşıl rəngli iri darvaza bütün büsəti ilə Bayramın gözləri qabağında elə canlandı ki, guya bu dəqiqə Bayram özgə evində deyil, öz çarpayısının üstündə yatıb.*

Cümlənin həmcins üzvlərinin sıralanmasında bəzi qaydaların gözlənilməsinin də üslub cəhətdən müəyyən əhəmiyyəti vardır. Cümlənin həmcins üzvləri bəzən hərəkətin tədriciliyinə, meydana çıxma ardıcılığına görə sıralanır. Məs: *Samovarı stolun üstünə qoyanda, çörəyi çəkib süfrəyə gətirəndə,*

stəkanlara çay süzəndə, çölə çıxıb içəri girəndə Göyçək danışar, gileylənərdi.

Buradakı həmcins üzvlərin yerini dəyişsək, cümlə üslubca qüsurlu olacaqdır.

Əlavələr və cümlə üzvlərinin xüsusiləşməsi

Cümlədə özündən əvvəlki üzvün mənasını izah edib konkretləşdirən sözə və ya söz birləşməsinə *əlavə* deyilir.

Təyinlə feili xəbərdən başqa qalan cümlə üzvlərinin əlavəsi ola bilər; məs:

Muradla Rza – ata və oğul iş paltarını dəyişib yuyundu (Ə.Vəliyev). Əbdülcədir özümüzünküdür – bibiqızının kürəkənidir (S.Rəhimov). Mən Rəxşəndəni – yeni qadın nəslinin nümayəndəsini yaxşı tanıyıram (Ə.Vəliyev). Nizamilər, Füzulilər, Vaqiflər, Mirzə Fətəliyə burda – bu balaca ölkədə yetişmişlər (M.Hüseyn).

Burada birinci cümlədə “*ata və oğul*” sözü “Muradla Rza” mübtədasının, “*biqiqızının kürəkənidir*” sözü “*özümüzünküdür*” ismi xəbərinin, “*yeni qadın nəslinin nümayəndəsini*” sözü “*Rəxşəndəni*” tamamlığının, “*bu balaca ölkədə*” sözü “*burada*” zərfliliyinin əlavəsidir.

Bəzən bir cümlədə bir neçə əlavə iştirak edir ki, bunların hər biri cümlənin ayrı-ayrı üzvünü, ya da hamısı eyni bir üzvü izah edir. Bir neçə əlavə eyni bir üzvə aid olarsa, onlara *parallel əlavə* də deyilir; məs: *Doğma torpağın gözəl nemətləri – müxtəlif meyvə və şirniyyatlar – alma, heyva, nar, paxlava, şəkərbura, fəsəli stolun üstünü bəzəyirdi.* Bu misalda iki əlavə var ki, bunların birincisi mübtədanın (*torpağın gözəl nemətləri*) əlavəsidirsə, ikincisi həmin əlavənin (*müxtəlif meyvə və şirniyyatlar*) əlavəsidir. Hər iki əlavə mübtədaya aid olduğundan onlara *parallel əlavə* deyilir.

Əlavələr izah etdikləri cümlə üzvündən əksər halda tire ilə ayrılır. Bəzən tire əvəzinə **yəni** sözündən də istifadə edilir ki, ondan əvvəl vergül işarəsi qoyulur.

Cümlədəki məna rolunu nəzərə çarpdırmaq üçün xüsusi intonasiya və fasilə ilə başqa üzvlərdən fərqlənən, özünəməxsus məntiqi vurğusu olan üzvə *xüsusiləşmə* deyilir; məs: *Deyirlər, həkimin, **xüsusən bıçaqla insan taleyini həll eləyən cərrahın işi minaaxtaran əsgərin fəaliyyətinə bənzəyir.*** Göründüyü kimi, bu misalda cərrahın işinin son dərəcə məsuliyyətli olduğu xüsusi qeyd edilmişdir.

Cümlənin bütün üzvləri eyni dərəcədə xüsusiləşmir. Belə ki, tamamlıq və zərfliyin xüsusiləşməsinə tez-tez təsadüf edildiyi halda, mübtəda, xəbər və təyinin xüsusiləşməsinə, demək olar ki, rast gəlmək olmur.

Tamamlıq xüsusiləşərkən əksər halda *başqa, savayı, əlavə, illah ki, əvəzinə, əvəzində* qoşmaları ilə, bəzən də *ələlxüsus* sözü ilə işlənir. Məs: *O, əllərini stola dayayıb bütün bədənini, **illah ki, boynunu pristava tərəf uzatmışdı (M.Cəfərov).***

Xüsusiləşmiş zərflilər əksər hallarda *baxmayaraq, halda, həтта, təqdirdə* sözləri ilə işlənir; məs: *Bütün uşaqlar bir-biri ilə oynadığı **haldə, o, bir küncdə durub baxırdı (M.İbrahimov).***

Mübtəda, təsadüfi hallarda olsa da, xüsusiləşir. Xüsusiləşmiş mübtədalardan əvvəl *xüsusən, həтта, habelə* sözləri işlənir. Məs: *Cavab verənin çətinlik çəkdiyi, **həтта** bir az udqunduğu da rəisin nəzərindən yayınmadı (Ə.Vəliyev).*

Xüsusiləşmiş üzvlər cümlənin digər üzvlərindən vergüllə ayrılır.

Əlavələr və xüsusiləşmələr geniş üslubi imkanlara malikdir. Onlar vasitəsilə fikir daha dəqiq, aydın ifadə olunur, bu da nitqin zənginləşməsinə və nitq mədəniyyətinin yüksəlməsinə şərait yaradır.

**Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı
olmayan sözlər
(Xitab və ara sözlər)**

Cümlədə cümlə üzvləri ilə qrammatik əlaqədə olmayan, onlardan fasilə və xüsusi intonasiya ilə ayrılan söz və ifadələr də var ki, onlar nitqin kimə müraciətlə söyləndiyini, verilən məlumata danışanın münasibətini, yaxud ümumiyyətlə hiss və həyəcanı və s. ifadə etmək üçün işlədilir. Bura başlıca olaraq *xitab və ara sözlər* aid edilir.

Cümlədə müraciət olunan şəxsi və ya əşyanı bildirən sözlərə və ya söz birləşmələrinə **xitab** deyilir. Xitabların işlənilməsində əsas məqsəd müraciət olunan şəxsin diqqətini cəlb etmək, onu çağırmaq, oyatmaq, hərəkətə gətirmək, bir işə təhrik etməkdir.

Xitablar əsasən ismin adlıq halında olan isim və ismi birləşmələrlə ifadə olunur. Bu cəhətdən xitablar sadə və mürəkkəb olur:

Şair, nə tez qocaldın sən! (S.Vurğun)

Dağlara səs salır, hücum borusu, haydı arş irəli, Vətən ordusu! (S.Vurğun)

Xitabları ifadə vasitələrinə və cümlədə daşdığı məzmunu görə iki qrupa ayırmaq olar:

1.Yalnız müraciət bildirənlər.

2.Müraciətlə yanaşı hiss, həyəcan bildirənlər.

Yalnız müraciət bildirənlər xüsusi isimlərlə, ailə, qohumluq münasibəti, ictimai münasibət – vəzifə, ixtisas, peşə və s. bildirən isimlərlə, bir sözlə, şəxs (insan) məzmunu daşıyan sözlərlə ifadə olunaraq cümlədə söylənən fikrə diqqəti cəlb etmək üçün işlədilir; məs:

Durma, yıxıl yat hələ, Fərhad kişi!

Əsri görüb qalma belə mat, kişi!

(M.Ə.Sabir)

Məzlumluq edib başlama fəryadə, *əkinçi!*

(M.Ə.Sabir)

Hiss-həyəcan bildirən xitablar cümlədə söylənən fikrə diqqəti cəlb etmək üçün deyil, müəyyən hissi, həyəcanı daha qabarıq şəkildə ifadə etmək üçün işlədilir. Bunların vasitəsilə müxtəlif canlı və cansız əşyalara müraciət edilir. Bu qrup xitablar da isimlərlə ifadə olunur və daha çox bədii əsərlərdə işlədilir. Ona görə də bunlara *bədii xitablar* da deyilir; məs:

Min dərd hücum etsə, *könül*, sıxılma,
Bir nəfər dərd bilən sirdaşın olsa.

(S.Rüstəm)

Eşit məni, *ana torpaq, ana Vətən!*
Mən yenə də səadətə səs verirəm!

(S.Vurğun)

Xitablar bəzən nidalarla bir yerdə işlənir. Məs:

Sus, *ey bülbül*, kəs, *ey tufan*, məramım istirahətdir.

(S.Vurğun)

Ədəbi dilimizdə həmcins xitablar da işlənir; məs:
Xanımlar, cənablar, qaldırın bu badələri xanım Gülnazın sağlığına içək! *(M.İbrahimov)*

Xitabların cümlədə mövqeyi sərbəstdir, onlar cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda işləyə bilər. Xitabların yerini dəyişdikdə, cümləyə xələl gəlmir. Cümlənin əvvəlində işlənən xitabdan sonra vergül, ya da nida, ortada gələn xitabın hər iki tərəfində vergül, sonda işlənən xitabdan əvvəl vergül, sonra isə nöqtə, nida, ya da sual işarəsi qoyulur. Məs:

Heydərbaba, dağlar yaman dumandı .

(M.Şəhriyar)

Loğalanıb, *a görməmiş*, çox da belə firıldama.

(M.Ə.Sabir)

Bir ala gözlünün sorağındayam,
Görünürmü , görün gözə, *durnalar!*

(M.P.Vaqif)

Danışan şəxs bir çox hallarda söylədiyi fikrə öz münasibətini bildirir ki, bunun nitq üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, bu cəhət danışanın fikrinin dəqiqliyini, həmçinin nitqin ifadəliliyini təmin edir. Danışan söylənən fikrə öz münasibətini bildirmək üçün **ara sözlərdən** istifadə edir.

Ara sözlər formaca söz, söz birləşməsi və ya cümlə şəklində olur; məs:

Həqiqətən, bu yerlər çox mənzərəlidir.

Sözün düzü, mən sizi tanımadım.

Onun nəql elədiyi hekayədə, *mənə belə gəlir ki*, uydurma yoxdur.

Ara sözlər, əksər halda, cümlənin əvvəlində, bəzən isə ortasında işlənir. Cümlənin əvvəlində gələn ara sözdən sonra, ortada işlənən ara sözün hər iki tərəfində vergül qoyulur; məs:

Bəlkə, əvvəlcə bir stəkan çay içələr *(M.İbrahimov)*.

Bu fikri söyləyən, *əlbəttə*, “məşhur tənqidçi” Ağazadə deyildi *(M.Hüseyn)*.

Təsadüfi hallarda cümlənin sonunda işlənən ara sözlərə rast gəlirik, bu zaman ondan əvvəl vergül qoyulur; məs:

Onlar bu gün bizə gələcəklər, *dəyəsan*.

Ara sözlərin mənaca aşağıdakı növləri var:

Yəqinlik bildirənlər: əlbəttə, şübhəsiz, sözsüz, düzü, doğrusu, sözün doğrusu, doğrudan da, həqiqətən, düzdür, əsla, qətiyyə, hökmən və s.

Güman, şübhə bildirənlər: bəlkə (də), güman (ki), deyəsən, görünür, ehtimal ki, ola bilsin (ki), görəsən, görünür, olmaya və s.

Təəssüf bildirənlər: əfsus (ki), heyf (ki), çox təəssüf, təəssüf (ki) və s.

Fikrin mənbəyini, kimə aid olduğunu bildirənlər: mənə, sənə, mənə görə, sənə görə, bizcə, mənim fikrimcə, deyilənə görə, eşitdiyimə görə, atalar demişkən və s.

Nəticə bildirənlər və nitqin hissələri arasında əlaqəni göstərənlər: nəhayət, beləliklə, ümumiyyətlə, deməli, demək, xülasə, qısa, əvvəla, birincisi, ikincisi, əksinə, bir sözlə, hər şeydən əvvəl, xüsusən, uzun sözün qısa, başlıcası və s.

Cümlə

Dilin qrammatik quruluşu cümlədə təzahür edir. Cümlə dilin ən böyük sintaktik vahidi olub, bitmiş fikri ifadə edir.

Dildə cümlənin böyük əhəmiyyəti vardır. Onun əmələ gəlməsində dilin bütün vasitələri, ünsürləri iştirak edir. Cümlə digər leksik və qrammatik kateqoriyalardan onunla fərqlənir ki, o (cümlə), fikrin formalaşması, ifadəsi və başqalarına ötürülməsi üçün əsas ünsiyyət vasitəsidir.

Cümlə üç mühüm əlamətin əsasında qurulur: *predikativlik, intonasiya, modallıq*.

Cümlədə müəyyən hadisə haqqında məlumat verilməli, bir şey ya təsdiq, ya da inkar edilməli, bir şeyə münasibət bildirilməli, sözlər müəyyən qaydada düzülməli və qrammatik üsullarla əlaqələnməlidir. Məsələn, *axşam, sakitlik, dərs oxumaq, Orxan* və s. kimi söz və söz birləşmələrində yuxarıda qeyd etdiyimiz əlamətlərin heç biri yoxdur. Lakin bunlarda forma dəyişikliyi

edərək predikativlik əmələ gətirsək, *Axşamdır. Sakitlikdir. Orxan dərs oxuyur.* kimi cümlələr formalaşdırmaq olar.

İntonasiya cümlənin ən xarakterik əlamətlərindən biri olub, cümləni söz birləşmələrindən fərqləndirir. Lakin bəzən elə hallar olur ki, predikativlik olmadan, hər hansı söz və ya söz birləşməsi intonasiya vasitəsilə cümləyə çevrilir; məs:

Sübh çağı. Yazın əvvəli. Qız qalası.

Cümlədə təkcə məlumat verilmir, həmçinin danışanın ona qarşı münasibəti də bildirilir ki, bu da modallıq adlanır. Cümlənin əsas əlaməti kimi modallıq müxtəlif morfoloji vasitələrlə, modal sözlərlə ifadə edilə bilər. Məs:

Beləliklə, aylar gəlib keçdi, Zəhra evə qayıtmadı (M.İbrahimov).

Cümlələr quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Sadə və mürəkkəblik anlayışı cümlənin qrammatik əsası ilə müəyyənləşdirilir. Əgər cümlənin bir qrammatik əsası varsa, belə cümlə sadə hesab edilir. Əgər geniş bir fikir bir neçə qrammatik əsasla ifadə edilsə, belə cümlələrə mürəkkəb cümlə deyilir.

Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri

Nitqimizi təşkil edən cümlələr müxtəlif məqsədlərlə işlənir. Onların bir qismi informasiya vermək, bir qismi informasiya almaq məqsədi daşıyır. Bir qisim cümlələr müəyyən bir işin görülməsinə təhrik edir, arzu, məsləhət, xahiş, hətta yalvarış məqsədi daşıyır, bir qisim cümlələr isə insanın hiss və həyəcanlarını, duyğularını, ətraf aləmə reaksiyalarını ifadə edir. Yəni cümlədə yürüdülmən məqsəddən asılı olaraq intonasiya dəyişir. Buna uyğun olaraq sadə cümlənin 4 növü müəyyən olunur: *nəqli cümlələr, sual cümlələri, əmr cümlələri, nida cümlələri.*

Nəqli cümlə hər hansı bir əşya, hadisə, əlamət və s. haqqında məlumat verən cümlələrə deyilir. Nəqli cümlənin aşağıdakı əlamətləri vardır:

a) Nəqli cümlələr adi intonasiya ilə (tonla) tələffüz olunur.

b) Nəqli cümlənin xəbəri həm ismi, həm də feili xəbərle ifadə olunur.

c) Nəqli cümlə digər növlərə nisbətən dildə daha çox işlənir.

d) Yazıda nəqli cümlələrin sonunda, əsasən, nöqtə işarəsi qoyulur. Bəzən qoşa nöqtə, üç nöqtə və ya nöqtəli vergül də qoyula bilər.

Şəhərə bir həftə bundan əvvəl gəlmişdim (İ.Şıxlı); Yeni ili Firuzgildə qarşılayırıq (Anar); O il qış tətilinə getmədim (İ.Şıxlı); Göylərində göz qırpan ulduzları, ayı var, Xəzər kimi dənizi, Kür, Araztək çayı var (S.Rüstəm); Ağlar var ki, qaralardan daha qara gündədir (S.Rüstəm);

Sual cümləsi müəyyən bir məlumat əldə etmək üçün işlədilən cümlələrə deyilir. Sual cümləsinin aşağıdakı əlamətləri var:

a) Sual cümləsi sual əvəzliyinin köməyi ilə qurulur: *Oxuyan kimdir? (C.Cabbarlı); Yoldaşlar, bu nədir? (C.Cabbarlı); Nizaminin "Xəmsə"sini kim oxumuşdur? (M.İbrahimov).*

b) Sual cümləsi sual ədatının köməyi ilə qurulur: *Sən məndən qorxmursan ki? (C.Cabbarlı); Məgər bunlar da bizim kimi adam deyillərmi? (Ə.Haqverdiyev); Bəs nə üçün ana dilimizdə danışmırıq? (M.Cəlil).*

c) Sual cümləsi sual intonasiyası ilə qurulur: *Həyatində gülləri-çiçəkləri suladın? (S.Rəhimov); Yenə başladın? (Anar); Sən dünən tələbələrle kinoya gedirdin? (Y.Şirvan).*

Bəzən nitqdə cavab tələb etməyən sual cümlələrinə də rast gəlinir ki, belə cümlələrə *bədii* və ya *ritorik sual cümlələri* deyilir. Belə cümlələr, əsasən, bədii üslubda müşahidə olunur, onlar fikrin təsirini daha da qüvvətləndirməyə xidmət edir. Məs:

Məni candan usandırdı, cəfadan yar usanmazmı?

Fələklər yandı ahimdən, muradım-şəmi yanmazmı?

(M.Füzuli)

Əmr cümlələri əmr, istək, arzu, xahiş, öyüd, nəsihət, qadağan, hətta yalvarış kimi çalarları ifadə edir.

Əmr cümlələrinin aşağıdakı ifadə formaları vardır:

a) Əmr cümləsinin ismi xəbəri olmur. Əmr cümləsinin xəbəri daha çox feilin əmr formasında olur. Məs: *Ləman, dur əl-üzünü yu, bir az özünə gəl, sonra mənə diqqətlə qulaq as.*

b) Bəzən əmr cümləsi əmr ədatının iştirakı ilə formalaşır. Belə cümlələrdə feillər də əmr formasında olur, ədatlar köməkçi rol oynayır. Məs: *Qoy bu gündən bizim oğlumuz olsun, sən də qardaşın. Di ver gəlsin də. Mənim gəldiyimi demə ha. Sən gəl mənə cana doyurma.*

Bədii əsərlərdə əmr cümlələrinin işlədilməsi zəngin mənə çaları yaradır:

Ata, izin ver, bu səfər də alma ağacının keşiyini mən çəkim. – Ah yandım, çəkin! Qoy əvvəl sənə belinə kəndir bağlayım, yuxarı çəkşinlər, sonra da mən çıxaram (“Məlikməmmədin nağılı”).

Nida cümləsi nitqin ekspressivliyini və emosionallığını yaradan başlıca sintaktik vasitələrdən biridir. Məs:

Oğul mənimdir əgər, oxutmuram, əl çəkin!

Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!

(M.Ə.Sabir)

Nəqli, sual və əmr cümlələri yüksək hiss-həyəcanla deyildikdə və yaxud onların tərkibində nidalar iştirak etdikdə nida cümləsi yaranır. Deməli, nida cümlələri 2 yolla yaranır:

a) İntonasiyanın köməyi ilə; məs: Bəsdir, aparın bunları!

b) Nidaların köməyi ilə; məs: *Aman, köməyə gəlin! Of, partla ürəyim!*

Nida cümləsinin sonunda nida işarəsi qoyulur.

Sadə cümlənin şəxsə görə növləri

Sadə cümlənin şəxsə görə növləri mübtədanın olub-olmaması ilə müəyyənləşir. Bu cəhətdən sadə cümlələr şəxslı və şəxssız cümlələrə ayrılır. Mübtədası olan cümlələrə *şəxslı*, olmayan cümlələrə isə *şəxssız cümlələr* deyilir.

Şəxslı cümlələrin növləri aşağıdakılardır:

a) *müəyyən şəxslı cümlələr*

b) *qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr*

c) *ümumi şəxslı cümlələr*

Mübtədası olan və ya buraxılsa da, asanlıqla bərpa oluna bilən cümlələr **müəyyən şəxslı cümlələr** adlanır. Müəyyən şəxslı cümlənin iki növü olur:

1) mübtədası olan müəyyən şəxslı cümlə;

Mən bu söhbəti üç gündür gözləyirdim (Anar); Əmir və vəzir belə bir tədbir görmüşdülər (M.S.Ordubadi); Kəhər qulaqlarını şəkəlmışdi (F.Kərimzadə).

2) mübtədası təsəvvür olunan müəyyən şəxslı cümlə;

Bir məktəbdə oxumuşdular (Anar); Qocanın gözlərinin açılmasına çox təəccüb etdik (Ə.Haqverdiyev); Uçurumun kənarına tərəf aşırıdı (C.Cabbarlı).

İş və hərəkətin qeyri-müəyyən şəxsə aid olduğunu bildirən sadə cümlələrə **qeyri-müəyyən şəxslı cümlə** deyilir.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdə iş və hərəkətin icraçısı olur, iş bir və ya bir qrup şəxs tərəfindən icra edilir. Lakin həmin şəxslər qeyri-müəyyən şəkildə qalır və bir mübtədə kimi cümlədə öz ifadəsini tapa bilmir. Belə cümlələrin xəbəri, əsasən, feillə ifadə olunur və III şəxsin cəmində olur. Məs: *Sizdən xahiş edirlər; Adamın atasını belə yandırarlar; Onu bu işə vadar etmişlər; Deyirlər ki, toy olacaq (Ü.Hacıbəyov); Mənə Zərnigar deyərlər (M.İbrahimov); Səni özbaşına qoymazlar (İ.Şıxlı).*

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdə çox vaxt *elə bil, sanki, deyəsən, guya ki* və s. kimi modal sözlər işlənir. Məs: *Elə bil, dünyanı mənə bağışladılar. Sanki, onu gör-mürdülər.*

Hərəkət və hökmün eyni zamanda hamıya aid olduğunu bildirən sadə cümlələrə **ümumi şəxslı cümlələr** deyilir. Ümumi şəxslı cümlələrdə iş görən konkret şəxs kimi deyil, ümumi şəkildə nəzərdə tutulur. Buna görə də belə cümlələr daha çox atalar sözləri, məsəllər, hikmətli sözlərdən (aforizmlərdən) ibarət olur. Məs: *Cücəni payızda sayarlar. Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına.*

Atalar sözləri, məsəllər və hikmətli sözlər nitqi zənginləşdirir, onun təsir gücünü artırır. Buna görə də bir çox nətiqlər, yazıçılar öz nitqlərində, əsərlərində bu zəngin ifadələrdən ustalıqla istifadə edirlər.

Bütün atalar sözü və məsəllər ümumi şəxslı cümlə deyil. Çünki bəzi atalar sözü və məsəllərdə mübtədə iştirak etdiyi üçün belə cümlələr müəyyən şəxslı cümlə hesab olunur. Məs: *İşləməyən dişləməz. İgid ölər, adı qalar. Kor tutduğunu buraxmaz.*

Nümunələrdən göründüyü kimi, ümumi şəxslı cümlələrin xəbəri II şəxsin təkində və III şəxsin cəmində olur.

Ümumi və qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdən fərqli olaraq **şəxssiz cümlələrdə** subyekt qeyri-müəyyən və ya ümumi şəkildə də özünü göstərə bilmir, şəxs qətiyyən olmur. Belə cümlələrin xəbəri III şəxsin təkində olur və həm ismi, həm də feili xəbərlə ifadə olunur. Məs: *Evdə sakitlikdir. Günortadan ötürdü.*

Bəzi cümlələrdə predikativliyin morfoloji göstəricisi olmur. **Adlıq cümlə** adlanan belə sintaktik vahidlərdə predikativlik intonasiya ilə bildirilir. Məs: *Bakı. Neft daşları. Günortaçağı. Nahar vaxtı. (M.İbrahimov).*

Mübtədə əsasında formalaşan bu cümlələr ismin adlıq halında olan isim və ismi birləşmələrlə ifadə olunur.

Adlıq cümlələrdən daha çox bədii üslubda – şeirdə, dram əsərlərinin remarkalarında istifadə edilir. Məs:

*...Uzun yol.
Sərnişinlər,
Bir də Bakı vağzalı.
İzdiham.
Qara qarışqa kimi
Qaynaşan
adam,
adam. (R.Rza)*

Həsrətli gözlər. Pərişan saçlar. Titrək dodaqlar. (R.Rza)

Bəzən məqalələrdə və plan tərtibində də adlıq cümlələrdən istifadə olunur. Əsasən yazılı nitqdə işlənən bu cümlələr nitqdə yığcamlıq, aydınlıq və konkretlik yaradır.

Dahi sənətkarlar obrazlılıq yaratmaq məqsədilə öz əsərlərində adlıq cümlələrdən məharətlə istifadə edirlər.

Dilimizdə elə cümlələr də vardır ki, onlar müəyyən fikir ifadə edir, lakin onlarda hər hansı cümlə üzvünü müəyyən etmək mümkün deyil. Bu cür cümlələrə üzvlənməyən cümlələr deyilir. Üzvlənməyən cümlələrin əsas növü **söz-cümlədir**. Adından da göründüyü kimi, bu cümlələr bir sözdən ibarət olur. Lakin hər söz söz-cümlə hesab oluna bilməz. Söz-cümlələr *hə, bəli, yox, xeyr, əsla, qətiyyən, heç, heç* də kimi ədatlar, *ah, aha, oho, ey, əfsus* və s. kimi nidalar və *əlbəttə, sözsüz, baş üstə, göz üstə, şübhəsiz* kimi modal sözlərlə ifadə olunur və xüsusi intonasiya ilə tələffüz edilir. Məs: - *Hazırdımı o arayıqlar?* – **Bəli!** – *Onda verin bəri, qol çəkim!* – **Baş üstə!** (**S.Rəhimov**); - **Aha!** *Bu ki Əlibala imiş!* (**M.İbrahimov**).

Söz cümlələr ən çox dialoqlarda, qarşılıqlı replikalarda işlədilir. Məs:

- *Məşədi İman, ola bilərmə ki, bir on gün səbr edəsiniz?*
- **Xeyr, Hacı.**
- *Bəsdir, Fəridə! Sən bununla məni də təhqir eləyirsən.*
- **Qətiyyən.** *Mən yalnız hiss etdiklərimi deyirəm.*

(İ.Əfəndiyev)

Mürəkkəb cümlə

İki və daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən birləşməsinə *mürəkkəb cümlə* deyilir. Sadə cümləyə nisbətən mürəkkəb cümlə insan nitqinin nisbətən sonrakı inkişaf mərhələlərində formalaşmışdır. Yəni əvvəlcə bərabərhüquqlu sadə cümlələr yaranmış, sonra onlar birləşərək tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirmiş, daha sonra ziddiyyət, səbəb, nəticə, şərt və s. kimi əlaqələr dərk olunduqca tabeli mürəkkəb cümlələr formalaşmışdır.

Sadə cümlələrdən fərqli olaraq mürəkkəb cümlələrin iki və daha artıq qrammatik əsası olur. Mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələr yalnız müəyyən şəxslı cümlələrdən ibarət olmur. Onlardan biri və ya hər ikisi qeyri-müəyyən şəxslı, şəxssiz və ümumi şəxslı cümlələrdən ibarət ola bilər. Məs:

Deyirlər ki, gələn il qəbul imtahanlarını yeni qayda ilə keçirəcəklər. Məlumdur ki, yaxın günlərdə sənədlərə baxılacaq. Atalar yaxşı deyib, palaza bürün, elnən sürün.

Mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında məna və qrammatik əlaqələr bir sıra vasitələrlə (bağlayıcılar və bağlayıcı sözlərlə, ədatlarla, intonasiya ilə) ifadə olunur. Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tabe etməyən (*və, amma, ancaq, lakin, gah və s.*) bağlayıcılar, tabeli mürəkkəb cümlələrdə tabe edən bağlayıcılar (*ki, çünki, əgər, hərçənd, ona görə ki və s.*) işlənir. Məs:

*Min il yola baxdı qulağı səsdə, **ancaq** dəyişmədi ömrün mənası! (S.Vurğun)*

*Görürsən **ki**, səni necə çox istəyirəm (İ.Şıxlı).*

Bağlayıcı sözlər (*kim, kim ki, nə, necə, neçə və s.*) və ədatlar (*-sa, -sə, -mı, -mi, -mu, -mü*) tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlamağa xidmət edir. Məs:

***Kim ki**, ad qoymuşdur qoca dünyada,*

Onu öz dostları vermişdir bada (N.Gəncəvi).

Sənin ürəyin varsa, mən canımı qurban elərəm (İ.Şıxlı).

Pərişan evə bir balaca gec gəldimi, anası ağır intizara düşürdü (İ.Şıxlı).

Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin əlaqələndirilməsində başqa vasitələrlə yanaşı, intonasiyanın da mühüm rolu vardır. Başqa vasitələr olduqda da, intonasiyadan istifadə edilir. Lakin heç bir başqa vasitə olmadıqda, tərkib hissələrini əlaqələndirmək üçün əsas yük intonasiyanın üzərinə düşür. Məs:

Nə qədər ömrüm var, gəzib dolaşacam (İ.Şıxlı).

Mən bilirəm, təqsir mənim yoldaşımdadır (Ə.Vəliyev).

Mürəkkəb cümləni əmələ gətirən sadə cümlələr vahid intonasiya və vahid məna altında birləşməlidir. Əks halda, mürəkkəb cümlə formalaşa bilməz.

Bəzən tərkibində feili sifət, feili bağlama və məsdər tərkibləri olan sadə cümlələr mürəkkəb cümlələrlə qarışdırılır. Məs:

Biz evə çatanda işıq söndü.

Biz evə çatmışdıq ki, işıq söndü.

Göründüyü kimi, birinci cümlə sadə cümlədir. Çünki burada işlənən feili bağlama tərkibi (*biz evə çatanda*) xəbər kimi formalaşmır və mübtədanın icra etdiyi işi bildirmir. Lakin ikinci cümlə mürəkkəb cümlədir. Çünki burada xəbər tam şəkildə formalaşır və mübtədanın icra etdiyi işi bildirir.

Həmçinin tərkibində ara söz və ara cümlələr olan sadə cümlələr də mürəkkəb cümlələrə bənzəyir. Məs:

Adama elə gəlirdi ki, nəzərləri ilə yerin yeddi qatına nüfuz etmək istəyir (Ə.Abasquliyev).

Göründüyü kimi, bu cümlənin birinci hissəsi (*adama elə gəlir*) müstəqil işləyə bilmir, modallıq məzmunu daşıyır, danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibəti əks etdirir və buna görə də ara söz (və ya ara cümlə) hesab olunur.

Mürəkkəb cümlələrin nitqimizdə böyük əhəmiyyəti vardır. Xüsusilə elmi üslubda mürəkkəb cümlə ilə ifadə edilmiş fikir sadə cümlədə ifadə edilmiş fikirdən üstünlüyü ilə seçilir. Bunun üçün aşağıdakı cümlələri müqayisə edək:

1. *Tələbələr imtahana yaxşı hazırlaşmışdılar. Qış imtahan sessiyası uğurla başa çatdı.*

2. *Qış imtahan sessiyası uğurla başa çatdı, çünki tələbələr imtahana yaxşı hazırlaşmışdılar.*

Göründüyü kimi, fikrin ifadəsində ikinci variant daha üstündür, yəni oxucu, yaxud dinləyici tərəfindən bu variant daha aydın başa düşülür. Ümumiyyətlə, mürəkkəb cümlənin, xüsusilə tabeli mürəkkəb cümlənin qrammatik quruluşu elədir ki, burada gerçəkliyə məxsus məntiqi münasibət daha dəqiq ifadə edilir. Mürəkkəb cümlənin əsas xüsusiyyəti onun daha geniş imkana malik olmasından və çevik forma sayılmasından ibarətdir. Ona görə də nitqdə yeri düşdükcə mürəkkəb cümlələrdən düzgün istifadə etməyi bacarmaq lazımdır.

Mürəkkəb cümlənin növləri.

Tabesiz mürəkkəb cümlələr.

Mürəkkəb cümlənin tərkibindəki sadə cümlələr sintaktik əlaqələrlə əlaqələnir. Bu cəhətdən mürəkkəb cümlələri iki qrupa ayırırlar: *tabesiz mürəkkəb cümlələr, tabeli mürəkkəb cümlələr.*

Tabesiz mürəkkəb cümlələr bərabərhüquqlu sadə cümlələrin məna və qrammatik cəhətdən birləşməsindən əmələ gəlir. Məs: *Kür çayının həzin şırıltısı eşidilir, qarşıdan əsən xəfif külək kəndin havasını meşənin rütubətli ətri ilə doldururdu (M.Hüseyn).*

Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında müxtəlif məna əlaqələri mövcuddur. Həmin məna əlaqələri bunlardır:

Zaman əlaqəsi. Zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə eyni zamanda baş verən hadisələr sadalanır, başqa sözlə, belə cümlələrin tərkib hissələrindəki iş, hərəkət, hadisə eyni zamanda olur. Bu cümlələrin tərkib hissələri ya ancaq sadalama intonasiyası, ya da intonasiya ilə yanaşı tabesizlik bağlayıcılarından birinin vasitəsilə bağlanır. Məsələn:

Hərdən təzə evlərin şifer və dəmir damları aram-aram tappıldayırdı, həyətdə təzə əkilmiş ağacların yarpaqları orda--burda diksinib titrəyirdi (İ.Hüseynov). Yayda bu hovuzda uşaqlar çiməcək, trampolin düzələcək (Ə.Yusifov). Zeynəb danışdıqca buxağı əsərdi və yağlı, şişkin yanaqları ilə qalın qaşlarının arasında itmiş gözlərindən hirs yağırdı (Ə.Yusifoglu).

Bu cümlələrdə zaman əlaqəsi sadalanma intonasiyası, xəbərlərin eyni zamanda olması, tabesizlik bağlayıcısı (*və*) ilə ifadə olunmuşdur. Bundan əlavə, hər üç misalda mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri üçün zaman zərflikləri (*hərdən, yayda, Zeynəb danışdıqca*) müştərəkdir.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin zaman əlaqəsində olduğunu müəyyən etmək üçün zaman zərfliklərindən (*bu vaxt, bu zaman, eyni zamanda, bu əsnada, bu halda və s.*) istifadə etmək olar. Məs:

Lalə çiçəklərin ətrini sinəsinə çəkdikcə yarası sağalır, bu halda ayrılığın acıları canından çıxırdı.

Həmçinin zaman əlaqəli mürəkkəb cümləni təyin etmək üçün tərkib hissələrinin yerini dəyişmək mümkündür, çünki bu cümlələrdə hadisələr eyni zaman daxilində baş verdiyi üçün mənə dəyişmir. Məs:

Onun dizləri titrəyir, əli əsir, ürəyi döyünür, gözüne müxtəlif şeylər görünürdü. – Onun gözüne müxtəlif şeylər görünür, dizləri titrəyir, əli əsir, ürəyi döyünürdü.

Ardıcılıq əlaqəsi. Ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrində müəyyən ardıcılıqla baş verən hadisələr sadalanır. Bu cümlələrin tərkib hissələri ya ancaq sadalama intonasiyası ilə, ya da sadalama intonasiyası ilə yanaşı tabesizlik bağlayıcılarından birinin vasitəsilə bağlanır. Məs:

Qapı təkrar açıldı, Güllübəyim xala əlində bədyə içəri girdi (İ.Əfəndiyev).

Ardıcılıq əlaqəsində də ortaqlıq zaman zərfliklərindən (*sonra, sonra da, bir azdan, bir qədər ötəndən sonra*) istifadə edilir. Məs: *Sel kimi yağış tökməyə başladı, bir azdan səmada*

günəş göründü, daha bir qədər ötəndən sonra isə uzaqlardan suyun yerindən oynadıb bir-birinə çırpdığı qaya parçalarının vahiməli səsi eşidilməyə başladı (M.İbrahimov).

Ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tərkib hissələrin ardıcılığını və onların arasındakı nisbi zaman fərqi ifadə etmək üçün bəzən birinci cümlədə *əvvəl, əvvəlcə*, ikinci cümlədə isə *sonra, sonra da* sözləri (zaman zərflikləri) işlədilir. Məs:

Ağarzagilin pəncərəsi qabağında əvvəl maşın səsi eşidildi, sonra da qapıları döyüldü (G.Hüseynoğlu).

Zaman və ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr bəzən qarışdırılır. Buna görə də bəzi məqamlara diqqət yetirmək lazımdır:

1. Zaman əlaqəsində hadisələr eyni zamanda baş verdiyi üçün tərkib hissələrin yerini dəyişmək olur. Ardıcılıq əlaqəsində isə bu mümkün deyil.

2. Zaman əlaqəsinin xəbəri ismi xəbər ola bildiyi halda, ardıcılıq əlaqəsinin xəbəri yalnız feili xəbər ola bilər.

3. Ardıcılıq əlaqəsinə *sonra* zaman zərfliyini artırma bildiyimiz halda, zaman əlaqəli mürəkkəb cümlədə bu zərfdən istifadə etmək mümkün olmur.

Səbəb-nəticə əlaqəsi. Səbəb-nəticə mənə əlaqəsində iki tərkib hissə olur. Birinci tərkib hissə səbəbi, ikinci tərkib hissə həmin səbəbdən doğan nəticəni bildirir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin bu növünün feilləri çox zaman feilin eyni zaman şəkilçilərini qəbul edir. Bu cümlələrin tərkib hissələri ya ancaq intonasiya ilə, ya da intonasiya ilə yanaşı tabesizlik bağlayıcılarından biri ilə bağlanır. Məs:

Qatar yerindən tərpəndi, vağzaldakı adamlar da dağılışdılar (S.Rəhimov).

Şıdırğı yağış yağmağa başladı və toplaşanlar tələsik dağılışdılar (İ.Hüseynov).

Səbəb-nəticə əlaqəli cümlələrlə ardıcılıq əlaqəli cümlələr bir-birinə çox bənzəyir. Çünki hər iki cümlədə hadisələr

müəyyən ardıcılıqla baş verir. Yaxud bəzən ardıcılıq əlaqəsində də səbəb-nəticə çaları olur, ancaq bu çaların olması mütləq deyil. Səbəb-nəticə əlaqəsində isə bu mütləqdır. Məs:

Əzizin dizi titrədi, yavaşcadan çamadanın üstündə oturdu (S.Rəhimov).

Salman köksünü ötürüb açarı burdu, motor söndü (Ə.Hacıadə).

Aydınlaşdırma əlaqəsi. Aydınlaşdırma əlaqəsində birinci tərəfdə ifadə olunan fikir ikinci tərəf vasitəsilə aydınlaşdırılır. Bu cümlələrin tərkib hissələri ya intonasiya, ya da aydınlaşdırma bağlayıcıları ilə (*yəni, məsələn*) əlaqələnir. İntonasiya ilə bağlandığında, tərkib hissələri arasında iki nöqtə və ya nöqtəli vergül qoyulur. İkinci tərkib hissədə əgər bir sadə cümlə varsa, iki nöqtə, əgər bir neçə cümlə işlənibsə, nöqtəli vergül qoyulur. Məs:

Ağlım balaca kəsəndən bir şey mənim üçün aydın idi: atam heç bir işdən qorxmurdu (Q.Xəlilov).

Dünyanın işi belədir; aş yoldaşı çox, iş yoldaşı yox (M.İbrahimov).

Qeyd edilən nümunələrdən aydın olur ki, aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə, adətən, ikinci yerdə duran cümlə birincini izah edir, lakin tək-tək hallarda bunun əksi də baş verir. Bu zaman əgər mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri intonasiya ilə əlaqələnsə, tərəflər arasında tire işarəsi qoyulur. Məs:

Qurban dərs oxuyur, Süleyman məktub yazır, Murad şəkil çəkir – hər kəs öz işindədir.

Bəzən tərkibində ümumiləşdirici söz olan sadə cümlələr aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrlə qarışdırılır. Lakin unutmamaq olmas ki, ümumiləşdirici sözlər həmcins üzlərlə birlikdə işlənir.

Qarşılaşdırma əlaqəsi. Tabesiz mürəkkəb cümlənin bu növünün tərkib hissələrində ifadə olunan iş və hadisələr qarşı-qarşıya qoyulur. Qarşılaşdırma əlaqəsi intonasiya,

qarşılaşdırma bağlayıcıları (*amma, ancaq, fəqət, lakin, isə*) və antonim sözlər vasitəsilə əlaqələnir. Məs:

Məktəbdə bütün uşaqlar ayaqqabı geyirdi, təkcə mən çarığ geyirdim (Q.Xəlilov).

Camaat iş görür, taxıl becərir, mən isə sənin üçün bazara taxıl daşıyıram (İ.Əfəndiyev).

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında bəzən *bununla belə, yenə də* və s. sözlər də işlədilir. Məs:

Mehman, Züleyxaya qarşı bu qədər haqsızlıq etmişən, yenə də sənin hörmətini saxlayır (S.Rəhimov).

Bölüşdürmə əlaqəsi. Bölüşdürmə əlaqəsində tərkib hissələrindəki iş, hadisə ya növbə ilə bir-birini əvəz edir, ya da onlardan yalnız birinin mümkünlüyü bildirilir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin bu növü yalnız bölüşdürmə bağlayıcılarının köməyi ilə (*ya, ya da, gah da və s.*) düzəlidir. Bölüşdürmə bağlayıcılarından **ya, ya da** bağlayıcılarının işləndiyi cümlələrdə iki işdən birinin mümkünlüyü ifadə olunur, **gah, gah da** bağlayıcılarının işləndiyi cümlələrdə isə baş verən hadisələr növbəli şəkildə əvəz edilir. Məs:

Ya sən məni gözlənilən rüsvayçılıqdan qurtarmalısan, ya da mən özüm dərdimə dərman tapmalıyam (S.Rəhimov).

Qızdırmalı adam kimi, onun bədənini gah üşütmə tutur, gah hərarət bürüyürdü (M.İbrahimov).

Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə ixtisarlar

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrində bəzən eyni sözlərdən və ya qrammatik vasitələrdən istifadə edilir. Həmin söz və ya qrammatik vasitələr hər iki tərkib hissədə eyni vəzifə daşıyarsa, ifadəni daha səlis etmək, təkrara yol verməmək üçün onlardan biri ixtisar edilir. Lakin belə ixtisarlar tabesiz mürəkkəb cümlənin ümumi məzmununa və quruluşuna xələl gətirmir.

Geniş yayılmış ixtisarlar bunlardır:

a) Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrində eyni sözlə ifadə olunan xəbərlərdən biri ixtisar edilir; məs: *Həbibə ilə biz ibtidai məktəbdən ayrılmışdıq. Mən müəllim texnikumuna, o isə evə getmişdi (Mir Cəlal). Onun atası Heydər də uzun idi, anası Sayad da (Ə.Vəliyev). Şahlar sahildə lövbər salmış gəmilərə, mən isə dənizə baxırdım (İ.Əfəndiyev).*

b) Mürəkkəb feillə ifadə olunmuş xəbərdə təkrarlanan köməkçi feil ixtisar edilir; məs: *Musiqi onu öz qanadlarına alıb uçurmağa, qara badamı gözləri əllərinin ahəngi ilə sola, sağa süzülməyə başladı (Ə.Cəfərzadə).*

c) Feilin hekayə formasının əlaməti *idi* təkrarlandığında ixtisar edilir; məs: *Sanki qızın həmin gecə açılan dili bağlanmış, o susacağına and içmişdi (S.Rəhimov). Atlar kişnəyir, heyvanlar mələşir, toyuq-cücə qaqqıldadır, itlər hürüşürdü (S.Dağlı).*

İdi ismi xəbərlərlə də işlənərkən təkrarlanırsa, ixtisar edilir; məs: *Bu gecə hər şey gözəl və qəşəng, hər kəs xoşbəxt və bəxtəvər idi (Ə.Vəliyev).*

d) Xəbərlik kateqoriyasının şəkli əlaməti ixtisar edilir; məs: *Sözdə vəd edən çoxdur, lakin əməl edənlər az (M.İbrahimov). Gəlin xanım, Muğan çöllərinə girmək asan, çıxmaq çətinidir (M.İbrahimov).*

Tabesiz mürəkkəb cümlədə ixtisarlar fikrin ifadəsini ağırlaşdırmamaq məqsədi daşıyır. Əgər yuxarıdakı tabesiz mürəkkəb cümlələrin hər birində ixtisar edilmiş şəkilçiləri və sözləri öz yerinə qoysaq, onda fikrin ifadəsi ağırlaşar, həmin cümlələr arasındakı sıx əlaqə qırılar, pozular. İxtisarlar cümlələrin oxunuşunu rəvanlaşdırır, axıcı edir, ayrı-ayrı fikirlər arasında rabitə yaradır, cümlələr bir-biri ilə daha möhkəm bağlanır və bunun nəticəsində tabesiz mürəkkəb cümlə fikrin ifadəsini daha səlis, daha ifadəli və yığcam verə bilir. Buna görə də mürəkkəb cümlənin bu növündən daha çox istifadə edilir.

Tabeli mürəkkəb cümlələr

Tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrindən biri qrammatik cəhətdən müstəqil, digəri ondan asılı olur. Asılı cümlələr əsas cümlələri izah edir, aydınlaşdırır. Əsas cümlə *baş*, asılı olan cümlə isə *budaq cümlə* adlanır.

Budaq cümlələr baş cümləni iki yolla izah edir: ya baş cümlənin müəyyən bir üzvünü, ya da onun ümumi məzmununu şərh edir. Məs:

Mən bilirdim ki (nəyi?), belə qorxulu yerlərdə hamı ehtiyatlı olacaqdır (İ.Əfəndiyev).

Salmanın imkanı olsa idi, oradan birbaşa evə gedərdi (M.Hüseyn).

Burada birinci cümlədə - baş cümlədə vasitəsiz tamamlıq buraxılmış, onun əvəzində ikinci cümlə - budaq cümlə işlənmişdir. Bu cür cümlələri sadə cümləyə çevirdikdə, budaq cümlə baş cümlədə çatışmayan üzvün yerində işləyə bilər (*Mən belə qorxulu yerdə hamının ehtiyatlı olacağını bilirdim*). Ümumiyyətlə, tabeli mürəkkəb cümlələrin növlərini tədris edərkən onları sadə cümlələrə çevirmək məqsəduyğun hesab olunur.

İkinci cümlədə budaq cümlə bütövlükdə baş cümlənin məzmununu açır, izah edir. Belə cümlələri sadə cümləyə çevirmək olmur, yalnız dolayı yolla baş cümlə əsasında budaq cümləyə sual (*nə şərtlə?*) verilir.

Budaq cümlələrin dilimizdə bir çox növləri vardır:

Mübtəda budaq cümləsi. Mübtəda budaq cümləsi baş cümlədə ya işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədanı izah edir, ya da olmayan mübtədanın əvəzində işlənir və mübtədanın suallarına (*kim?*, *nə?*) cavab verir. Mübtəda budaq cümləsi, adətən, baş cümlədən sonra gəlir və ona **ki** bağlayıcısı vasitəsi ilə bağlanır. Məs:

O da məlumdur ki, Qaracalar camaatı işlək və mərd adamlardır (İ.Hüseynov).

Bir aydan çox idi ki, Xatun oğlundan nigaran qalmışdı (S.Rəhimov).

Birinci cümlədə budaq cümlə (*Qaracalar camaatı işlək və mərd adamlardır*) baş cümlədə o əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədanı izah etmişsə, ikinci cümlədə budaq cümlə (*Xatun oğlundan nigaran qalmışdı*) baş cümlədə olmayan mübtədanın əvəzində işlənmişdir.

Budaq cümlənin baş cümlədən əvvəl gəldiyi mübtəda budaq cümlələrində **kim, kim ki, kimin ki, hər kim** və s. kimi bağlayıcı sözlər işlənir. Məs:

Kimin ki, ağılı, bacarığı var, udur (*M.İbrahimov*).

Bu zaman ikinci cümlədə, yəni baş cümlədə əvəzlik-qəlib və -sa2 şəkilçisi də işlənə bilər. Məs:

Hər kim cəsarət edib irəli çıxdı, o mənim bu iti qılıncımla qarşılaşacaq (*M.İbrahimov*).

Kim çox çalışsa, o imtahanlardan yaxşı qiymət alacaq.

Bu cümlələri sadələşdirən zaman bağlayıcı söz, əvəzlik-qəlib və tabelilik bağlayıcısı ixtisar olunur.

Xəbər budaq cümləsi. Xəbər budaq cümləsi baş cümlənin əvəzlik-qəliblə ifadə olunmuş xəbərini izah edir və ismi xəbərin suallarına (*kimdir?, nədir?, nədəndir?, oradadır?, nə oldu?, necədir? və s.*) cavab verir. Xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədə əvəzlik qəlib (*odur, budur, o idi, bu idi, elədir, belədir, eləsən, beləsən, oradadır, buradadır, burası idi, orasındadır, onun üçündür, bunun üçündür*), demək olar ki, həmişə işlənir. Baş cümlənin xəbəri, əsasən, ismi xəbərli olur.

Tabeli mürəkkəb cümlənin bu növündə, adətən, baş cümlə budaq cümlədən əvvəl işlənir. Bu zaman tərkib hissələri intonasiya və **ki** bağlayıcısı ilə bağlanır. Məs:

Əsl insan odur ki, nəfsinə qalib gəlməyi bacarsın (İ.Əfəndiyev).

Bəzən budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir və baş cümləyə bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Məs:

Hər kim tez gəlsə, bu yer onundur.

Verilmiş cümləni sadələşdirsək, budaq cümlə baş cümlədəki əvəzlik-qəlibi əvəz edəcək: *Bu yer tez gələnindir.*

Xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin aşağıdakı formaları da var: *Niyyətin hara idi, mənzilin də oradır; Birlik harada, dirilik də orada.*

Tamamlıq budaq cümləsi. Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin xəbərini tamamlayır. Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlədə olmayan, lakin təsəvvür edilən və ya işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan tamamlığı izah edir, konkretləşdirir. Forma xüsusiyyətlərinə görə mübtəda budaq cümləsinə oxşasa da, ondan fərqli olaraq tamamlığın suallarına (*kimi?, nəyi?, kimə?, nəyə?, kimdə?, nədə?, kimdən? və s.*) cavab verir və əsasən baş cümlənin feili xəbərinə aid olur.

Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədə, adətən, baş cümlə budaq cümlədən əvvəl gəlir və intonasiya və **ki** bağlayıcısı ilə əlaqələnir. Məs:

Bilirəm, sən dünyanın ən alicənab qadınısan (İ.Əfəndiyev).

Cahandar ağa gördü ki, hamı hazırdır (İ.Şıxlı).

Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl də gələ bilər. Bu zaman budaq cümlədə **kim, kim ki, kimi, kimə, hər kəs ki** bağlayıcı sözləri və **-sa²** şəkilçisi işlənir. Baş cümlədə isə buna uyğun olaraq əvəzlik-qəlib işlənə də bilər, işlənməyə də bilər. Məs:

Kim ki vətəni haqda düşünmür, ona vətəndaş demək olmaz (M.Cəlil).

Hər kəsi gözümlə tutar, ürəyim sevər, alaram (Ə.Haqverdiyev).

Tamamlıq vasitəli və vasitəsiz olduğu kimi, tamamlıq budaq cümlələri də vasitəli və vasitəsiz olur; məs:

Vasitəsiz tamamlıq budaq cümləsi: *Nəriman başa düşdü (nəyi?) ki, gəlirləri o qədər də az deyil (M.İbrahimov).*

Vasitəli tamamlıq budaq cümləsi: *Artıq mən inandım (nəyə?) ki, hələ ömrümün ən gözəl çağları irəlidedir (M.Hüseyn).*

Təyin budaq cümləsi. Təyin budaq cümləsi baş cümlənin isimlə (ya da isimləşmiş sözlərlə) ifadə olunmuş üzvlərindən birinə aid olur, onu izah edir və təyinin suallarına (*necə?*, *nə cür?*, *hansı?*) cavab verir. Adətən, təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində *o*, *bu*, *elə*, *belə*, *həmin*, *bir*, *elə bir*, *o qədər* və s. kimi əvəzlik-qəliblər işlənir.

Təyin budaq cümləsi əksər halda baş cümlədən sonra gəlir və ona **ki** bağlayıcısı ilə bağlanır. Məs:

*Mən bir solmaz yarpağam ki, çiçəkləri bəzəram
Mən bir susmaz duyğuyam ki, ürəkləri gəzəram
Mən bir sönməz ulduzəm ki, daim işıq saçaram
Mən bir oyaq bülbüləm ki, güldən-gülə uçaram.*

(C.Cabbarlı)

Təyin budaq cümləsi bəzən baş cümlədən əvvəl gəlir və baş cümləyə **necə**, **hansı**, **kimi**, **kimə**, **hər kimi**, **hər kəsi** və s. kimi bağlayıcı sözlərlə və **-sa²** şəkilçisi ilə bağlanır. Məs: **Kimə** *etibar edirsən, o adama da tapşıraq.*

Bəzən təyin budaq cümləsində **nə qədər**, **nə qədər ki** bağlayıcı sözü, baş cümlədə isə **o qədər**, **bir o qədər** əvəzlik-qəlibləri işlənir. Belə cümlələri zərflik budaq cümlələri ilə qarışdırmaq olmaz. Bu zaman əvəzlik-qəlibdən sonra gələn nitq hissəsini nəzərə almaq lazımdır. Əgər əvəzlik-qəlibdən sonra isim gələrsə təyin, feil gələrsə zərflik budaq cümləsi sayılır. Məs:

Nə qədər adam var, o qədər dəvətnamə hazırlamalıyıq.

Nə qədər işləyəcəyik, o qədər qazanacağıq.

Zərflik budaq cümləsi. Zərflik budaq cümlələri baş cümlənin feillə ifadə olunmuş xəbərinə aid olub, onun ifadə etdiyi hərəkəti, hal-vəziyyəti və s. müxtəlif cəhətdən izah edir. Bu baxımdan zərflik budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin altı növü vardır:

1. Tərzi-hərəkət budaq cümləsi

2. *Zaman budaq cümləsi*
3. *Yer budaq cümləsi*
4. *Kəmiyyət budaq cümləsi*
5. *Səbəb budaq cümləsi*
6. *Məqsəd budaq cümləsi*

Tərzi-hərəkət budaq cümləsi. Tərzi-hərəkət budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin nə cür icra olunduğunu bildirir. Adətən, tərzi-hərəkət budaq cümləsi baş cümlədə zərflik yerində işlənən **elə, belə** əvəzlilik qəliblərinin məzmununu açır, *necə?, nə cür?* suallarından birinə cavab verir və baş cümlənin feili xəbərinə aid olur.

Tabeli mürəkkəb cümlənin bu növündə baş və budaq cümlənin yeri sabit deyil. Bəzən baş cümlə budaq cümlədən əvvəl, bəzən isə sonra gəlir. Baş cümlə əvvəl gəldikdə, əlaqə intonasiya və tabelilik bağlayıcıları ilə yaranır. Məs:

Elə oxu ki, mən də başa düşüm.

Oğru elə bağrı ki, doğrunun bağı yarıldı.

Budaq cümlə əvvəl gəldikdə, baş cümləyə bağlayıcı sözlərlə (*necə, nə cür, necə ki, hər necə və s.*), **-sa²** şəkilçisi ilə bağlanır. Məs:

Necə bilirəm, elə də eləyəcəyəm (İ.Şıxlı).

Bakıda necə yaşayırlarsa, kənddə də biz elə yaşamalıyıq (Ə.Vəliyev).

Budaq cümlə əvvəl gələndə əvəzlilik-qəlib ixtisar oluna bilər: *Necə istəyirsən, elə də geyin – Necə istəyirsən, geyin.*

Bəzən budaq cümlədə müqayisə məzmunu bildirən **sanki, elə bil ki** modal sözləri işlənir. Məs:

*Rəqqasə elə oynayırdı ki, **sanki** göydən yerə enmiş bir mələk idi (M.Hüseyn).*

Zaman budaq cümləsi. Zaman budaq cümləsi baş cümlədəki işin, hərəkətin zamanını bildirir və zaman zərfliyinin suallarına (*nə vaxt?, nə zaman?, haçan?*) cavab verir.

Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədə də baş cümlə budaq cümlədən əvvəl və sonra gələ bilər. Baş cümlə

əvvəl gəldikdə, **ki** tabelilik bağlayıcısından və **o vaxt, onda, o zaman, o vədə, nə vaxt ki, elə bir vaxtda** və s. kimi əvəzlilik--qəliblərdən istifadə olunur. Məs:

***O zaman** xoşbəxt olaram ki, arzularım yerinə yetsin, oğlum qayıtsın (M.Cəlil).*

Budaq cümlə əvvəl gəldikdə, **o zaman, o gün ki, o vaxt ki, nə zaman ki, nə vaxt ki, haçan ki, elə ki** və s. bağlayıcı sözlərdən istifadə olunur. Məs:

***Nə vaxt ki** dediyimi yerinə yetirdin, məndən xoş üz görəcəksən (İ.Hüseynov).*

Yer budaq cümləsi. Yer budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin yerini bildirir və *haraya?, harada?, haradan?* suallarından birinə cavab verir. Yer budaq cümləsi, adətən, baş cümlədən əvvəl gəlir və ona **ki** bağlayıcısı, **haraya, harada, haradan,** bəzən də **o yerə ki, o yerdən ki, bir yerə ki, bir yerdə ki** və s. bağlayıcı sözləri vasitəsilə bağlanır. Həmin bağlayıcı sözlərin qarşılığı olaraq baş cümlədə **oraya, orada, oradan** və s. kimi əvəzlilik-qəliblər işlənir. Bu zaman əlaqə vasitəsi kimi **-sa²** şəkilçisi də işlənə bilər. Məs:

***O yerdə ki** iş var, **orada** hər şey var (Ə.Vəliyev).*

***Harada** çətin iş var, mən gərək oraya gedəm? (İ.Əfəndiyev)*

Kəmiyyət budaq cümləsi. Kəmiyyət budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin, əlamətin miqdarını bildirir və *nə qədər?* sualına cavab verir. Kəmiyyət budaq cümləsi də, əsasən, baş cümlədən əvvəl işlənir.

Kəmiyyət budaq cümləsinin baş cümləyə bağlanması, əsasən, **nə qədər, nə qədər ki, hər nə qədər** və s. kimi bağlayıcı sözlər iştirak edir və bunların müqabilində baş cümlədə **o qədər, bir o qədər, bir elə** və s. kimi əvəzlilik-qəliblərdən biri qarşılıq söz kimi iştirak edir. Bundan əlavə, budaq cümlənin xəbərinə **-sa²** şəkilçisi də artırılabilir. Məs:

Torpağı nə qədər əzizləsən, bir o qədər çox pambıq götürərsən (Ə.Vəliyev).

Adam nə qədər kiçiklik eləsə, bir o qədər böyüyür (M.İbrahimov).

Bəzi hallarda kəmiyyət budaq cümləsi hərəkətin deyil, əlamətin kəmiyyətini bildirir. Məs:

Abbas nə qədər yumşaq ürəkli və mehribandırsa, lazım gəldikdə, bir o qədər sərt və inadkardır (İ.Şıxlı).

Səbəb budaq cümləsi. Səbəb budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin və ya əlamətin səbəbini bildirir və *niyə?*, *nə üçün*, *nəyə görə?*, *nə səbəbə?* suallarından birinə cavab verir. Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədə baş cümlə budaq cümlədən əvvəl gəlir, bu zaman *ki*, *çünki*, *ona görə ki*, *ondan ötrü ki* və s. bağlayıcılar əlaqə vasitəsi kimi işlənir. Məs:

Bizim bu yerlərin yazını çox sevirəm, ona görə ki, havası cansıxıcı deyil (İ.Əfəndiyev).

Axır vaxtlar Cahandar ağa lap sərt və inadkar olmuşdu, çünki Şamxalın hərəkəti ona çox toxunmuşdu (İ.Şıxlı).

Qeyd: Başqa tabelilik bağlayıcılarından fərqli olaraq **cünki** səbəb bağlayıcısı yalnız səbəb budaq cümlələrində işlənir.

Tabeli mürəkkəb cümlənin bu növündə bəzən baş cümlədə əvəzlilik-qəlib işlənir: *Uşaq doğulanda ona görə ağlayır ki, bilir bütün müsibətləri qabaqdadır (S.Qədirzadə).*

Bəzən səbəb budaq cümləsi əlamətin səbəbini izah edir: *Gör oranın suyu necə dadlıdırsa, ördəklər başlarını sudan çıxarmaq istəmərlər (C.Əlibəyov).*

Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləni sadələşdirərkən budaq cümlə **feili sifət tərkibi+qoşma** şəklində işlənir: *Mən xoşbəxtəm ki, sənin kimi bacım var. Sənin kimi bacım olduğum üçün xoşbəxtəm.*

Məqsəd budaq cümləsi. Məqsəd budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin məqsədini bildirir və *niyə?*, *nə üçün?*, *nə məqsədlə?* suallarından birinə cavab verir. Məqsəd budaq

cümləsində də baş cümlə əvvəl gəlir, bu zaman **ki** bağlayıcısı əlaqə vasitəsi olur. Məs:

Athılar gecəyarısı kəndə yetdilər ki, hamı yatan vaxt başlarının üstünü alsınlar (M.İbrahimov).

Çox vaxt baş cümlədə *ona görə ki, ondan ötrü ki* sözləri əvəzlik-qəlib rolunda iştirak edir. Məs:

Ağabacı ona görə bu sözləri bərkdən deyirdi ki, heç olmasa Əminə xanım eşitsin (Elçin).

Məqsəd budaq cümləsi sadələşəndə **məsdər tərkibi+qoşma** şəklində işlənir: *Biz zəhməti ona görə çəkirik ki, əsl insan kimi yaşayaq. Biz zəhməti əsl insan kimi yaşamaq üçün çəkirik.*

Səbəb və məqsəd cümlələri bəzən qarışdırılır. Bu zaman həmin cümlələrin xəbərinə diqqət yetirmək lazımdır. Budaq cümlənin xəbəri feilin xəbər şəkli ilə ifadə olunmuşsa səbəb, feilin əmr şəkli ilə ifadə olunmuşsa məqsəd bildirəcəkdir. Məs:

O sevinirdi ki, (nə səbəbə?) qızı istədiyi yerə qəbul olub.

Mükafat verirlər ki, (nə məqsədlə?) yaxşı işləyəsınız.

Şərt budaq cümləsi. Şərt budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin şərtini bildirir və *hansı şərtlə?* sualına cavab verir. Şərt budaq cümləsi, adətən, baş cümlədən əvvəl gəlir və **–sa²** şəkilçisi, **əgər, hərgah, madam ki, indi ki, bir halda ki** bağlayıcılarının iştirakı ilə yaranır. Məs:

Əgər bu yazı həyatda kiməsə lap azacıq da kömək edə bilsə, mən özümü xoşbəxt sanaram (Q.Xəlilov).

Şərtimiz pozulsa, günahı özünüzdə görün (H.Abbaszadə).

Bəzən baş cümlə budaq cümlədən əvvəl gəlir. Bu zaman **ki** bağlayıcısı və **bu şərtlə, o şərtlə, bir şərtlə** kimi qəlib sözlərdən istifadə olunur. Məs:

Maşınları bir şərtlə göndəririk ki, saat doqquz tamamda burada olsunlar (C.Əlibəyov).

Digər budaq cümlələrdən fərqli olaraq, şərt budaq cümləsi baş cümlənin müəyyən üzvünə deyil, onun ümumi məzmununa

aid olur, izah edir. Buna görə də belə cümlələri, adətən, sadələşdirmək olmur.

Qarşılıq-güzəşt budaq cümləsi. Qarşılıq-güzəşt budaq cümləsi də şərt budaq cümləsi kimi baş cümlədə söylənən fikrə bütövlükdə aid olur, onu izah edir. Burada budaq cümlə baş cümlədəki hər hansı suala cavab vermir. Qarşılıq-güzəşt budaq cümləsi, adətən, baş cümlədən əvvəl gəlir, baş cümlənin məzmunu budaq cümlənin məzmununa qarşı qoyulur və budaq cümlə ona güzəştə gedir. Budaq cümlə baş cümlə ilə **nə qədər?** bağlayıcı sözü, **-sa²** şəkilçisi və **da, də, belə** ədatları ilə əlaqələnir. Məs:

Koxa sərtliyini bir az yumşaltsa da, güzəştə getmək fikrində deyildi (İ.Hüseynov).

Əhməd nə qədər çalışsa da, müvəffəqiyyət qazana bilmədi.

Bəzən qarşılıq-güzəşt budaq cümləsinin baş cümləyə bağlanması **hərçənd, hərçənd ki, doğrudur, düzdür** kimi sözlərdən, **amma, ancaq, lakin, fəqət** kimi tabesizlik bağlayıcılarından istifadə edilir. Məs:

Hərçənd siz bu işi görübsünüz, amma mən razı deyiləm (Ə.Haqqverdiyev).

Verilmiş nümunələrdən göründüyü kimi, qarşılıq-güzəşt cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə xəbərlərdən biri təsdiqdə, digəri isə inkarda olur.

Qarşılıq-güzəşt cümlələrini sadə cümləyə çevirmək mümkün olur, lakin bu zaman budaq cümlə sadə cümlənin xüsusiləşmiş zərfliyi yerində işlənir. Məs:

Gün batsa da, hər tərəf aydın görünürdü (mürəkkəb cümlə).

Gün batmasına baxmayaraq, hər tərəf aydın görünürdü (sadə cümlə).

Sintaktik normalar

Sintaktik norma qrammatikanın ikinci hissəsi olan sintaksis şöbəsini əhatə edir və dilin qrammatik quruluşunun nitq prosesindəki fəaliyyətini tənzimləyir.

Sintaktik norma sintaktik vahidlərin – söz birləşməsi, cümlə və cümlə üzvlərinin düzgün qurulması və əlaqələndirilməsi qaydasıdır. Bura sintaktik əlaqə formaları (uzlaşma, idarə, yanaşma), cümlə üzvlərinin bir-birilə əlaqələndirilməsi kimi qaydalar daxildir. Sintaktik norma həmçinin cümlədə eyni sözün təkrarına və sintaktik sıranın pozulmasına yol verilməməsi tələbini də qarşıya qoyur.

Ədəbi dilin sintaktik normalarına aşağıdakı qaydaları daxil edə bilərik:

1. Mübtəda ilə xəbərin uzlaşması.

a) Nitqdə sintaktik əlaqələrin pozulması sintaktik normanın pozulması deməkdir. Məsələn, uzlaşma əlaqəsinə görə, III şəxsin cəmində mübtəda cansız əşya ilə ifadə olunduqda, xəbər təkdə olmalıdır. Yəni əgər “*Çaylar daşır*” əvəzinə “*Çaylar daşırlar*” işlənərsə, uzlaşma əlaqəsi pozular. Bu isə sintaktik normanın pozulması deməkdir. Amma bədii üslubda bu hal norma pozuntusu sayılmır; məs: “*Dağlar, daşlar dilə gəldilər*”. Bəzən müəlliflər bədii əsərdə obrazlılıq yaradarkən bu cür cümlələr qura bilirlər.

b) Mübtəda toplu isimlə (camaat, xalq, əhali, ordu və s.) ifadə olunduqda da cümlənin xəbəri yalnız tək halda olur. Məs: Azərbaycan Ordusu zəfər yürüşünü davam etdirir.

c) Həmcins mübtədalarla xəbərin uzlaşmasında da müəyyən qaydalar vardır. Məsələn, “*Mən və dostum “Uzaq sahillərdə” filmini izlədim*”, yaxud “*Görüşə siz və onlar dəvət olunublar*” cümlələrində uzlaşma əlaqəsi, yəni sintaktik norma pozulmuşdur. Sintaktik qaydaya görə, cümlədə həmcins mübtədalardan biri I şəxs əvəzliyi olarsa, xəbər I şəxsin cəmində, mübtəda II və III şəxslərdə olarsa, xəbər II şəxsin

cəmində olmalıdır. Deməli, sintaktik normaya görə, “*Mən və dostum “Uzaq sahillərdə” filmini izlədik*”, yaxud “*Görüşə siz və onlar dəvət olunubsunuz*” olmalıdır.

2. Cümlə üzvlərinin sırası.

Nitq prosesində cümlə üzvləri müəyyən düzülüş qaydasına tabe olmalıdır. Qrammatik qaydaya görə, mübtədə əvvəldə (təyin varsa, təyindən sonra), xəbər cümlənin sonunda işlənir. Tamamlıqlar mübtədadan sonra, xəbərdən əvvəl, zərflilər isə daha çox xəbərin yanında gəlir. Təyin bir qayda olaraq, təyinlənəndən əvvəl işlənir. Məsələn:

Hamımız qarşıdakı imtahanlara ciddi hazırlaşırıq (mübtədə + təyin + tamamlıq + zərflilik + xəbər).

Məqsəddən asılı olaraq, bəzən zaman, səbəb və məqsəd zərfliləri cümlənin əvvəlində də gələ bilər. Məs: *Axşam narın yağış yağırdı. Xəstələndiyi üçün Aydan dərsə gəlməmişdi.*

Əgər cümlə üzvləri yerini dəyişərsə, bu sintaktik normanın pozulması deməkdir. Lakin bədii əsərlərdə, xüsusilə, şeirlərdə, şüarlarda söz sırası pozula bilər. Bədii ədəbiyyatda bu hal obrazlılıq yaradan vasitələrdən biri – **inversiya** kimi səciyələndirilir. Məsələn:

a) *Sağalsın yaralar, axmasın qanlar,
Sevinsin insanlar, gülsün insanlar (S.Rüstəm).*

b) *Yaşasın Azərbaycan!, Qalx ayağa, Ana Vətən!*

3. Eyni sözün təkrarı.

Qrammatik qaydaya görə, cümlədə və ya abzasın əvvəlində işlədilən isimlər sonra gələn cümlədə (eləcə də abzasda) şəxs əvəzlilikləri və ya münasib söz və ifadələrlə əvəz olunmalıdır. Məs: Əgər Heydər Əliyevə həsr olunmuş məqalənin ilk cümləsi “*Heydər Əliyev*” sözü ilə başlayırsa, sonrakı abzas və cümlələrdə bunun yerinə “*o*” əvəzliyindən, “*böyük şəxsiyyət*”, “*Ulu öndər*”, “*Ümummilli lider*” və s. kimi söz və ifadələrdən istifadə olunmalıdır. Bu zaman həm təkrarçılığın qarşısı alınar, həm də sintaktik normanın tələbi pozulmaz. Ümumiyyətlə, nitqdə təkrarçılıq, yəni eyni söz və ifadələrdən

istifadə olunması sintaktik normanı pozduğu kimi, oxucu və ya dinləyicini də yorur, hövsələdən çıxarır. Məsələn, aşağıdakı cümlələrdə bunun bir daha şahidi oluruq:

Araşdırmalar araşdırılır.

Yanğını söndürmək üçün yanğınsöndürən çağırıdılar.

Xilasetməyə gələn xilasedicilər xeyli çalışdılar.

Bu fəaliyyət XX əsrin əvvəllərində fəallaşdı.

Kömpüterdə kompüteri öyrənirəm

Onun yazdığı yazını oxudum.

Nitqdə bu cür qüsurlara yol verməmək üçün təkrar olunan sözlərdən biri ixtisar olunmalı, ya da yaxınmənalı başqa bir sözlə əvəz edilməlidir.

YEDDİNCİ MÜHAZİRƏ

ÜSLUBİYYAT

Dil vahidlərinin müxtəlif üslublarda məqsədəuyğun işlədilməsini öyrənən dilçilik sahəsinə *üslubiyyat* deyilir. Üslubiyyatın vahidi üslubdur. “*Üslub*” ərəb sözü olub, tərz, üsul mənasını ifadə edir. Bəzən bu sözün əvəzinə latın mənşəli “*stil*” sözündən də istifadə olunur.

Üslub üslubiyyata nisbətən geniş anlayışdır. Bu sözə dilçilikdən başqa ədəbiyyatşünaslıqda (*Füzuli üslubu*, *Vaqif üslubu*), incəsənətdə (*barokko*, *qotik üslub*), hətta məişətdə (*modern üslub*, *avanqard üslub*) də rast gəlinir.

“*Uslub*” və “*üslubiyyat*” terminləri qədim dövrlərdən paralel şəkildə işlənir. “*Üslub*” – tərz, üsul, “*üslubiyyat*” – isə müxtəlif sahələrə aid üslublardan bəhs edən elm mənasında işlədilir. Bu anlayışların tarixi çox qədimdir. Belə ki, qədim yunanlar və romalılar üslubiyyatı natiqlik sənətinin tərkib hissəsi adlandırmış, üslubu isə təsviretmə, inandırma, sübutetmə vasitəsi kimi qiymətləndirmişlər. Böyük yunan filosofu və natiqi Aristotel də özünün “*Ritorika*” əsərində bu məsələyə toxunaraq demişdir: “*Üslubun qiyməti onun aydınlığındadır. ...Əgər nitq aydın deyilsə, deməli, danışan öz məqsədinə nail ola bilməz*”. Qədim Romanın məşhur natiqi Siseronun da üslubiyyat haqqında dəyərli fikirləri vardır: “*Əsl nitq o şəxsdir ki, adi işlər haqqında sadə, böyük işlər haqqında əzəmətlə, orta səviyyəli işlər barədə isə yuxarıdakılar arasında orta mövqe tutan bir üslubda danışmağı bacarsın*”.

Azərbaycanda isə üslublar, mənbələrə görə, XIII əsrdə, ədəbi dilin formalaşdığı dövrdə yaranmışdır. Bu dövrdə iki üslub özünü daha qabarıq göstərirdi:

1. *Klassik-kitab üslubu*
2. *Danışiq-folklor üslubu*

Klassik-kitab üslubunda əcnəbi söz və elementlər, danışiq-folklor üslubunda isə xalq dili ifadələri üstünlük təşkil edirdi. Sonrakı dövrlərdə artıq digər üslublar yaranıb inkişaf etməyə başladı.

Üslub və üslubiyyat bir çox dilçilərin və ədəbiyyatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Məs, rus dilçilərindən V.Vinoqradov, M.Kojina, Azərbaycan dilçilərindən Ə.Dəmirçizadə, A.Tağızadə, X.Xocayev və b. bu sahəni tədqiq etmişlər.

Üslubiyyat dilçiliyin bir sahəsi olan nitq mədəniyyəti ilə bağlıdır. Hər iki sahənin problemləri ümumidir, tələffüz normaları və işlənmə qaydaları eynidir. Lakin nitq mədəniyyəti dil vasitələrinin ədəbi dil normalarına uyğunluğunu öyrəndiyi halda, üslubiyyat dildəki üslubların meydana gəlməsini və dilin ifadə vasitələrindən müxtəlif üslublarda məqsədəuyğun istifadə edilməsini öyrənən elm sahəsidir.

Üslubiyyat ədəbi dil və norma anlayışları ilə də sıx bağlıdır. Ədəbi dilin normaları olduğu kimi, üslubi normalar da mövcuddur. Üslubi normalar ədəbi dil normalarına nisbətən daha sərbəstdir. Hər üslubun özünəməxsus normaları vardır. Məs: bədii üslubda söz sırasının pozulması (inversiya), dialekt sözlərdən, vulqarizmlərdən, varvarizmlərdən istifadə etmək üslubi norma sayılır. Bu üslubi normadan əsərdə bədii-estetik təsiri qüvvətləndirmək, bədii obraz və lövhələr yaratmaq, müxtəlif emosional hisslər ifadə etmək üçün istifadə olunur.

Müasir Azərbaycan dilinin üslublar sistemi

Hər bir dilin özünəməxsus üslublar sistemi və onlardan istifadə formaları var. Azərbaycan dilində bu özünü 2 formada göstərir:

- 1. Fərdi üslub*
- 2. Funksional üslublar*

Funksional üslublardan fəqli olaraq, fərdi üslub xüsusi səciyyə daşıyır və əsasən bir şəxsə və ya müəllifə aid olur. Burada hər hansı bir müəllif xalq dilindən gələn dil vasitələrindən öz arzu və zövqünə, mövzu və məqsədinə uyğun istifadə edərək fərdi dəst-xət, üslub yaradır. Fərdi üslub müəllifin təhsili, dünyagörüşü, yaşadığı dövr və təcrübəsi ilə bağlıdır. Məs: Sabir üslubu, Vəqif üslubu və s. Bəzən bir neçə müəllif də eyni bir üslubda yaza bilər, məs: molla-nəsrəddinçilərin üslubu (C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, Ö.F. Nemanzadə və b.), füyuzatçıların üslubu (Ə.Hüseynzadə, M.Hadi və b.) və s.

Fərdi üslubdan fərqli olaraq, funksional üslublar ümumi xarakter daşıyır və milli ictimai təfəkkürün əsas sahələrini əhatə edir. Hər bir üslubun özünəməxsus funksiyası və rolu var. Bu baxımdan funksional üslublar bir neçə qrupa ayrılır:

1. *Bədii üslub*
2. *Elmi üslub*
3. *Publisistik üslub*
4. *Rəsmi-işgüzar üslub*
5. *Məişət üslubu*
6. *Epistolıyar üslub*

Üslublar bir-birindən özünəməxsus cəhətləri ilə fərqlənir. Məsələn, obrazlılıq, məcazilik, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin bolluğu bədii üslub üçün, terminlərin sıxlığı və mürəkkəb cümlələrin işləkliyi elmi üslub üçün, sərbəstlik, təbiilik və nitq etiketlərindən istifadə isə məişət üslubu üçün xarakterikdir. Üslublar müxtəlif cəhətləri ilə fərqlənsələr də, onların hamısı eyni bir ədəbi dilin üslubları olub, fonetik, leksik və qrammatik normalara tabedir.

Bədii üslub. Bədii təsvir və ifadə vasitələri.

Bədii üslub milli bədii təfəkkürün ifadəsi olub, obrazlı, emosional nitq formasıdır. Bədii üslub bədii əsərlərin (şeir, hekayə, roman, dram və s.) dilidir. Bədii əsərdə obrazlılığın

yararlığında bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə yanaşı müxtəlif vasitələr (sinonimlər, antonimlər, omonimlər, xitablar, intonasiya, nida və s.) də iştirak edir.

Bədii üslubda bədii təsvir və ifadə vasitələrinin böyük rolu var, bu üslubu onlarsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Bədii təsvir vasitələri məcazi mənada işlənən söz və ifadələrdir. Buna görə onlara bəzən *məcəzlar* da deyilir. Məcəzlərə *epitet*, *təşbeh*, *metafor*, *metonimiya*, *sinekdoxa*, *simvol* daxildir. Bədii təsvir vasitələrindən fərqli olaraq, bədii ifadə vasitələri, əsasən, cümlə, tam fikir şəklində çıxış edir. Buna görə də onlara *sintaktik və ya üslubi fiqurlar* deyilir. Bədii ifadə vasitələri dedikdə, *mübaligə*, *litota*, *kinayə*, *bədii sual*, *təzad*, *təkrir* və *inversiya* nəzərdə tutulur.

Bədii təsvir vasitələrini nəzərdən keçirək:

Epitet – yunan sözü olub, “əlavə” deməkdir. Epitet məcazi mənalı söz olub, əşyanın əvvəlinə artırılır və onu təyin edir. Məs: *sərv boylu*, *kaman qaşlı*, *ahı baxışlı* və s. Buna görə də epitelərə bəzən *bədii təyin* də deyirlər. Bədii təyinlər məcazi mənada işlənməsinə görə qrammatik təyinlərdən fərqlənir; məs:

qırmızı yanaq (qrammatik təyindir, həqiqi mənadadır);

lalə yanaq, *alma yanaq*, *gül yanaq* (bədii təyindir, məcazi mənadadır).

Çənlibeldən səni deyib gəlmişəm

Alma gözlü, qız birçəkli Qırat gəl.

Dəmir yerinə polad geyib gəlmişəm,

Alma gözlü, qız birçəkli Qırat gəl.

(“*Koroğlu*” dastanından)

Epitet öz formasına görə I növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi işlənir.

Təşbeh - ərəb sözü olub, “oxşatmaq”, “bənzətmək” mənasını ifadə edir. Ədəbiyyatşünaslıqda bəzən təşbeh əvəzinə *bənzətmə* termini də işlədilir. Bir əşyanın özündən daha qüvvətli

başqa bir əşyaya bənzədilməsinə *təşbeh* deyilir. Təşbehlərin yaranmasında 4 ünsür iştirak edir: *bənzəyən*, *bənzədilən*, *bənzətmə qoşması* və *bənzətmə əlaməti*. Məs:

Xumar-xumar baxmaq göz qaydasıdır,
Lalə tək qızarmaq üz qaydasıdır,

(*M.P.Vaqif*)

Quş kimi göydə uçar yerdəkilər,
Bizi gömmüş yerə minbərdəkilər.

(*M.Ə.Sabir*)

Burada *üz və yerdəkilər* - *bənzəyən*, *lalə və quş* - *bənzədilən*, *tək və kimi* - *bənzətmə qoşması*, *qızarmaq və uçmaq* - *bənzətmə əlamətidir*. Bu cür təşbehlərə *müfəssəl (ərəbcə-ətraflı, geniş) təşbehlər* deyilir. Bəzən təşbeh 2 ünsürün iştirakı ilə yaranır:

Dəhanın sədəfdir, dişlərin inci,
Sanasan *ağızın püstədir*, ay qız.

Camalın günəşdir, qəmərdir üzün.

(*M.P.Vaqif*)

Burada təşbehin 2 ünsürü- *bənzəyən (dəhanın, dişlərin, ağızın, camalın, üzün)* və *bənzədilən (sədəf, inci, püstə, günəş, qəmər)* iştirak edir. Bənzədilən xəbər yerində işlənir. Belə təşbehlərə *mükəmməl təşbehlər* deyilir.

Metafor - yunan sözü olub, “köçürmək” mənasını ifadə edir. Şərq ədəbiyyatında bu anlayış *istiara* sözü ilə ifadə olunur. Hər ikisi eyni mənanı ifadə edir. Bir əşyanın əlamətinin həmin

əşyanın adı çəkilmədən başqa bir əşya üzərinə köçürülməsinə *metafor* deyilir. Məs:

Əzizim ulu dağlar,
Çəsməli, sulu dağlar
Burda bir iğid ölmüş,
Göy kişnər, bulud ağlar.

Bəzi xüsusiyyətlərinə görə metafor təşbehə bənzəyir, lakin metaforda bənzəyən və bənzədilən tərəflərdən yalnız biri iştirak edir.

Metonimiya – yunan sözü olub, “addəyişmə” mənasını bildirir. Bədii dildə müəyyən cisim və hadisəni bildirən söz əvəzinə onun ilə əlaqədar başqa bir sözün işlədilməsi yolu ilə yaranan məcaz növünə *metonimiya* deyilir. Məs:

Zal onu alqışladı.

Bu cümlədə əslində zal deyil, zaldakı adamlar nəzərdə tutulur.

Yaxud:

Doğma sözlər üçün darıxan hanı?

Deyin, qoy dinləsin: “Danışır Bakı!”

(S.Rüstəmxanlı)

Bu nümunədə Bakıdakı diktör əvəzinə Bakı sözü işlədilməklə metonimiya yaradılmışdır.

Sinekdoxa – Metonimiyanın bir növü olan sinekdoxa bir əlamətin bütöv bir predmeti, hissənin tamamı əvəz etməsi prinsipinə əsaslanır. Məsələn, S.Rəhimovun “Saçlı” romanının adında sinekdoxadan istifadə edilmişdir. Yəni müəllif baş qəhrəmanın adını (*Rüxsarəni*) onun uzun saçları olmaq əlaməti (*saçlı*) ilə əvəz etmişdir.

Yaxud Q.Zakir *Yarımsaqqal* sözü ilə Əmirxanov adlı gödəksaqqal bir məmura işarə edib sinekdoxa yaratmışdır:

Görsən, tanımazsan Yarımsaqqalı.

Simvol – yunan sözüdür, mənası “nişanə”, “şərti əlamət” deməkdir. Bəzən bu terminin əvəzinə *rəməz* terminindən də istifadə edilir. Bədii əsərdə bir sözlə müəyyən fikrin üstüörtülü şəkildə ifadə olunmasına *simvol* deyilir. Məsələn, insanlar arasında *göyərçin*- sülh və əmin-amanlığın, xalq yaradıcılığında *aslan*- gücün, *tülkü*- hiyləgərliyin, *dovşan*- qorxaqlığın rəmzi kimi qeyd edilir.

Alleqorik əsərlərdə, xüsusən təmsillərdə *simvollaşdırılmış əşyalar* (heyvanlar, bitkilər və s.) iştirak edir.

Bədii ifadə vasitələrini nəzərdən keçirək:

Mübaligə – ərəb sözü olub, “şişirtmək”, “böyütmək” mənasını ifadə edir. Bəzən bu sözün əvəzinə ədəbiyyatşünaslıqda yunan sözü olan *hiperbola* terminindən istifadə olunur. Mübaligəyə daha çox şifahi xalq ədəbiyyatında – dastanlarda və nağıllarda rast gəlmək olar. Məs:

“Koroğlunun bir nərəsindən yer-göy lərzəyə gəlirdi”.

“7 batman diyiünün plovu, 7 qoyun şaqqası Koroğlunun bir oturumluq yeməyi idi”.

(“Koroğlu” dastanından)

“Qaraca Çobanın sapandının atdığı daş yerə düşməzdi, düşsə də, düşdüyü yerdən yeddi il ot bitməzdi”.

(“Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanından)

Bəzən yazılı ədəbiyyatda da mübaligədən istifadə olunur:

“Bənzərəm bir qocaman dağa ki, dəryada durar”.

(M.Ə.Sabir)

Litota – yunan sözü olub, əksinə “kiçiltmək” mənasını ifadə edir. Mübaliğənin əksi olan litotadan bədii əsərdə müəyyən hadisəni, əşyanı əsərin ideyasına uyğun olaraq, əslində olduğundan daha zəif, kiçik şəkildə nəzərə çatdırmaq üçün istifadə olunur.

“Az getdi, üz getdi, dərə-təpə düz getdi, iynə yarım yol getdi”.

*Döydü yağış məni, döydü qar məni,
Bir qarışqa minsəm, aparar məni*

(O.Sarıvəlli)

Kinayə - ərəb sözü olub, mənası” tənə etmək”, “istehza etmək” deməkdir. Bəzən bu sözün əvəzinə yunan sözü olan *ironiya* terminindən də istifadə olunur. Kinayə söz və ya ifadənin zahirən müsbət mənada deyilib, əslində mənfi mənada işlənməsidir. Məs: ağılsız adama “*ağıl dəryasıdır*”, zəif, qorxaq adama “*pəhləvandır*” demək kinayədir.

Satirik poeziyanın banilərindən olan M.Ə.Sabirin yaradıcılığı başdan-başa kinayə ilə zəngindir. Məs:

*Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə,
Qeyratımız bəlli bütün millətə.*

Yaxud S.Vurğunun “Vaqif” dramında Vaqif ona xəyanət etmiş Xuramanı *vəfalı yar* adlandırmış, bununla da kinayədən istifadə etmişdir:

Nə var? Nə deyirsən, vəfalı yarım?

Kinayənin ən kəskin forması *sarkazm*, yaxud *təriz* adlanır. Məsələn, C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərində İsgəndər Şeyx Nəsrullahın ölü diriltmək fırıldağına inanan avam adamları *elm dəryası*, *alim* adlandırmaqla sarkazmdan istifadə etmiş olur:

“Bəli, bəli bunlar elm dəryasıdır. İndi də ki inşallah siz cənabdan da ölü diriltmək elmini öyrənənlər, onda dəxi lap alim olarlar”.

Bədii sual (ritorik sual cümlələri) - əsərin emosional təsirini artırmaq üçün fikrin sual tərzində ifadə olunmasına deyilir. Adi, qrammatik sualdan fərqli olaraq, bədii sualda cavab almaq məqsədi güdülmür. Məs:

*Nədir gözəllərdə bu işvə, bu rəng,
Can dustaq olanda gülərmə ürək?*

(S.Vurğun)

Bədii təzad (antiteza) - bir-birinə zidd olan anlayışların, hadisələrin qarşı-qarşıya verilməsi ilə yaradılır, məs:

Danışmaq gümüşdürsə, danışmamaq qızıldır (atalar sözü).

*Hökmüylə, qəsdilə nə deyir zaman?
Uçurur bir yandan, qurur bir yandan.*

(B. Vahabzadə)

Təkrir – eyni sözün, söz qrupunun, ifadənin, yaxud cümlənin sırf üslubi məqsəd üçün təkrarına deyilir. Təkrir ekspressivlik yaradan söz oyunudur. Təkririn növlərindən biri anaforaadır. “Anafora” sözünün mənası “*eyni başlanğıc*” deməkdir. Misralar, yaxud cümlələr eyni sözlə başlayırsa, bu zaman anafora yaranır. Məs:

*Ana dedim, ürəyimə yanar odlar saçıldı,
Ana dedim, bir ürpəriş hasil oldu canımda,
Ana dedim, qarşımda bir gözəl səhnə açıldı,
Ana dedim, fəqət onu görməz oldum yanımda.*

(M.Müşfiq)

Təkririn növlərindən biri *epifora* adlanır. Anaforanın əksinə olaraq epiforanı misra və cümlələrin sonunda təkrarlanan sözlər yaradır. Məs:

Bəlkə, bu yerlərə bir də gəlmədim.
Duman *salamat qal*, dağ *salamat qal*!

(M.Araz)

İnversiya – latın sözüdür, mənası “*yerdəyişmə*” deməkdir. Bədii ifadə vasitəsi olan inversiya əsərdə fikrin təsir gücünü artırmaq üçün sözlərin qrammatik ardıcılığının sənətkar tərəfindən qəsdən pozulmasına deyilir. Dilimizin qrammatik normasına görə, xəbər cümlənin sonunda gəlməlidir. Lakin sənətkar bədii əsərdə, xüsusən nəzm əsərində söz sırasını məqsədli şəkildə pozaraq inversiya yaradır. Məs:

Yaşasın ulduzu sönməz gecələr,
Yaşasın daima sevdalı səhər.

(S.Vurğun)

Elmi üslub

Elmi üslub milli elmi təfəkkürün təzahür forması olub, müxtəlif elm sahələrinin dilidir. Bütün elmi-nəzəri, metodik əsərlər - monoqrafiyalar, dərslilər, dissertasiyalar, elmi məqalə və tezislər, lüğətlər, məruzələr, referatlar və s. bu üslubda yazılır. Elm adamları bu üslub vasitəsilə tədqiq etdikləri sahə haqqında izahatlar verərək nəticələr çıxarır, yeni kəşflərin, tədqiqat sahələrinin əsasını qoyurlar. Bu, elmi üslubun əsas məqsədidir. Elmin bütün sahələrinə xidmət edən bu üslubun əsas xüsusiyyətləri –dəqiqlik, ardıcılıq, məntiqilik, yığcamlıq, kon-

kretilik və termin sıxlığıdır. Onu digər üslublardan fərqləndirən xüsusiyyətlər bunlardır:

1) *Fikrin elmi izahı*. Elmi üslubda yaradıcı təfəkkür, elmi düşüncə ön planda durur. Buna uyğun olaraq burada bütün tədqiqatlar elmi xarakterdə olub, elmi dillə izah olunur.

2) *Terminlərdən istifadə olunması*. Bütün elm sahələrinin əhatə edən bu üslubun əsas xüsusiyyətlərindən biri də termin zənginliyidir. Hər bir elm sahəsinin özünəməxsus terminologiyası var ki, yalnız həmin sahədə çalışan mütəxəssislər tərəfindən tam və aydın başa düşülür. Buna görə də elmi üslubda yazılmış əsərlər hamı tərəfindən başa düşülmədiyi üçün məhdud auditoriyaya ünvanlanır. Terminlərin çoxu, əsasən, alınma sözlərdən ibarət olub, beynəlmiləl səciyyə daşıyır. Bir sıra dünya dillərində eyni olan bu sözlərin əksəriyyəti latın və yunan mənşəlidir. Məs: fonetika, leksikologiya, sinus, kosinus və s.

3) *Sözlərin həqiqi mənada işlənməsi*. Elmi üslubda bədii üslubun əsas göstəricilərindən olan obrazlılığa və emosionallığa təsadüf edilmir. Bu üslubda bütün söz və dil materialı öz ilkin, həqiqi mənasında işlənir.

4) *Mürəkkəb cümlə və ifadələrin, modal sözlərin işlədilməsi*. Bu üslubda əsasən nəqli cümlələrə yer verilir, lakin bu cümlələr sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf edir. Burada mürəkkəb ifadə və modallıq bildirən sözlərdən tez-tez istifadə olunur. Məs: “tədqiqat göstərmişdir ki”, “belə bir nəticəyə gələ bilərik ki”, “bu nöqtəyi-nəzərdən baxdığımızda” və s.

5) *Müxtəlif şərti işarə, sxem, düstur, cədvəl və formullardan istifadə olunması*. Hər bir elm sahəsi özünəməxsus şərti işarə, formul və sxemlərdən istifadə edir. Məs: bəzi elm sahələrində hələ də köhnə yunan və latın hərfləri işlənir. Məs; riyaziyyatda alfa, betta, qamma və s.

Elmi üslub əqlin qələbəsi deməkdir, dünyanı qoruyan, xalqın, dövlətin mədəni, ictimai-siyasi, hüquqi səviyyəsini göstərən tarix və müasirlikdir. Bu üslubda aparılan bütün tədqiqat və araşdırmalar Vətənin, millətin taleyində xüsusi

əhəmiyyət kəsb edir, xalqa başucalığı gətirir, onu qabaqcıl dünya dövlətləri ilə eyni səviyyəyə ucaldır.

Publisistik üslub

“*Publisistika*” latınca “*publikus*” sözündən götürülüb, mənası “ictimai” deməkdir. Publisistik üslub milli ictimai təfəkkürü ifadə edən nitq formasıdır. Müxtəlif mövqe və maraqları əhatə edən bu üslub mətbuatda, radio və televiziya, internetdə özünü göstərir.

Publisistik üslubun yaranması XIX əsrin ikinci yarısında “*Əkinçi*” qəzeti ilə başlamış və inkişaf etmişdir.

Həm şifahi, həm də yazılı formada kütləvi informasiya vasitələri ilə oxucu və dinləyicilərə çatdırılan bu üslub zəngin janr xüsusiyyətlərinə malikdir. Şifahi formada o, radio və televiziya (*müsaibələr, çıxışlar və s.*), yazılı formada isə qəzet və jurnallarda (*məqalə, очерк, фельетон, esse və s.*) öz əksini tapır. Internetdə isə bu üslub həm yazılı, həm də şifahi formada özünü göstərir. Publisistik üslubun dili həm ümumxalq dilinə yaxın aydın və anlaşıqlı, həm də dəqiq və ardıcılıdır. Publisistik üslubun əsas xüsusiyyətləri – kütləvi anlaşıqlılıq, aydınlıq və təsirlilikdir.

Publisistik üsluba başqa üslublar da təsir edir. Bu baxımdan onun şərti olaraq 3 növü qeyd olunur: *bədii-publisistik dil, elmi-publisistik dil, rəsmi-publisistik dil.*

Bədii-publisistik dil qəzet dilidir. Burada publisistik üslubun xüsusiyyətləri ilə yanaşı, obrazlılığa və bədiiyyətə də yer verilir, yəni bəzən bədii təsvir vasitələrindən istifadə olunur. Oçerklər, felyetonlar və bəzi bədii məqalələr bura aiddir.

Elmi-publisistik dil dedikdə, isə elmi-kütləvi jurnal və kitabların dili nəzərdə tutulur. Bu zaman əsasən terminlərdən istifadə edilir.

Rəsmi-publisistik dil dedikdə, publisistik məzmun daşıyan rəsmi, yaxud işgüzar sənədlərin dili nəzərdə tutulur. Bu sənədlər qəzet və jurnal vasitəsilə kütlələrə çatdırılır və həmin sənədlərdə həm rəsmi, həm də publisistik üslubun xüsusiyyətlərinə rast gəlmək mümkündür. Məs; Prezidentin bəyanatı.

Ünsiyyət, həmrəylik, geniş xalq kütlələrinin etimadını qazanmaq missiyasını həyata keçirən publisistik üslub geniş mənada inkişafa, tərəqqiyə xidmət edir. Bu üslubun xidmətləri, xalqın, millətin fikir oyanışında göstərdiyi məqsədyönlü fəaliyyəti inkaredilməzdir.

felyeton – nöqsanları, çirkin əməlləri istehza edib pisləyən qəzet və ya jurnal məqaləsidir (Məs: C.Məmmədquluzadənin “Bizim obrazovannılar, “Meymunlar” felyetonu).

oçerk – müəllifin gördüyü, şahidi olduğu real hadisələrdən, faktlardan, adlardan bəhs olunan kiçik ədəbi əsərdir (Məs: Mir Cəlal, Əvəz Sadıq və Nurəddin Babayevin oçerkləri).

Rəsmi-işgüzar üslub

Rəsmi-işgüzar üslub rəsmi və işgüzar sənədləri əhatə edir. Bu üslubu bəzən *inzibati və ya rəsmi-əməli* üslub da adlandırırlar.

Rəsmi-işgüzar üslub XVI əsrdə (Ş.İ.Xətəinin dövründə) yaransa da, inkişaf edə bilməmişdir. Buna səbəb əvvəllər ərəb-fars, sonralar isə rus dilinin dilimizi sıxışdırması olmuşdur. Lakin ölkəmizin müstəqillik əldə etməsi, Azərbaycan dilinin dövlət dili elan olunaraq birmənalı şəkildə hər sahədə işlənməsi bu üslubun inkişafına təkan vermişdir.

Dövlətçilik, müstəqillik əməlləri ilə bağlı olan rəsmi-işgüzar üslubun bir sıra xüsusiyyətləri var:

1) *Rəsmi-işgüzar üslubda ədəbi dil normaları gözlənilməlidir.*

2) *Bu üslubda artıq sözlərə, obrazlı ifadələrə yol verilmir.*

3) Rəsmi-işgüzar üslubun lüğət tərkibi yığcamdır, burada geniş şərhə, izahata ehtiyac yoxdur.

4) Bu üslubda seçmə, standart formalardan istifadə olunur.

5) Rəsmi-işgüzar üslubda fikrin dəqiq, sistemli, ardıcıl, tam ifadəsinə riayət edilməlidir.

Yalnız yazılı formada işlənən rəsmi-işgüzar üslub 2 yerə ayrılır: *rəsmi sənədlərin dili, işgüzar sənədlərin dili*.

Rəsmi sənədlərin əsas xüsusiyyətləri:

1) Bu sənədlər millətin dövlətçilik mədəniyyətini əks etdirdiyi üçün mükəmməl tərtib olunur.

2) Dövlətdaxili və dövlətlərarası münasibətlər bu sənədlərlə tənzimlənir.

3) Bu sənədlər dövlət, hökumət təşkilatları tərəfindən xüsusi mütəxəssislər vasitəsilə tərtib olunaraq rəsmi şəkildə, yəni rəsmi şəxsin imzası və möhürü ilə təsdiq olunur.

4) Rəsmi sənədlər mühüm hüquqi məzmunla malik olur, tarixi əhəmiyyət daşıyır.

5) Həcmə kiçik və ya böyük olub, bölmələrə və maddələrə ayrılmasına baxmayaraq, dil yığcamlığı ilə seçilir.

Rəsmi sənədlərə *qanunlar, qərarlar, hökumətin fərman və sərəncamları, nazirlərin əmrləri, məcəllə (cinayət məcəlləsi, torpaq məcəlləsi və s.), kodeks, konvensiya, nota* və s. daxildir.

Rəsmi sənədlərin bəzilərini nəzərdən keçirək:

Qanun – hüquq normalarının sistemli toplusu olub, cəmiyyətdə yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyir, insanları hüquq pozuntusundan qoruyur, həmçinin qoyulan qadağalara əməl etməyən şəxslərin cəzalandırılmasını müəyyən edir. Qanun yalnız qanunverici orqan – Milli məclis tərəfindən qəbul olunur. Rəsmi sənədlərin biri və ya birincisi hər bir dövlətin əsas qanunu sayılan Konstitusiyadır.

Fərman – ali hakimiyyət orqanlarının qanun qüvvəsində olan qərarına deyilir. Keçmişdə, köhnə quruluşda hökmdarın yazılı əmri fərman hesab olunurdu. Hazırda fərman rəsmi

sənədlərin ən ciddi növü hesab olunur və əsasən dövlət başçısı, bəzən də Milli Məclisin sədri tərəfindən imzalanır və imzalandığı andan qüvvəyə minir. *Məs; 2001-ci il iyunun 18-də H.Əliyev tərəfindən verilmiş “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman.*

Sərəncam – fars sözü olub, mənası “əmr”, “göstəriş” deməkdir. Bu sənəd ölkə başçısı, baş nazir, Milli Məclisin sədri, nazirlər və digər vəzifəli şəxslər tərəfindən verilir. *Məs; 2004-cü il yanvarın 12-də İ.Əliyev tərəfindən verilmiş “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” sərəncam.*

Bu iki sənəd (fərman və sərəncam) ilk baxışdan bir-birinə bənzəyir, belə ki, onların hər ikisi normativ hüquqi aktlar sisteminə daxildir. Lakin sərəncama nisbətən fərmanın statusu daha yüksəkdir və əsasən ölkə prezidenti tərəfindən verilir və ümumi xarakter daşıyır. Sərəncam isə təkcə prezident tərəfindən deyil, digər səlahiyyətli şəxslər tərəfindən də verilə bilər və nisbətən fərdi, xüsusi səciyyə daşıyır. Həmçinin fərman birbaşa təyinatdır, sərəncamın yerinə yetirilməsi isə müəyyən icraedici orqanlara tapşırılır.

Konvensiya – xüsusi bir məsələyə dair beynəlxalq saziş, müqavilədir. *Məs: Dəmiryol konvensiyası.*

Kodeks – əxlaq, əqidə, davranış normaları toplusudur. *Məs: hakimlərin etik davranış kodeksi.*

Nota – bir hökumətin başqa bir hökumətə rəsmi yazılı müraciətini (etibarını) özündə əks etdirən rəsmi sənəddir.

İşgüzar sənədlərin əsas xüsusiyyətləri:

1) *İşgüzar sənədlər xüsusi dövlət əhəmiyyəti daşıyır, konkret bir məsələ ilə əlaqədar tərtib olunur.*

2) *Bu sənədlər rəsmi sənədlərə nisbətən kiçik olur.*

3) *İşgüzar sənədləri hər bir vətəndaşın özü hazırlaya bilər.*

4) *İşgüzar sənədlərdə artıq sözlərin, imla səhvlərinin, cümlə qüsurlarının olmaması üçün hazır formalardan, şablonlardan istifadə olunur.*

İşgüzar sənədlərə - *ərizə, tərcümeyi-hal, xasiyyətnamə, protokol, arayış, izahat, etibarnamə, akt, bildiriş (elan), reklam, afişa, annotasiya* və s. daxildir.

Qeyd: Akt və protokol həm rəsmi, həm də işgüzar sənəd kimi istifadə oluna bilər.

İşgüzar sənədlərin bəzilərinə baxaq:

Ərizə – ərəbcə “ərz” sözündən olub, “bir şey bildirmə”, “şikayət etmə”, “xahiş” mənalarında işlənir. Ərizə 2 məzmununda yazılır: 1) şikayət xarakterli ərizə; 2) xahiş məqsədilə yazılan ərizə.

Ərizələr müxtəlif məzmunlu olsa da, formaca eynidir. Ərizəyə verilən tələblər:

1) *Ərizənin başlığı, yəni kimə və kimdən yazılması dəqiq olmalıdır.*

2) *Ərizənin məzmunu yığcam, faktlar isə konkret olmalıdır.*

3) *Ərizəçi öz xətti ilə yazmalıdır.*

4) *Ərizənin sonunda il, ay, gün və ərizəçinin imzası qoyulmalıdır.*

Tərcümeyi-hal – ərəbcə “tərci” (geri çevirmə, təkrar etmə) və “hal” (surət, vəziyyət) sözlərinin birləşməsindən düzəlmişdir. Tərcümeyi-hal şəxsin öz əli ilə həyatını ətraflı təsvir etməsi, özü haqqında tam məlumat verməsidir.

Tərcümeyi-hala verilən tələblər:

1) *Tərcümeyi-hal sözü başlıq kimi vərəqin yuxarı hissəsində ortada yazılır.*

2) *Tərcümeyi-halda şəxs adını, atasının adını, soyadını, doğum gününü, ayını, ilini və yerini şəxsiyyət vəsiqəsində olduğu kimi dəqiq göstərir.*

3) *Məktəbdə oxuduğu dövrü və bu zaman apardığı ictimai işləri və qazandığı nailiyyətləri sadalayır.*

4) *Ailə üzvləri haqqında qısa məlumat verir.*

5) *Tərcümeyi-hal şəxsin öz xətti ilə yazılır. Sonda şəxsi imza qoyulur və altında yazılma tarixi göstərilir.*

Rəsmi-işgüzar sənədlərə aid edilsə də, tərcümeyi-halda bəzən rəsmilikdən kənara çıxılır. Məsələn, hər hansı bir dövlət xadimi, alim, yaxud şair tərcümeyi-halını yazarkən obrazlılığa, təsvirçiliyə, tarixi-mədəni əhatəliliyə yol verir, geniş nəsil şəcərəsini əks etdirir. Bu cəhətdən baxdıqda, tərcümeyi-halın elmi və ya publisistik növünün formalaşdığını qeyd etmək olar.

Xasiyyətnamə – ərəb mənşəli “xasiyyət” və fars mənşəli “namə” (məktub, kağız) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş, “bir şəxsə məxsus hal, xasiyyət” mənasındadır. Bu sənəddə bir adamın xüsusiyyətləri, ictimai və əmək fəaliyyəti, kollektivdəki yeri haqqında ətraflı məlumat verilir. Başqa məktəbə oxumağa köçürüləndə, orta məktəbi bitirib ali məktəbə təhsil almağa gedəndə, sonralar müəyyən vəzifəyə seçildikdə ona oxuduğu yerdən və ya iş yerindən mütləq xasiyyətnamə tələb olunur.

Xasiyyətnaməyə verilən tələblər:

1) *Vərəqin əvvəlində ortada böyük hərflə xasiyyətnamə sözü yazılır.*

2) *Xasiyyətnamədə şəxsin həyatı, milliyəti, ailə vəziyyəti, əmək fəaliyyəti, öz işinə münasibəti haqqında obyektiv şəkildə ardıcıl olaraq məlumat verilir.*

3) *Dövlət əhəmiyyətli xasiyyətnamələr müzakirə olunur və yoxlanılır.*

4) *Xasiyyətnamənin həcmi 1-2 səhifədən artıq olmur.*

5) *Xasiyyətnamədə onun kimə, kimdən və haraya təqdim olunması göstərilir.*

6) *Xasiyyətnaməni rəsmi sənəd kimi müəssisə rəhbəri verir, onu ən azı iki məsul şəxs (əsasən həmkarlar təşkilatının sədri, şöbə müdiri) imzalayır, müəssisənin möhürü ilə təsdiqlənir və verilmə tarixi qeyd olunur.*

Ərizə və tərcümeyi-haldan fərqli olaraq, xasiyyətnamə şəxsə başqası tərəfindən verilir.

Epistolyar üslub

Epistolyar üslub dedikdə, məktubların yazılması, onların dili nəzərdə tutulur. Bu üslubu ünsiyyət şəraiti tələb edir.

Məktub onun müəllifinin nəqlidir, öz fikrini monoloji şəkildə bildirməsidir, lakin məktubda “mən” və “sən”, “biz” və “siz” müraciətləri bəzən elə qaynayıb-qarışır ki, onun məzmununda dialoq və monoloq ünsürləri bir-biri ilə kompozisiya təşkil edir.

Məktubların müxtəlif növləri var: *ailə-məişət məktubları, rəsmi məktublar, dostluq məktubları, sevgi məktubları*.

Məktublar quruluşuna görə 3 hissədən ibarət olur: *giriş, əsas hissə, nəticə (sonluq)*.

Giriş müraciət şəklində olur. Əsas hissədə birinci şəxs hadisə haqqında məlumat verir, mühakimə yürüdür, öz hisslərini ifadə edir. Sonluqda yekun vurulur, xudahafızlaşma əks olunur. Yazının məkanı, tarixi göstərilir. Xitablar epistolyar üslubun başlanğıc və sonluğunu formalaşdıran vasitələr kimi çıxış edir.

Məktubların kimdən-kimə yazılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, söhbət ciddi məsələdən gedəndə və vətəndaşlıq mahiyyəti kəsb etdikdə, ədəbi dil normasına yaxınlaşma, ailə-məişət xüsusiyyəti daşdıqda isə, normalardan uzaqlaşma diqqəti cəlb edir. Məsələn, böyük siyasi xadim, yazıçı və həkim olan N.Nərimanovun oğluna yazdığı məktubdan bir parçaya diqqət yetirək:

Mənim əziz Nəcəfim! Hakimiyyət dalınca qaçma, çünki o, adamı korlayır. Əgər sən adamı tanımaq, onun bütün daxili aləmini bilmək istəyirsənsə, həmin adamı bir müddət vəzifə başına qoy. Həmin adam bütün bacarığını və nöqsanlarını biruzə verəcəkdir...

Epistolyar üslubun dilinin sadəliyi, anlaşıqlı olması, fikrin aydın ifadə olunması, yaxud mürəkkəb və qəliz olması müəllifin savad dərəcəsi və dünyagörüşünün genişliyi və ya məhdudluğu ilə əlaqədardır.

Son dövrlərdə epistolıar üslub daha çox texniki vasitələrlə həyata keçirilir. Mobil rabitənin geniş yayıldığı bir dövrdə telefonlar vasitəsilə yazışmalardan (SMS) daha çox istifadə olunur, lakin rəsmi dairələrdə, dövlət təşkilatlarında və beynəlxalq yazışmalarda rəsmi məktublardan lazımı qaydada istifadə olunur.

Məişət üslubu

Məişət üslubu insanların gündəlik həyatı, məişəti, ailə qayğıları ilə bağlıdır. Bu üslub fonetik, leksik, qrammatik normaları, nitq etiketləri ilə zəngin olan ədəbi hadisədir. İnsanlar bu üslub vasitəsilə bir-biri ilə hal-əhval tutur, salamlaşır, evdə, telefonda, küçədə öz gündəlik işlərindən danışirlar.

Məişət üslubunun əsas əlaməti nitqin sərbəstliyidir. Lakin sərbəstlik o demək deyildir ki, normalardan, çərçivədən tamamilə çıxasan, bu nitqi dialekt danışığı ilə qarışdırasan. Dialekt danışığı bu üslubun əsas keyfiyyəti deyil, əlamətlərindən biridir. Cəmiyyətin mədəni səviyyəsinin göstəricisi olan bu üslub, hər şeydən əvvəl, mədəni və səliqəli üslubdur.

Məişət üslubunun canı dialoji nitqdır. Bu üslubun sərbəstliyi və yığcamlığı dialoji nitqdə daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Dialoji nitqdə üz-üzə ünsiyyət, birbaşa əlaqə əsas olduğundan jestlər, mimika və intonasiya da mühüm rol oynayır, eyni zamanda yarımçıq cümlələrdən, ara söz, xitab və sual əvəzliliklərindən istifadə olunur.

Məişət üslubu ədəbi dilin ən geniş yayılmış üslubudur və bir təbəqənin yox, bütün təbəqələrin üslubudur. Bir adam yazısında elmi, o birisi publisist, üçüncüsü rəsmi üslubu təmsil edə bilər. Ancaq hər hansı bir sənət sahibi - müəllim, həkim, jurnalist, siyasətçi, psixoloq, artist öz gündəlik danışığında məişət üslubundan istifadə edir. Bu üslub kütləvi üslub olub, digər üslubların mərkəzində dayanır.

Bədii ədəbiyyatda da məişət üslubunun təsiri açıq-aşkar özünü göstərir. Bir çox şair və yazıçılar öz əsərlərində məişət üslubundan – canlı danışq dilindən uğurla bəhrələnmişlər:

“Xan üzünü tutdu qonağa:

- *Novruzəli, poçtxananı tanıyırsan?*

Novruzəli cavab verdi:

- *Ay xan, mən kətdi adamam, mən nə bilirəm poçtxana nədi?*
- *Çox əcəb, nəçərnək divanxanasını ki, tanıyırsan?*
- *Bəli xan, başına dönüm, tanıyıram, niyə tanımıram. Keçən həftə mən elə gəlmişdim nəçərnəyin yanına şikayətə. Xan, and olsun sənin başına, bizi katda çox incidir. Əslinə baxsan bizim bu katdamız özgə tayfadandı; odu ki, bizi görməyə gözü yoxdu. Keçən həftə mənim iki buzovum itmişdi. Getdim... “*

(C.Məmmədquluzadə)

SƏKKİZİNCİ MÜHAZİRƏ

TERMINOLOGİYA

Azərbaycanda terminologiyanın tarixi haqqında

Dilimizin lüğət tərkibinin bir hissəsini təşkil edən terminlər terminoloji leksikanı yaradır. Orta əsrlərə nəzər salsaq görürük ki, həmin dövrdə bütün türk dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilində də ərəb və fars mənşəli terminlərdən istifadə olunmuş və yalnız XIX əsrdən başlayaraq milli terminologiya formalaşmağa başlamışdır. Ümumiyyətlə, hər bir dilin terminologiyasının formalaşması həmin dilin elmi üslubunun təşəkkül tarixi ilə bağlıdır. Azərbaycan dilinin elmi üslubu isə təxminən XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində təşəkkül tapmağa başlamış, məhz bu dövrdə ana dilində bir çox elmi əsərlər və dərsliklər çap olunmuşdur. Lakin bu zaman dövrün tələblərinə uyğun elmi dil olmadığından bir çox elm sahələrində yenə də ərəb və fars terminlərindən istifadə olunmuşdur. Məsələn:

Dilçiliyə aid: zəmir (əvəzlik), ismi-tədad (say), ismi-xas (xüsusi isim), sövtiyyat (fonetika), sərf (morfologiya), nəhv (sintaksis), sərf-nəhv (qrammatika), izafət (yiyəlik hal);

Cöğrafiyaya aid: nəqşə (atlas), bəhirə (göl), bəhr (dəniz), nəhr (çay), cəzirə (ada), qiblənüma (kompas), mizanül-hava (barometr), kürreyi-mücəssimə (qlobus), xətti-istiva (ekvator), cəbəl (dağ), qəmər (ay), şəms (günəş);

Riəziyyata aid: zəviyə (bucaq), müsəlləs (üçbucaq);

Tarixə aid: cumhuriyyət (respublika) və s.

Göründüyü kimi, bu terminlər başqa dillərə mənsub olduğundan xüsusi izahlar tələb edir, anlaşılmazlıq yaradırdı. Bu anlaşılmazlıqları aradan qaldırmaq, Azərbaycan dilində elmi dili formalaşdırmaq məqsədilə XX əsrin əvvəllərində görkəmli dövlət xadimi N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə Terminologiya Komissiyası yaradıldı. Komissiyanın müxtəlif elm sahələrinə aid

hazırladığı terminoloji lüğətlər həmin dövr üçün böyük əhəmiyyət daşısa da, nöqsansız deyildi. Komissiyanın üzvləri dilimizdə olan hər cür alınma terminlərə qarşı çıxaraq, əvəzində guya milli sözlərə əsaslanan, anlaşılmayan, qondarma terminlər yaradırdılar. Məsələn:

həndəsə - biçimbil, coğrafiya - yerbilik, aksioma-özübəlli, nöqtə - bənək, rəqəm - sayaç, pərgar - fırlaq, plyus - topaq, düstür - çeşni, əhali - yaşaq, dövlət - toplantay, miqyas - ölçölüm, metal - yayxan və s.

Bu da keçən əsrin 20-ci illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığında **purizm** deyilən bir cərəyanın yaranmasına şərait yaratdı.

Sonralar elm inkişaf etdikcə terminoloji sistemdə bir sıra dəyişikliklər baş verdi, köhnəlmiş terminlər getdikcə yeniləri ilə əvəz olundu.

XX əsrin ortalarına doğru Azərbaycan dilinin elmi üslubu artıq **humanitar** (tarix, dilçilik, ədəbiyyat, fəlsəfə və s.), **texniki** (fizika, riyaziyyat, kimya və s.) və **təbiət elmləri üzrə** (biologiya, coğrafiya, tibb və s.) kifayət qədər diferensial bir səviyyədə təzahür etdi.

Hazırda ölkəmizdə uğurlu islahatların aparılması, elm sahələrinin, elmi biliklərin inkişafı və integrasiyası, xarici dövlətlərlə ictimai-siyasi əlaqələrin güclənməsi elm sahələrində terminoloji bazanın inkişafına təsir göstərmişdir. Belə ki, 23 may 2012-ci il tarixdə ölkə prezidenti İlham Əliyev tərəfindən imzalanan “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” sərəncama əsasən Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı sahəsində işlərin tənzimlənməsi və koordinasiya edilməsi üçün Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası yaradılmışdır.

purizm – (lat. purus – təmiz) – dili xarici sözlərdən təmizləmə cəhdi, ümumiyyətlə, dili yeni sözlərdən təmizləmə cəhdində ifrata varma.

Terminlər haqqında ümumi məlumat

Dilin lüğət tərkibində olan sözlərin hamısı heç də eyni xarakterə malik deyildir. Bu cəhətdən dilimizdə olan sözləri 3 qrupa ayırmaq olar:

1. Adi sözlər: Bunlar kainat və məişətə aid əşya adını, yaxud insanın və ya digər canlının hər hansı əlamət, keyfiyyət və hal-hərəkətini bildirən sözlərdir. Məsələn: *gözəl, yaxşı, danışmaq, gülmək və s.*

2. Yalnız termin kimi işlənən sözlər: *fonetika, orfoepiya, sintaksis, sinus, kosinus və s.*

3. Həm termin, həm də adi söz kimi işlənən sözlər: *sifət, say, xəbər, səs, söz, dil, güc, qüvvə, turşu, duz, dalğa, enerji, şüa, əyri və s.*

Elm, texnika, siyasət və mədəniyyətə aid xüsusiləşmiş mənalı söz və ifadələrə **terminlər** deyilir. Terminlər daha çox elmi üslubda işlənir və bu üslubu onlarsız təsəvvür etmək olmaz.

Terminləri üç qrupa ayırırlar:

1. İxtisas terminləri

2. Ümumişlək terminlər

3. Beynəlmiləl terminlər

Bildiyimiz kimi, elmin müxtəlif sahələri var və hər bir elmin, ixtisasın özünəməxsus terminologiyası var. Məsələn:

Dilçiliyə aid terminlər: *sifət, əvəzlilik, fonetika, morfologiya, morfem, substantivləşmə, bağlayıcı, üslub və s.*

Ədəbiyyata aid terminlər: *dastan, nağıl, faciə, xarakter, komediya, bayatı, roman, süjet, vəzn, qafiya, metonimiya, təşbeh, fabula və s.*

Riyaziyyata aid terminlər: *kəsr, faiz, qalıq, bucaq, kub, kvadrat, katet, paralel, perpendikulyar, diaqonal və s.*

Kimyaya aid terminlər: *karbon, hidrogen, oksigen, reaksiya, turşu, duz, neft, benzin, kauçuk, sintetika və s.*

Tarixə aid terminlər: *inqilab, xalq, millət, feodalizm, arxeologiya, xronologiya, quldarlıq, inqilab, xanlıq və s.*

Terminlərin bir qismi işlənmə dairəsinə görə orta bilik səviyyəsinə malik adamlara tanış olur ki, bunlara **ümumişlək terminlər** deyilir, məs; **dilçilikdə** – *səs, hərf, sait, samit, riyaziyyatda* - *tənlik, misal, vurma, bölmə və s.* kimi terminlər ümumişlək terminlər olub, hamı tərəfindən başa düşülür. Terminlərin digər qismi isə ancaq həmin sahənin mütəxəssislərinə aydın olur ki, bunlara **xüsusi terminlər** deyilir, məs; **dilçilikdə** – *atributivləşmə, konversiya, riyaziyyatda* – *diferensial, integral* kimi terminlər xüsusi terminlər olub, yalnız həmin sahənin mütəxəssislərinə aydın olur.

Terminlərin bir qismi dünya dillərinin çoxunda işlədilir ki, onlara **beynəlmiləl terminlər** deyilir. Məs: **dilçilikdə**- *leksikologiya, sintaksis, omonim, sinonim, antonim, riyaziyyatda* - *limit, teorem, sinus, kosinus, tangens və s.* beynəlmiləl terminlər hesab olunur.

Bəzi terminlər bir sıra elm sahələrində işlənir. Məsələn, **kök** sözü termin kimi müxtəlif elm sahələrində - **dilçilikdə** (*sözün kökü, kök morfem, kökündən dəyişmək*), **riyaziyyatda** (*kvadrat kök, kök almaq*), **biologiyada** (*ağacın kökü, kök - tərəvəz*), **tibdə** (*dişin kökü, saçın kökü, dırnağın kökü, kök insan*), **musiqidə** (*musiqi aləti haqqında kökdən düşmək, kökləmək*) və s. işlənir. Yaxud **assimilyasiya** - həm **siyasətdə** (*zorakı assimilyasiya*), həm **dilçilikdə** (*irəli, geri assimilyasiya*), **morfologiya** - **biologiya** (*bitki morfologiyası*) və **dilçilikdə** (*dilçiliyin bir şöbəsi*) işlənir.

Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının mənbə və üsulları

Termin yaradıcılığında, əsasən, 2 mənbədən istifadə olunur:

- 1. Milli terminologiya**
- 2. Alınma terminologiya**

Milli ictimai təfəkkürün digər sahələri ilə (bədi, publisistik və s.) müqayisədə elmi-intellektual təfəkkür dilin öz daxili imkanları ilə kifayətlənməyib, onun hüdudlarından kənara çıxaraq daha çox ümumbəşəri, beynəlmiləl xarakter daşıyır. Buna görə də dilimizdə olan terminlərin çoxu alınma sözlərdən ibarətdir. Lakin dilimizdə milli mənşəli terminlər də var ki, bunlar əsasən humanitar elm sahələrinə aiddir.

Elə anlayışlar var ki, onlar həm alınma, həm də milli terminlərlə ifadə olunaraq dil paralelləri yaradır. Dil paralelləri özünü iki formada göstərir:

1. Həm alınma, həm də milli terminlərlə ifadə olunur:

proteza – səs artımı

assimilyasiya – səs uyuşması

dissimilyasiya – səs fərqləşməsi

mübaligə - şişirtmə

təşbeh – bənzətmə və s.

2. Yalnız alınma terminlərlə (ərəb-fars və Avropa mənşəli) ifadə olunur:

məsafə-interval

məlumat- informasiya

rəməz- simvol

ərazi-region

istiarə- metafor

inkişaf- dinamika

mücərrəd- abstrakt

istilah- termin

düstur- formul

kinayə- ironiya

fəal-aktiv

ənənə-tendensiya

Bu terminlərin çoxu mətbuatda paralel işlənməkdədir. XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq rus mənşəli terminlər dilimizə keçsə də, hazırda termin alma mənbələri içərisində rus dilinin mövqeyi xeyli zəifləmişdir. XX əsrin 90-cı illərindən isə əsasən, Avropa mənşəli, xüsusilə ingilis dilindən alınma terminlər dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir.

Azərbaycan dilində terminlər, əsasən, 3 üsulla yaranır:

1. Morfoloji üsul. Terminlərin çoxu ümumxalq sözlərinə leksik şəkilçilərin artırılması yolu ilə əmələ gəlir. Məs: **riyaziyyatda** - *vurma, bölmə*; **dilçilikdə** - *əvəzlik, bağlayıcı, yanaşma, uyuşma, dodaqlanan, dodaqlanmayan (saitlər), adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, çıxışlıq (hallar) və s.* kimi sözlər buna misal ola bilər.

2. Sintaktik üsul. Terminlərin bir qismi iki və daha artıq leksik vahidin birləşərək birləşməsi yolu ilə əmələ gəlir. Məs: *sözdüzəldici, sözdəyişdirici (şəkilçilər), dılarxası, dilönü (saitlər), təktərkibli, cüttərkibli (cümlələr) və s.*

3. Kalka (hərfi tərcümə) üsulu. Kalka – yad dildən alınmış ifadənin qəlibi, struktur eyniliyi ilə yaranır. Məs: *супфукс-şəkilçi, гласный-sait, стиль-üslub, вид-növ, культура-pechu-nitq mədəniyyəti və s.*

Termin yaradıcılığında 3 əsas prinsipə əməl etmək lazımdır:

1. Təkmənalılıq. Terminlər elmi anlayışları ifadə etdiklərinə görə təkmənalı olmalıdır. Bu, termin üçün ən başlıca əlamət sayılır. Əgər termin çoxmənalı olarsa, anlaşılmazlıq, dolaşıqlıq yaranar.

2. Azkomponentlik. Termin tərtibində bu və ya digər anlayış bir sözlə əks olunarsa, onu mənimsəmək, yadda saxlamaq, ondan istifadə etmək daha asan olar. Məs: **dilçilikdə** bir sözdən (*cümlə, zərf, üslub, qrammatika*), eyni zamanda bir neçə sözdən ibarət (*ahəng qanunu, ismin halları, dilin lüğət tərkibi, mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr və s.*) terminlər var.

3. Sinonimsizlik. Dildə hər bir anlayış ancaq bir terminlə ifadə olunmalıdır. Bir anlayışa aid bir neçə terminin olması (terminoloji dubletlər) elmi anlayışların mənimsənilməsinə müəyyən dərəcədə çətinləşdirir. Məsələn:

mənbəşünaslıq – etimologiya

mənaşünaslıq – semasiologiya

lüğətçilik – leksikoqrafiya

Bu terminlərdən yalnız birini müəyyənləşdirib istifadə etmək daha məqsədəuyğun olar.

Son dövrlərdə dilimizə daxil olan terminlər

Son dövrlərdə dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində əsas baza terminologiya sahəsidir. Alimlərin hesablamalarına görə, müasir dünya dillərində meydana gələn yeni sözlərin 90 %-ni terminlər təşkil edir ki, bu, hər şeydən əvvəl, ayrı-ayrı sahələrdəki yeniləşmənin dildəki təzahürü ilə bağlıdır.

Qloballaşma şəraitində elmin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, elm sahələrinin inteqrasiyası, xarici dövlətlərlə ictimai-siyasi əlaqələrin güclənməsi nəticəsində terminoloji baza inkişaf etmiş, dilimizə müxtəlif sahələrə aid bir sıra terminlər daxil olmuşdur. Onlardan bəziləri ilə tanış olaq:

İpoteka – (*yunanca “girov” deməkdir*) - kredit almaq məqsədilə daşınmaz əmlakın, əsasən, torpaq və tikililərin girov qoyulması. İpoteka girovun elə formasıdır ki, girov qoyulan əmlak kreditora keçmir, borc alanda qalır.

Devalvasiya – (*latınca “de”- enmə, “valeo”- dəyəri deməkdir*) - milli valyutanın qızıla, gümüşə, xarici valyutaya görə məzənnəsinin aşağı düşməsi deməkdir. Devalvasiya zamanı ixrac olunan mallar ucuzlaşır, idxal olunan mallar isə bahalaşır.

Depozit – (*latınca “depositum”- “saxlanmağa verilmiş əşya” mənası daşıyır*) - kredit təşkilatına saxlanmağa verilmiş qiymətli kağızlar və pul vəsaitləri deməkdir.

Kurikulum – (*latın sözü olub, mənası “kurs”, “yol” deməkdir*) - təlim prosesi ilə bağlı bütün fəaliyyətlərin səmərəli təşkilinə, məqsədyönlü və ardıcıl həyata keçirilməsinə imkan yaradan təhsil proqramıdır.

Kollokvium – (*latın sözü olub, mənası “danışiq”, “söhbət” deməkdir*) – tələbələrin bilik səviyyəsini yoxlamaq üsullarından biri və ya məruzələrin müzakirə edildiyi məclisdir.

Bakalavriat – (*lat.*) – ali məktəblərdə təhsilin dördillik ilk mərhələsidir.

Innovasiya – (*latın dilində “innovato” sözüindən olub, “yenilənmə”, “yaxşılaşma” deməkdir*) - yüksək səmərəliliyə malik yeniliyin tətbiqi, insanın intellektual fəaliyyətinin, kəşfinin, ixtirasının son nəticəsidir.

Qloballaşma – (*fr. “global” – ümumi, lat. “globus” – kürə*) - yer kürəsində bütün ictimai fəaliyyətin beynəlmiləlləşməsi, milli iqtisadiyyatların vahid ümumdünya sisteminə qovuşmasıdır.

Monitoring – (*ing. “nəzarət”, “nəzarət etmək”*) - müəyyən proseslərin dinamikasını, qaydalara (standartlara) uyğunluğunu öyrənmək və qeydə almaq məqsədi ilə həyata keçirilən davamlı, sistemli müşahidələrdir.

Infrastruktur – (*lat. “infra” – aşağı, alt və “structura” – tikinti, məkan*) -sistemin fəaliyyəti üçün bir-biri ilə bağlı olan struktur və obyektlərin məcmusudur. Məsələn, təhsildə - tədrisi təşkil edən idarə və təşkilatlar; hərbidə - hərbi qüvvələr və onların fəaliyyətini təşkil edən idarə və təşkilatların birgə sistemi.

Multikulturalizm – (*hərfi mənası “çoxmədəniyyətlilik”*) - bir ölkədə birdən çox mədəniyyətin olması və ya xalqın mədəni irsinin formalaşmasında birdən çox mədəniyyətin rol oynamasıdır.

Tolerantlıq – (*mənası “dözümlülük”*) - digər inanc və əqidələrə dözümlü yanaşma, irqçiliyə, terrora, dini ayrıseçkiliyə qarşı olmaq deməkdir. Məs: dini tolerantlıq.

Inteqrasiya (*lat.*) – əlahiddə hissələrin tamda birləşməsi haqqında sistemlər nəzəriyyəsi anlayışı və bu nəzəriyyənin obyektı olan təbii və ya ictimai proseslərdir.

Diferensiasiya (*lat.*) – bir şeyin ayrı-ayrı müxtəlif ünsürlərə ayrılması, parçalanması, təbəqələşməsidir.

2013-cü il 9 aprel tarixində ölkə prezidenti tərəfindən imzalanmış “Dövlət Proqramı”nda dilin terminoloji lüğət

tərkibinin inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulan əsas məsələlərdən biri kimi qeyd olunmuşdur. Bu məqsədlə dilimizə müxtəlif sahələrə aid (diplomatiya, iqtisadiyyat, informatika, geologiya, dilçilik və s.) yeni daxil olan terminlər toplanır, sistemləşdirilir və terminoloji lüğətlər çap olunur.

İxtisasa uyğun mətnlər üzərində iş

Nitq mədəniyyətinin formalaşmasında müxtəlif elm sahələrinə aid mətnlər üzərində işləmək böyük əhəmiyyət kəsb edir. Mətnə elmi fikirlər terminlər vasitəsilə ifadə olunur ki, bu onların başa düşülməsini çətinləşdirir. Bunun üçün terminoloji lüğətlərə, mütəxəssis rəyinə ehtiyac duyulur.

İxtisaslar üzrə nitq mədəniyyətinə yiyələnmək üçün müxtəlif elm sahələrinə aid mətnlər üzərində işləmək tələb olunur. Bu məqsədlə əvvəlcə seçilmiş mətn oxunur və onun hansı elm sahəsinə aid olduğu müəyyən edilir. Daha sonra mətnə terminlər, onların mənası, cümlələrin quruluşca növləri, modalıq məzmunu ifadə edən söz və ifadələr təhlil edilir, mətnin ümumi məzmunu dərk olunur.

Nümunə üçün müxtəlif elm sahələrinə aid mətnlərə baxaq:

a) humanitar elm sahəsinə aid mətn:

Ərəb xilafəti Sasani dövlətinin vergi sistemini qismən dəyişiklik etməklə qüvvədə saxladı. İlk xəlifələr dövründə vergilər xeyli yüngül idi. Əsas vergi xərac –torpaq vergisi idi.

Xristianlardan və yəhudilərdən cizyə - can vergisi alınır.

Xəlifə Əli vergi sahəsində ədalətli islahat keçirdi: əkilməyən torpaqdan xərac alınmasını dayandırdı.

Əməvilər sülaləsinin dövründə vergilər artırıldı. 725-ci ildə əhali və əmlakı siyahıya alındı, meyvə bağları, sənətkar emalatxanaları üzərinə əlavə vergilər qoyuldu.

Ərəb ağalığı dövründə müsəlman əhali, həmçinin yeni əldə edilmiş daşınan əmlaka və hərbi qənimətə görə xüms,

ehtiyac içində olan müsəlmanların xeyrinə zəkat adlı vergi və rüsumlar ödəməli idi.

VII əsrin ortalarında Abbasilər sülaləsi hakimiyyətə gəldikdən sonra vergilərin miqdarı yenidən artırıldı, həm də Sasani dövründə olduğu kimi, xərac məhsula görə deyil, torpaq sahəsinə görə toplanmağa başlandı. Vergiləri ödəyə bilməyənlərin övladları qula çevrilirdi.

Göründüyü kimi, mətn tarix elminə aiddir. Mətndə *xilafət*, *Sasani dövləti*, *vergi*, *xəlifə*, *xərac*, *torpaq vergisi*, *cizyə*, *can vergisi*, *islahat*, *Əməvilər sülaləsi*, *dövr*, *əhali*, *əmlak*, *hərbi qənimət*, *zəkat*, *rüsum*, *Abbasilər sülaləsi*, *hakimiyyət*, *qul* kimi terminlər işlənmişdir. Mətnə işlənən terminlərin əksəriyyəti ümumişləkdir. Xüsusi terminlərin isə izahatı göstərilmişdir. Buna görə də mətnin dili, əsasən, başa düşüləndir. Mətnə *ərəb xilafəti dövründə əhali üzərinə qoyulan vergi və mükəlləfiyyətlərdən* bəhs olunur.

b) təbiət elmlərinə aid mətn:

Yüksək təzyiq sahəsindən alçaq təzyiq sahəsinə doğru havanın üfüqi şəkildə yerdəyişməsi külək adlanır. Küləklər gücünə, sürətinə, istiqamətinə və rejiminə görə xarakterizə olunur.

Küləyin gücü və istiqaməti flüger, sürəti isə anemometrle təyin edilir. Küləyin gücü və sürəti 12 ballıq Bofort şkalası ilə müəyyən olunur. Külək əsdiyi səmtin istiqamətinə görə adlandırılır. Külək şimaldan əsirsə, şimal küləyi adlanır.

Hər hansı bir məntəqədə əsən küləklərin istiqamətini göstərmək üçün “Külək gülü” qrafiki qurulur. Rejiminə görə küləklər sutkalıq, mövsümi və daimi küləklərə bölünürlər:

Sutkalıq küləklər sutka ərzində istiqamətini iki dəfə dəyişən küləklərdir. Briz və dağ-dərə küləkləri belə küləklərdəndir.

Mussonlar ildə iki dəfə istiqamətini dəyişən küləklərdir. Musson küləklərinin tropik mussonlar, tropikdənənar mussonlar, yay və qış mussonları kimi növləri vardır.

Daimi küləklər yüksək təzyiq qurşaqlarından alçaq təzyiq qurşaqlarına doğru əsən küləklər olub, passat, qərb və qütb küləklərinə bölünürlər.

Yer səthində temperatur və təzyiqin qeyri-bərabər paylanması, eyni zamanda nəhəng atmosfer burulğanlarının – fırlanan küləklərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Siklon və antisiklonlar belə küləklərdəndir.

Mətndə coğrafiya elminə dair yüksək təzyiq, alçaq təzyiq, hava, külək, flüger, anemometr, Bofort şkalası, şimal, şimal küləyi, “Külək gülü” qrafiki, sutkalıq küləklər, mövsümi küləklər, daimi küləklər, briz küləyi, dağ-dərə küləyi, mussonlar, tropik mussonlar, tropikdənkənar mussonlar, yay mussonları, qış mussonları, yüksək təzyiq qurşağı, alçaq təzyiq qurşağı, passat küləyi, qərb küləyi, qütb küləyi, yer səthi, temperatur, atmosfer burulğanları, fırlanan küləklər, siklon və antisiklon kimi terminlər işlənmişdir. Termin sıxlığı mətnin dilini çətinləşdirir. Mətnə fonetik, leksik, qrammatik səhvlər yoxdur. Mətn coğrafiyanın əsas sahələrindən biri olan atmosfer sahəsinin küləklər bəhsinə həsr olunmuşdur.

c) texniki elmlərə aid mətn:

Bir düz xətt üzərində olmayan üç nöqtədən və bu nöqtələri cüt-cüt birləşdirən üç parçadan ibarət olan fiqura üçbucaq deyilir. Nöqtələrə üçbucağın təpələri, parçalara isə tərəfləri deyilir.

Üçbucağın üç tərəfinin cəminə onun perimetri deyilir:

$$P = a + b + c$$

Üçbucağın hər hansı təpəsindən çıxan iki tərəfinin əmələ gətirdiyi bucağa onun daxili bucağı, üçbucağın verilmiş təpəsindəki bucağına qonşu olan bucağa üçbucağın xarici bucağı deyilir. Üçbucağın daxili bucaqlarının cəmi 180^0 , xarici bucaqlarının cəmi 360^0 –dir.

Bütün bucaqları iti olan üçbucağa itibucaqlı üçbucaq deyilir.

Bucaqlarından biri düz bucaq olan üçbucağa düzbucaqlı üçbucaq deyilir.

Düzbucaqlı üçbucaqda düz bucaq əmələ gətirən tərəflərə katetlər, üçüncü tərəf isə hipotenuz deyilir.

İki tərəfi bərabər olan üçbucağa bərabəryanlı üçbucaq deyilir. Bərabəryanlı üçbucağın oturacağına bitişik bucaqları bərabərdir. Bütün tərəfləri bərabər olan üçbucağa bərabərtərəfli üçbucaq deyilir. Bərabərtərəfli üçbucağın bütün bucaqları 60^0 -dir.

Mətnə işlənən terminlər (*düz xətt, nöqtə, parça, fiqur, üçbucaq, təpə, tərəf, perimetr, bucaq, daxili bucaq, xarici bucaq, iti bucaq, itibucaqlı üçbucaq, düz bucaq, düzbucaqlı üçbucaq, katet, hipotenuz, bərabəryanlı üçbucaq, üçbucağın oturacağı, bərabərtərəfli üçbucaq*) onun riyaziyyat sahəsinə aid olduğunu göstərir. Termin sıxlığı mətnin dilini ağırlaşdırır. Mətnə ümumişlək və xüsusi terminlərdən istifadə olunmuş, fonetik, leksik və qrammatik normalar gözlənilmişdir. Mətnə ən sadə həndəsi fiqurlardan biri olan üçbucağın elementləri haqqında məlumat verilir.

Göründüyü kimi, müxtəlif elm sahələri üzrə mətnlər tələbələrin söz ehtiyatının, dünyagörüşünün, biliyinin artmasına şərait yaradır ki, bu da gələcəkdə hərtərəfli yetişmiş mütəxəssislərin formalaşmasını təmin edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova S.V., Seyidova S.M., Məmmədova N.K., Cavadov Ə.H. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: “Elm və təhsil”, 2017, 232 s.
2. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı: “MBM”, 2015, 280 s.
3. Abdullayev A., Seyidov S., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 424 s.
4. Allan və Barbara Piz. Bədən dili haqqında mükəmməl kitab. Bakı: “Qanun” nəşriyyatı, 2016, 448 s.
5. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: “Təhsil”, 2008, 622 s.
6. Bayramov A., Məhərrəmov Z., İsgəndərzadə M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: “Ulu”, 2015, 236 s.
7. Bəliyev H. Azərbaycan dili. Bakı: “Maarif”, 1982, 256 s.
8. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 192 s.
9. Cəfərov N., Mərdanova S., Qəribli A. Azərbaycan nitq mədəniyyəti. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2018, 304 s.
10. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 256 s.
11. Dilqəm Əhməd. Fərqlilər. Bakı: “TEAS Press”, 2015, 216 s.
12. Əsgərov M.Ə. Natiqlik sənətinin əsasları. Bakı: “Maarif”, 1975, 260 s.
13. Həsənov Q., Əliyev K., Cəlilov F. Azərbaycan dili. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1989, 188 s.
14. Həsənzadə N., Pənahova G., Abbasov Ə., Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: “Ecoprint”, 2016, 256 s.
15. Hacıyeva İ. H. Nitq mədəniyyəti. Bakı: “Politex” MMC-nin mətbəəsi, 2014, 242 s.
16. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 280 s.

17. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili: fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya. Bakı: “Bakı çap evi”, 2013, 310 s.
18. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: “Nurlar”, 2008, 442 s.
19. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. I hissə, Bakı: 2000, 280 s.
20. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə, Bakı: “Papirus NP”, 2016, 352 s.
21. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Bakı: “Adiloglu”, 2017, 428 s.
22. İsmayılova M.A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: “ADPU”, 2016, 308 s.
23. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: “Elm və təhsil”, 2010, 500 s.
24. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: “Elm və təhsil”, 2010, 400 s.
25. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. Bakı: “Elm və təhsil”, 2010, 452 s.
26. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı: “Maarif”, 1980, 316 s.
27. Məmmədov N. Dilçiliyin əsasları. Bakı: “Azərtədrisnəşr”, 1961, 260 s.
28. Mərdanova S.M., Abasova Ş.A., Manafli X.F. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: “Bakı Universiteti”, 2016, 292 s.
29. Mikayılov Ş. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: “Maarif”, 1986, 192 s.
30. Sadıqova S. Müasir Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı prosesi. Bakı: “Elm”, 2010, 244 s.
31. Seyidov S. Azərbaycan dili. Bakı: “Bakı Universiteti”, 2010, 360 s.
32. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. Bakı: “Nurlar”, 2008, 442 s.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
------------	---

BİRİNCİ MÜHAZİRƏ

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ	5
---	---

"Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" fənninin məqsəd və vəzifələri.....	5
--	---

Azərbaycan ədəbi dili haqqında.....	7
-------------------------------------	---

Əski dövr	10
-----------------	----

Yeni dövr	11
-----------------	----

Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlənməsi. Dil haqqında verilən fərman və sərəncamlar	15
---	----

Azərbaycan əlifbasının tarixi haqqında	19
--	----

M.F.Axundovun yeni əlifba uğrunda mübarizəsi.....	20
---	----

Ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçid	24
--	----

Latın əlifbasından kiril əlifbasına keçid.....	25
--	----

Yeni latın əlifbasına keçid.....	26
----------------------------------	----

İKİNCİ MÜHAZİRƏ

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ NATIQLIK SƏNƏTİ

TARİXİNDƏN	28
------------------	----

Nitq mədəniyyəti haqqında anlayış	28
---	----

Nitqin mədəni və qeyri-mədəni formaları	30
---	----

Mədəni nitqə verilən tələblər	30
-------------------------------------	----

Nitq mədəniyyətinin başqa elmlərlə əlaqəsi.....	35
---	----

Natiqlik sənətinin tarixi. Qədim Yunanıstanda və Romada natiqlik sənəti.....	37
--	----

Azərbaycanda natiqlik sənəti	46
------------------------------------	----

Natiqlik sənətinin sahələri.....	54
----------------------------------	----

Şifahi nitqin formaları: monoloji və dialoji nitq.....	55
--	----

Nitq etiketləri.....	59
Mimika və jestlər.....	63

ÜÇÜNCÜ MÜHAZİRƏ

ƏDƏBİ DİLİN NORMALAR SİSTEMİ. FONETİK NORMA: YAZILI VƏ ŞİFAHİ NİTQ NORMALARI	68
Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fonetikasi	69
Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin saitlər sistemi	69
Sözlərdə saitlərin yeri.....	70
Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin samitlər sistemi	70
Samitlərin incə və qalınlığı	72
Fonetik norma	72
Orfoqrafik norma	73
Orfoepik norma	75
Müasir Azərbaycan ədəbi dilində fonetik qanun və hadisələr	77
Ahəng qanunu	77
Cingiltişmə qanunu	78
Fonetik hadisələr	79
Heca.....	84
Sözün sətirdən-sətrə keçirilməsi qaydaları	84
İntonasiya	86
Vurğu.....	89
Azərbaycan dilinin yeni orfoqrafiya qaydaları.....	92
Azərbaycan dilinin bəzi orfoepiya qaydaları.....	105

DÖRDÜNCÜ MÜHAZİRƏ

LEKSİK-SEMANTİK NORMALAR.....	108
Sözlərin leksik, qrammatik, həqiqi və məcazi mənaları	108
Leksik -semantik norma	109
Sözlərin işlənmə dairəsinə görə normativliyi.....	111

Forma və məzmunca söz qruplarının (çoxmənalı sözlər, omonimlər, sinonimlər, antonimlər) leksik normalara uyğun işlədilməsi.....	118
Azərbaycan ədəbi dilinin mənşəcə lüğət tərkibi (Əsl Azərbaycan sözləri və alınma sözlər).....	128
Frazeoloji birləşmələr.....	132

BƏŞİNCİ MÜHAZİRƏ

MORFOLOGİYA. MORFOLOJİ NORMALAR	135
Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu.....	137
Sözün tərkibi: kök və şəkilçi.....	137
Şəkilçilərin təsnifatı.....	137
Morfoloji normalar.....	141
Sözlərin leksik və qrammatik qrupları (Nitq hissələri)	145
Əsas nitq hissələri, onların xüsusiyyətləri və nitqdə rolu.....	145
Grammatik kateqoriyalar	164
Köməkçi nitq hissələri, onların xüsusiyyətləri və nitqdə rolu.....	167

ALTINCI MÜHAZİRƏ

SİNTAKSİS. SİNTAKTİK NORMALAR	176
Sintaktik əlaqələr.....	176
Söz birləşmələri: ismi və feili birləşmələrin qrammatik normalara uyğunluğu.....	180
Cümlə üzvləri: baş və ikinci dərəcəli üzvlərin normativliyi	183
Cümlənin həmcins üzvləri	193
Əlavələr və cümlə üzvlərinin xüsusiləşməsi	196
Grammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər (Xitab və ara sözlər)	198
Cümlə	201
Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri	202
Sadə cümlənin şəxsə görə növləri.....	205
Mürəkkəb cümlə	208

Mürəkkəb cümlənin növləri. Tabesiz mürəkkəb cümlələr	210
Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə ixtisarlar.....	214
Tabeli mürəkkəb cümlələr	216
Sintaktik normalar.....	225

YEDDİNCİ MÜHAZİRƏ

ÜSLUBİYYAT	228
Müasir Azərbaycan dilinin üslublar sistemi	229
Bədii üslub. Bədii təsvir və ifadə vasitələri	230
Elmi üslub.....	237
Publisistik üslub	239
Rəsmi-işgüzar üslub.....	240
Epistolıyar üslub.....	245
Məişət üslubu	246

SƏKKİZİNCİ MÜHAZİRƏ

TERMINOLOGİYA	248
Azərbaycanda terminologıyanın tarixi haqqında	248
Terminlər haqqında ümumi məlumat.....	250
Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının mənbə və üsulları	251
Son dövrlərdə dilimizə daxil olan terminlər	254
İxtisasa uyğun mətnlər üzərində iş	256

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	260
---	-----

Qeyd üçün

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
Professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayner: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Yadigar Mirbağırzadə

Çapa imzalanmış 01.07.2019
Şərti çap vərəqi 16,75. Sifariş № 120
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500 .

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnilib, çap olunmuşdur

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4